

Vlček, Radomír

Kapitoly z ruských dějin 18. století : geneze a vývoj ruského impéria

Kapitoly z ruských dějin 18. století : geneze a vývoj ruského impéria 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2014

ISBN 978-80-210-6930-5; ISBN 978-80-210-6933-6 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/131135>

License: [CC BY-NC-ND 3.0 CZ](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/cz/)

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220902

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Kapitoly z ruských dějin 18. století

Geneze a vývoj ruského impéria

Radomír Vlček

Masarykova univerzita

Brno 2014

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Kapitoly z ruských dějin 18. století

Geneze a vývoj ruského impéria

Radomír Vlček

**Masarykova univerzita
Brno 2014**

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Dílo bylo vytvořeno v rámci projektu Filozofická fakulta jako pracoviště excelentního vzdělávání: Komplexní inovace studijních oborů a programů na FF MU s ohledem na požadavky znalostní ekonomiky (FIFA), reg. č. CZ.1.07/2.2.00/28.0228 Operační program Vzdělávání pro konkurenceschopnost.

© 2014 Masarykova univerzita

Toto dílo podléhá licenci Creative Commons Uveďte autora-Neužívejte dílo komerčně-Nezasahujte do díla 3.0 Česko (CC BY-NC-ND 3.0 CZ). Shrnutí a úplný text licenčního ujednání je dostupný na: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/cz/>.

Této licenci ovšem nepodléhají v díle užitá jiná díla.

Poznámka: Pokud budete toto dílo šířit, máte mj. povinnost uvést výše uvedené autorské údaje a ostatní seznámit s podmínkami licence.

ISBN 978-80-210-6930-5 (brož. vaz.)

ISBN 978-80-210-6931-2 (online : pdf)

ISBN 978-80-210-6932-9 (online : ePub)

ISBN 978-80-210-6933-6 (online : Mobipocket)

Obsah

I. Úvodní zamyšlení	5
1. Úvod.	5
2. Historiografický exkurz	7
3. Revoluce či evoluce?	10
II. První Romanovci	18
1. Michail III. Romanov a jeho vláda	18
2. Vláda cara Alexeje I.	23
3. Církevní reforma.	32
4. Spor o městničestvo	35
III. Od moskevského státu k sankt petěrburgskému impériu	37
1. Cesta Petra I. Alexejeviče k moci.	37
2. Moderní ruská diplomacie a její tvůrce Jemeljan Ukrajincev	65
3. Nespokojenost s Petrovou vládou	70
4. Rusko za Petra Velikého.	72
5. Od Petra Velikého do smrti Kateřiny I.	84
6. Kořeny ruské tajné policie	89
7. Ruské nástupnictví.	91
8. Ruská státní symbolika	92
9. Rusko Petra II. a Anny Ivanovny.	96

IV. Nové Rusko	105
1. Jelizaveta (Alžběta) Petrovna	105
2. Jelizavetina zahraniční politika.	113
3. Polyhistor Michail V. Lomonosov	119
4. Vláda cara Petra III.	124
5. Vláda carevny Kateřiny II.	128
6. Nikita Ivanovič Panin	141
7. Ruská zahraniční politika Kateřiny II.	149
8. Rusko na konci 18. století (vláda cara Pavla I.)	155
9. Ideologie samoděržaví.	165
10. Proto-Nacionalismus	166
11. Umění v ruském impériu 18. století	167
12. Věda v ruském impériu 18. století	179
V. Závěr	184
Rejstřík	186
Literatura	199
1. Základní literatura	199
2. Doporučená literatura.	199
Resumé	201
Summary	204
Содержание	208

I. Úvodní zamyšlení

1. Úvod

Dějiny Ruska 18. století představují relativně samostatnou kapitolu minulosti tohoto mohutného mnohonárodního celku. V mnohém však souvisejí s předchozím obdobím a v mnohém rovněž připravují základy pro dění v době novější, zejména v 19. a 20. století. Výklad ruského 18. století proto nemůžeme striktně omezit dobou ohraničenou číslicemi 1700 a 1799. Nemůžeme rovněž výklad limitovat událostmi uvnitř multinacionálního celku, který se v češtině tradičně označuje termínem Rusko. Právě 18. století totiž bylo dobou, ve které se svět stále více sblížoval ale i rozděloval, vzájemně spolupracoval i rivalizoval. Rusko nemohlo a také nestálo stranou tohoto procesu. Nebylo pouze zásluhou cara Petra I. zvaného Veliký (1672–1689–1725), jak se ovšem tradičně uvádí, že Rusko „otevřelo“ okno do Evropy a Evropě do Ruska. Navazování kontaktů s ostatním světem bylo přirozeným a logickým důsledkem jak ruského tak světového dění. A nejen 18. století. Petr I. jistě tomuto procesu v mnohém pomohl, jak ale ukazovala aktivita jeho předchůdců, šlo o nezvratný proces, který by snad byl bez Petra pomalejší, ale určitě by existoval. Možná by nebyl tak hektický s vysloveně dramatickými dopady na společnost, na změnu její sociální skladby i demografickou strukturu, jak se stalo následkem hektičnosti Petrových reforem. Tyto změny však nepochybně musely Rusko v 18. století postihnout. Prošla jimi dříve či později celá Evropa a Rusko, ačkoli se po několik staletí jak v něm tak mimo něj diskutuje, zda skutečně patří do Evropy, nemohlo stát stranou tohoto dění.

Ruské dějiny 18. století jsou zvláštní způsobem střídání panovníků. Tradičně se hovoří o palácových převratech a o zásadních změnách na řídicím postu ruského impéria. Málo se však přitom bere v potaz, že ruský car, ač autokratický, podle oficiální dikce, jen bohu odpovědný panovník, byl vždy a za všech okolností pouze špičkou ledovce – vládnoucí garnitury. Je to právě 18. století, které zřetelně prokazuje, že ruský car se vždy musel poohlížet po názorech jiných; nemohl se postavit zcela proti vůli společnosti. Mnohé z ní musel dokonce respektovat. Nikoli však v nějakém demokratickém slova smyslu, ale ve smyslu chápání politických elit a šedých eminencí, které tvořily nej-různější účelově provázané skupiny (aniž bychom připisovaly negativní konotace, mohly bychom hovořit o mafích). I ruský car musel hledat jejich oporu. V opačném případě mohlo dojít k jeho dehonestování či dokonce zbavení trůnu, ba i života.

Ruští carové 18. století v návaznosti na předchozí dobu položili mimořádný důraz na instituci státu. Byl to zejména Petr I., který ve snaze dát chodu svého státu řád, změnil tradicí udržovaný primogeniturní nástupnický řád do podoby autoritativního rozhodnutí stávajícího cara (carevny), kdo bude jeho (jejím) nástupcem. Sám

však tento sebou stanovený úkol vládnoucího cara nesplnil, nástupce nejmenoval, a tím zavalil příčinu nejen nástupnických sporů bezprostředně po své smrti, ale i v dalších desetiletích. Petr I. byl přece vzorem. Tzv. druhý život této osobnosti se začal odvíjet dnem jeho skonu. Ti, kteří se jeho přičiněním dostali k zajímavým postům, začali šířit legendu o jeho výjimečnosti, cosi jako kult osobnosti hodný a vlastně nezbytný následování. Proč tedy v návaznosti na tuto legendu se nesváří i tehdy, kdy se bude uvažovat o nástupcích dalších panovníků? Nebyla to, pochopitelně, jediná příčina palácových převratů a dramatických změn na ruském trůně, které provázely ruské 18. století. Stejně významné byly nepochybně osobní ambice různých členů nyní již velmi široce rozvětveného panujícího romanovského rodu. A tak teprve patrně jeden z nejkontroverznějších ruských panovníků nejen 18. století Pavel I. Petrovič (1754–1796–1801) svým návratem k tradiční podobě obsazování panovnického stolce, tedy formou primogenitury a revizí vymezení velkoknížecího titulu sjednal nápravu. Patrně ale i on skončil svoji vládu po zdařilém palácovém převratu. Stalo se tak roku 1801, v době, kdy se země střední a západní Evropy potýkala s následky Francouzské revoluce (1789–1799) a kdy o svých autoritářských a mocenských ambicích dával stále více vědět Napoleon Bonaparte (1769–1804–1814–1821), v letech 1804–1814 císař Francouzů. Pavlův nástupce Alexandr I. Pavlovič (1777–1801–1825) sice zpočátku pokračoval v politice svého otce posledních let jeho vlády, tedy sbližování s Napoleonovou Francií, ale záhy se nechal přesvědčit Napoleonovým úhlavním nepřítelem, britským ministerským předsedou Wiliamem Pittem mladším (1759–1806), že Evropu může zachránit jedině tak mohutná říše, jako je ruská a jedině její panovník – ruský car – imperátor –, jak od doby vlády Petra I. zněl jeho přesný titul. Alexandr zapojil Rusko do následných koalicí namířených proti Napoleonovi a znovu, ale tentokrát jiným, výraznějším a diplomaticky i vojensky mnohonásobně ráznějším způsobem otevřel „okno do Evropy“. Rusko se stalo nezbytnou součástí evropského mocenského systému. To mělo dramatické dopady na vnitřní Rusko. Tomuto období se již v předloženém textu věnovat nebudeme. Ruská společnost jím vstupuje do zcela jiných rozměrů, nejspíše snad vyjádřitelných paradigmatickým (výrazem) „moderna 19. století“. Ačkoli si Rusko udržuje řadu tradičních znaků, mění se v ní jeho hospodářská, sociální i demografická skladba. Bez událostí a dění 18. století by tyto změny však nebyly možné, nebo by se alespoň odehrávaly zcela jiným způsobem. Pohlédněme proto na dějiny Ruska v 18. století jako na završení předchozího vývoje a naopak jako na ouverturu dění, které Rusko přivedlo do skutečně moderního světa.

Předložená publikace si rozhodně neklade za cíl být vyčerpávajícím popisem ruských dějin 18. století. Je textem, který má sdělit stěžejní fakta, upozornit na podstatné i méně podstatné souvislosti, inspirovat k dohledání dalších informací v relevantních dostupných publikacích a především být podnětem k uvažování nad ruskými dějinami, jejich vývojem i proměnami, jejich velkými událostmi i osudy malých, dnes neznámých

osobností. Výklad se soustředí na politické události. Je však nepochybné, že bez zmínek o hospodářském vývoji, sociálních proměnách, vývoji vědy a umění, významných politických a filozofických názorech i vizích by byl neúplný. Všestranné vyličení takto vytčeného obrazu však není možné v publikacích mnohem většího rozsahu, než má tato. Naším cílem není se zmínit o všech aspektech. Jedná se o příručku, která má především podnítit k dalšímu zevrubnějšímu studiu, přemýšlení a vytváření vlastních úvah o ruském impériu: v jeho minulém i stávajícím vývoji.

Práce využívá klasickou historickou metodu analýzy, jejímž úkolem však není stanovení zcela nových otázek a problémů, ale syntetizující pohled dávající možnost na nepřiliš velkém prostoru si učinit reálný obraz o 18. století v ruském impériu. Úvodní pasáže jsou míněny jako předobraz, tedy nikoli jako všestranné vysvětlení dění, ale pouze metodou sond ve svých závěrech občas zjednodušených přiblížení čtenáři souvislosti, které jsou pak relevantní pro popis dění v 18. století.

Po formální stránce může překvapit jedna skutečnost: pro přesnější orientaci ve jménech osob, která ve výkladu vystupují, jsou jak v textu, tak v rejstříku uváděny jejich biografické údaje. U panovníků a mimořádně vlivných osobností zastávajících významné posty jsou v textu uváděny v podobě: rok narození – rok uvedení do úřadu – rok ukončení působení v úřadu – rok úmrtí. Odkazy pod čarou jsou pak uváděny v obvyklé podobě, ale pouze v nezbytných případech: jednak pro doložení pravdivosti tvrzení odkazem na hodnověrnou literaturu a jednak pro vysvětlení obvykle ruského termínu, pro nějž čeština nemá jednoznačné výkladové toponymum.

2. Historiografický exkurz

České dějepiscevtví ruským dějinám 18. století nikdy nevěnovalo mimořádnou pozornost. Současně však problematiku ruských dějin 18. století nenechávalo zcela stranou. Jednalo se přece o přelomovou epochu v zemi, která svým kulturně civilizačním prostředím dlouhodobě český prostor ovlivňovala. Nebyla sice jedinou zemí, která takto působila, neméně intenzivní byl vliv německého a širě západoevropského prostoru, ale již samotná skutečnost, že se české prostředí po staletí nacházelo na pomezí východoevropského a západoevropského kulturně civilizačního dění činila z Ruska dějinný faktor, který nemohl být v českém prostředí nerefléktován a pomíjen.¹

V následující kapitole jsou uvedeny důvody vzniku raných českých rusistických a v širších souvislostech i slavistických studií o problematice kontinuity a diskontinuity ruských dějin. To, co je v této souvislosti uvedeno, by mohlo zaznít i na tomto místě. Jde o obecněji pojatelnou platnost zájmu českého dějepiscevtví o ruské prostředí.

1 Srov. Radomír VLČEK, *Slovanství, panslavismus a rusofilství při formování moderního českého národa*. In: *Slovanské historické studie* 30, Praha, Brno 2005, s. 59–62.

Již patriarcha české slavistiky Josef Dobrovský (1753–1829) se mimořádně zajímal o ruskou minulost a v nejstarších ruských dějinách hledal zdroje poučení pro pochopení významu všeslovanské vzájemnosti.² Moderní české dějepiscectví se však zformovalo až o sto let později, a to především zásluhou historika Jaroslava Golla (1846–1929). Až jeho žák Jaroslav Bidlo (1868–1937) se začal systematicky za použití moderních kritických historických metod věnovat i ruským dějinám. Jeho prioritním zájmem sice bylo Slovanstvo a jeho v minulosti i současnosti se uskutečňující vzájemnost.³ Ale Bidlova monografie o ruských dějinách 19. století, byť i se jednalo o útlou z tvorby ruských historiků 19. století čerpající syntetizující brožuru, se stala průlomovou prací v českém obrazu ruské minulosti. Šlo o první česky psanou na historicko-vědeckých zásadách stavěnou knihu o ruské minulosti.⁴ Analytické studie k dílčím problémům ruských dějin z pera českých historiků se sice objevily již dříve, např. statě Josefa Kalouska (1838–1915) o ruské občině,⁵ ty však nebyly psány kvůli detailnímu poznání ruské minulosti, ale „jen“ pro dokumentování analogií a souvislostí ruské minulosti s českou. V Kalouskově případě pro vysvětlení podstaty a geneze rolnického života v českých dějinách.⁶

Jak bylo konstatováno, i když některé sondy do ruské minulosti z pera českých historiků jsou staršího data, ruským historickým prostorem se objektivně při absenci rusofilského i rusofóbního pohledu a z odborného hlediska zabývala až česká moderní historiografie, jejíž skutečně vědecké počátky náležely konci 19. století. Jmenovitě se jednalo o již zmíněného Jaroslava Golla a jeho žáka Jaroslava Bidla. K zevrubnějšímu prezentování ruského 18. století se však propracoval až Bidlův žák Josef Macůrek (1901–1992). Jeho *Dějiny východních Slovanů* jsou první skutečně odbornou českou historiografickou prací, ve které je věnována systematická pozornost ruským dějinám 18. století.⁷ Jedná se o třísvazkovou práci, jejíž název zřetelně ilustruje, že autorovi nešlo pouze o Rusko, ale o skutečně širší celek – východní Evropu. Byla to ve své době průkopnická práce i z hlediska mezinárodního. Nejenže reflektovala rostoucí požadavek na relevantní odborné informace o zemi, ve které se prováděl socialistický experiment, ale i po metodologické stránce přinášela zásadní novum – začlenění východní Evropy do obecně evropského prostoru. Jako by tím ukončovala jednu etapu nejen v první polovině 20., ale i dříve v 19. století se vinoucí diskuse, zda Rusko vůbec patří do Evropy. Nelze nezmínit, že na těchto, často až emotivních polemikách, měla lví podíl právě ruská historiografie 19. století, která se přes svoji značnou odbornou erudovanost utá-

2 Srov. Radomír VLČEK, *Josef Dobrovský, Rusko a rusofilství*. In: Josef Dobrovský. Fundator studiorum slavlicorum. Praha 2004, s. 197–206.

3 Srov. Jaroslav BIDLO, *Slovanstvo. Obraz jeho minulosti a přítomnosti*. Praha 1912.

4 Srov. Jaroslav BIDLO, *Dějiny Ruska v devatenáctém století*. Praha 1908.

5 Srov. Josef KALOUSEK, *O zřízení a původu obce velkoruské*. Praha 1880.

6 Srov. Josef KALOUSEK, *České státní právo*. Praha 1871.

7 Srov. Josef MACŮREK, *Dějiny východních Slovanů*, Praha 1947.

pěla v obavách, že Rusko je zaostalou zemí, která nemůže vyspělým evropským mocnostem konkurovat, a tudíž Rusko do Evropy nepatří (i když se v různých svých pracích snažila tvrdit opak).⁸

Škola Josefa Macůrka byla záležitostí Brna – Masarykovy univerzity a brněnských historických pracovišť Akademie věd (ČSAV). Více však než rusistická tematika se v ní rozvíjela polonistika a balkanistika, řešily historické souvislosti vztahů mezi slovan-skými zeměmi. Oproti tomu se česká historická rusistika více rozvíjela v Praze, a to nikoli zásluhou přímé linie školy vinoucí se od zakladatele českých historicko-slavistic-kých studií Jaroslava Bidla, ale školy, na jejímž počátku stál ruský emigrantský historik Alexandr A. Kizevetter (1866–1933).⁹ Z této školy prostřednictvím Antonije V. Florov-ského (1884–1968)¹⁰ a Miroslava Suttého (*1920)¹¹ vzešel Milan Švankmajer (1928–2003), autor dvou excelentních monografií o čelných osobnostech Ruska 18. století – carovi Petru I.¹² a carevně Kateřině Druhé.¹³

Milan Švankmajer byl také vedoucím autorského kolektivu, který se v polovině šedesátých let 20. století pokoušel o nové zpracování ruských dějin z českého pohledu.¹⁴ Zpracování Miroslava Suttého z roku 1965 bylo příliš stručnou a sovětské historiografii poplatnou příručkou, než aby se s ní ta část české historické rusistiky, která se pokusila v ideologicky poněkud uvolněnějších šedesátých letech 20. století rozvinout tradice českého vskutku vědecky kritického pohledu na Rusko odvíjejících se od pojetí ruské minulosti Karla Havlíčka Borovského (1821–1856)¹⁵ a Tomáše G. Masaryka (1850–1937)¹⁶ spokojila. Práce autorského kolektivu, která vyšla v předvečer obrodného procesu „pražského jara“ byla vůči sovětskému pojetí značně kritická. To byl také hlavní důvod, proč Milan Švankmajer musel na počátku tzv. normalizace opustit akademické historické pracoviště. Další jeho práce o ruských dějinách se proto mohly objevit až po listopadových událostech roku 1989. Milan Švankmajer se stal vedoucím autorského kolektivu, který zčásti přepracoval, rozšířil a doplnil dějiny Ruska z roku 1967. První vydání těchto nových *Dějiny Ruska* vyšlo v roce 1995.¹⁷ Ačkoli v současnosti již má

8 Srov. Fjodor I. TJUTČEV, *Rossija i Zapad*. Moskva 2007; Alexandr F. GILFERDING, *Rossija i slavjanstvo*. Moskva 2009; Nikolaj Ja. DANILEVSKIJ, *Rossija i Jevropa*. Moskva 2009; TÝŽ, *Političeskaja filosofija. Dopolenija k knige Rossija i Jevropa*. Moskva 2013.

9 Srov. Alexandr A. KIZEVETTER, *Russkoje občestvo v vosemnadcatom věke*. Rostov na Donu 1905.

10 Srov. Antonij V. FLOROVSKIJ, *Česko-ruské obchodní styky v minulosti: X. – XVIII. století*. Praha 1954.

11 Srov. Miroslav SUTTÝ, *Přehled dějin SSSR I. (od nejstarších dob do roku 1867)*. Praha 1965.

12 Srov. Milan ŠVANKMAJER, *Petr I. Zrození impéria*. Praha 1999.

13 Srov. Milan ŠVANKMAJER, *Kateřina II. Lesk a bída impéria*. Praha 1970 1, Praha 2001 2; *Paměti carevny Kateřiny II*. Praha 1993.

14 Srov. Milan ŠVANKMAJER, Karel HERMAN, Vladimír HOSTIČKA, Bohumila ZÁSTĚROVÁ, *Dějiny Svazu sovětských socialistických republik. Přehled politického vývoje společnosti I. Dějiny Ruska*. Praha 1967.

15 Srov. Karel HAVLÍČEK BOROVSÝ, *Obrazy z Rus*. Praha 1927; TÝŽ, *Cesta na Rus*. Praha 1947.

16 Srov. Tomáš G. MASARYK, *Rusko a Evropa. Studie o duchovních proudech v Rusku*. Praha 1995–1996.

17 Srov. Milan ŠVANKMAJER, Václav VEBER, Zdeněk SLÁDEK, Vladislav MOULIS, *Dějiny Ruska*. Praha 1995 1, 1996 2, 1999 3, 2004 5, 2008 5, 2010 6.

české dějepiscectví velmi cennou příručku *Dějiny Ruska v datech*, *Dějiny Ruska* autorského kolektivu vedeného M. Švankmajerem zůstávají nepřekonány.¹⁸ Pro úplnost jen podotkneme, že se česká historiografie snažila i v normalizační době předložit vlastní dějiny Ruska. Jednalo se o *Dějiny SSSR* širokého autorského kolektivu vedeného Karlem Hermanem (*1921) a Josefem Kočím (1922–1986). Ačkoli i v nich lze najít řadu zajímavých historických faktů, jako celek tyto dějiny strádají metodologickou závislostí na oficiálním sovětském pojetí, v řadě příkladů dokonce doslovnými překlady prací sovětských autorů.¹⁹

Ačkoli čeští historičtí rusisté ve své produkci nemlčí, dějiny Ruska v 18. století zůstávají v jejich produkci stranou.²⁰ Mimořádnou výjimkou je dvoudílná práce Františka Stellnera (*1966) *Rusko a střední Evropa v 18. století*.²¹ Obecně však především syntetická díla absentují, byť i se objevují analytické studie k jednotlivým stěžejním problémům ruského 18. století. Příkladem mohou být práce Jiřího Procházky (1951)²² nebo Radomíra Vlčka (1957).²³

Tam, kde absentuje domácí historiografická produkce, leccos suplují překlady. Příkladem mohou být česká vydání zahraničních prací o carevně Kateřině Veliké²⁴ nebo Petru Velikém²⁵ či překlad syntetizující práce kontroverzního ruského historika Lva N. Gumiljova (1912–1992) *Od Rusi k Rusku*.²⁶

3. Revoluce či evoluce?

V úvodu této práce již bylo konstatováno, že dějiny ruského impéria 18. století tvoří relativně samostatné období ruských dějin. Rusko v něm v porovnání s předchozím a následným vývojem budovalo jiný typ státu, odlišná v něm byla sociální i ekonomická skladba společnosti, svérázné bylo rovněž její myšlení. Vzhledem k tomu lze hovořit o jisté diskontinuitě ruských dějin 18. století.

Otázka diskontinuity ruských dějin je dlouholetou diskusní záležitostí odborníků i laické veřejnosti a netýká se pouze 18. století. Různá období ruských dějin, zejména ta,

18 Srov. Bohuslav LITERA, Marek PEČENKA, *Dějiny Ruska v datech*. Praha 2011.

19 Srov. *Dějiny SSSR od nejstarších dob do Velké říjnové socialistické revoluce*. Praha 1977.

20 Srov. Václav VEBER, Mikuláš II. a jeho svět (*Rusko 1894–1917*). Praha 2000; Zbyněk VYDRA, *Život za cara? Krajiní pravice v předrevolučním Rusku*. Červený Kostelec 2011

21 Srov. František STELLNER, *Rusko a střední Evropa v 18. století I. a II.* Praha 2009 a 2012.

22 Srov. Jiří PROCHÁZKA, *Rusko v 17. století*. Brno 2001; TÝŽ, *Vznik Ruska*. Brno 1999.

23 Srov. Radomír VLČEK, *Alexandr A. Bezborodko – šedá eminence vlády ruské carevny Kateřiny II.* Slovanský přehled 89, 2003, s. 289–303; TÝŽ, *Ruský car Pavel I. a kníže Alexandr A. Bezborodko*. In Milý Bore... Profesoru Ctiboru Nečasovi k jeho sedmdesátým narozeninám věnují přátelé, kolegové a žáci. Brno 2003, s. 183–188.

24 Srov. Robert K. MASSIE, *Kateřina Veliká*. Praha 2013; Henri TROYAT, *Kateřina Veliká. Biografie*. Praha 2008.

25 Srov. Robert K. MASSIE, *Petr Veliký. Život a svět*. Praha 2006.

26 Srov. Lev N. GUMILJOV, *Od Rusi k Rusku*. Praha 2012.

v nichž se odehrávaly nějaké razantní změny, jsou čas od času chápána jako něco pro Rusko neorganické, degradující to, co bylo vytvořeno předchozí dobou, tedy historickou tradicí, a tudíž se z ní vymykající: jedná se prý o vybočení z kontinuity ruských dějin, tedy o projev diskontinuity, kterým jsou ruské dějiny více než často naplněny. Za projev diskontinuity ruských dějin je zejména považováno ovládnutí Rusi mongolskými kočovnými ve 13. století, doba tzv. smuty na počátku 17. století a ruská revoluce roku 1917.

Úvahy o kontinuitě a diskontinuitě ruských dějin bychom mohli najít i v českém dějepisectví. Česká historická rusistika má v tomto směru dokonce nepochybně bohatou tradici. Její kořeny bychom mohli hledat ve stejně době jako kořeny celé české historické rusistiky a historické slavistiky, tedy ve druhé polovině 18. století. Dokonce bychom za zakladatele těchto úvah mohli považovat stejné osobnosti jako ty, které zakládaly tradici české historické rusistiky a české historické slavistiky. Nikdy se však nejednalo o systematické studium, ve srovnání s diskusemi o kontinuitě a diskontinuitě ruských dějin za českými hranicemi se jednalo o zcela marginální záležitost. Dokonce i v období dominance marxistické metodologie (1948–1989), které sejevilo z hlediska množství prací o ruských dějinách jako hojně zastoupené, diskuse o kontinuitě či diskontinuitě ruských dějin byly ponechány stranou. Obecně dokonce platilo, že se čeští marxističtí rusisté věnovali jen vybraným problémům ruských dějin. Otázky jejich kontinuity a diskontinuity k nim rozhodně nepatřily. Teprve období po tzv. sametové revoluci uvolnilo svobodnou volbu témat i v českém dějepisectví a otázka kontinuity a diskontinuity ruských dějin se i v českém prostředí dostala na pořad dne.²⁷ A to i přesto, že konkrétně historickému rozboru sledujícímu vývoj a proměny ruského státního a imperiálního prostředí nebylo věnováno příliš pozornosti.²⁸

Moskevská říše, dědic kyjevsko-novgorodské Rusi, prožila v 17. a 18. století razantní změny, které jsou na svém vrcholu nejsnáze vyjádřitelné konstatováním, že se Moskevská říše proměnila v petrohradské impérium. Jeho vývoj sice zcela oddělit od předchozího ani následného dění nelze, ale je možné jej interpretovat jako uzavřený časoprostorový celek s vlastními především mocensko-politickými hodnotami. A nejen jimi. Jak uvidíme v dalším výkladu, ruské impérium 17. a 18. století se lišilo od předchozího moskevského státu i následného sovětského impéria ekonomickými, sociálními, právními a mnohými dalšími znaky. Stěžejní pro ně v závislosti na hodnotových kategoriích ruského 17. a 18. století bylo, že se na přelomu 17. a 18. století přesunula identita ruské společnosti od dosavadní příslušnosti k panovníkovi (rovnající se v ruském prostředí tradičnímu označení „car-báťuška“ nebo alikvotně k ženám – „carevna-máťuška“) k patřičnosti ke státu a jeho zbyrokratizovanému aparátu. S tím bezprostředně souvisel i další pokles podílu ruské pravoslavné

27 Srov. diskuse ve Slovanském přehledu roč. 76, 1990; Jiří HANUŠ, Radomír VLČEK, *Lenin. Ke kontinuitě a diskontinuitě ruských dějin*. Brno 2013.

28 Srov. Václav VEBER, *Česká historiografie o Rusku a Jan Slavík. Doslov po 80 letech*. In: Jan SLAVÍK, *Leninova vláda [1917–1924]*. Praha 2009, s. 290–318.

církve na chodu státu. Oddanost pravoslavnému duchovnu zůstala u drtivé většiny ruské společnosti zachována, vliv instituce, která jej koordinovala a v oficiální rovině prosazovala, zejména ve vztahu ke státu, klesal. To se do jisté míry pozitivně projevilo na toleranci vůči nepravoslavným vyznáním, sektám a herezím, ale pouze tím způsobem, že potíráno nebylo pouze to, co nezasahovalo do působení ruského státu, nenarušovalo jeho mocenské aspirace ani vytrvalé kolonizační úsilí. Mocenskou nadřazeností ruského státu nad pravoslavnou hierarchií však klesalo přesvědčení ruské společnosti o dobrodiní, které mu tradiční vyvážená jednota světské a církevní moci přináší a bytostně jej ochraňuje před všemi vnějšími i vnitřními negativními vlivy (tzv. vnějším a vnitřním nepřítelem). Síla, kterou stát vůči církvi používal, vyvolávala ve společnosti apatii, pocit bezvýchodnosti a soustředění se výhradně na vlastní záležitosti, na věci tzv. každodennosti. Slovy básníka – „carpe diem“, přežijme den. Přesto se i v ruské společnosti postupně formovaly nové hodnoty: hodnoty akcentující sílu, velikost a slávu ruského státu (impéria), jehož se „ruská“, resp. multinacionální společnost úzce provázaná se svým moskevským centrem, stala příslušníkem. Nemalý vliv na tom měl příliv nových informací. Ruská společnost sice zůstávala v drtivé většině negramotná, ale možnost sdělit či naopak získat informace se rychle zvyšovala. Ostatně roku 1702 vyšly první ruské noviny – *Moskovskije vedomosti*. Téhož roku uvedlo na Rudém náměstí v Moskvě svoje produkce první ruské veřejné divadlo. Moskevské Velké divadlo („Bolšoj teatr“) vzniklo v roce 1775. V roce 1700 byly založeny první lékárny, zakazovalo se nosit ostré nože, roku 1704 bylo zakázáno zabíjet novorozence s vrozenými vadami. To ve své většině spadalo do komplexu reforem cara-imperátora Petra I. zvaného pro svojí olbrímí postavu „Veliký“ (srov. níže).

Změny, které se v ruském státě i ruské společnosti v průběhu 17. a 18. století odehrávaly, byly do značné míry vyvolány vlivem západní Evropy a ruskou snahou západní Evropu „dohnat“ a „předehnat“. Jednalo se o podvědomou reflexi na změny, které byly nezbytné k tomu, aby ruské impérium v kontextu dynamického celoevropského vývoje přežilo. Nemohlo totiž již déle žít v geopolitickém vakuu, holedbaje se donekonečna frázemi o svérázném a domněle harmonickém vývoji. Nová doba vyžadovala obchod, styky a komunikaci. Ruské impérium se v tomto směru muselo otevřít světu. To však znamenalo, že s ním muselo vstoupit do konkurenčního boje. Aby jej bylo schopné svést, muselo vstoupit na jistou úroveň, reflektovat evropské standardy. Nikoli nutně všechny a bezzbytku přijmout. Ale umět na ně reagovat a vyrovnat se s nimi. Touha po moci, velikosti a slávě ruských panovníků s sebou vzápětí přinášela snahu, aby se Rusko západní Evropě vyrovnalo, bylo jí ekonomicky konkurenceschopné a bylo jí schopné čelit rovněž státně politicky, tedy mocensky.

Moskevská Rus, která vyplňovala dějiny ruského státu mezi 15. a 17. stoletím, vyrůstala ze spirituálních tradic východní církve mající svoje kořeny v Byzanci. Ačkoli by jistě bylo možné najít některé kulturní a civilizační znaky shodné či hodně podobné se střední Evropou, historicky i kulturně zůstala od Evropy izolovaná. Snad s výjimkou Pobaltí, Ukrajiny a východního Polska, které se později staly součástí ruského impéria.

Na rozdíl od střední Evropy nebyla Moskevská Rus vystavena vlivu renesance a reformace. Zůstala bokem námořních objevitelských cest, neměla velkoměsta evropského stylu, neměla opravdové měšťany, střední školy ani univerzity.²⁹

Je zřejmé, že na počátku 17. století moskevský stát z hlediska technického pokroku zaostával za vyspělou Evropou. Obvykle se uvádí, že přibližně o dvě stě let.³⁰ A to ve všech sférách života. Tedy včetně té oblasti, kterou ruský stát pro svoji konkurenční pozici potřeboval nejvíce, vojenství. Ostatně závěrečná etapa předchozího období provázeného tzv. smutou přelomu 16. a 17. století, stejně jako v 17. století se odehrávající konflikty se Švédý a osmanskou říší, zřetelně ukázaly neschopnost moskevského státu bránit se soupeřům. Ruská armáda nejen ve svém vyzbrojení, ale zejména v logistice a v celkové organizaci, potřebovala zásadní změnu. Leccos bylo možné učinit pouze v součinnosti s modernizací státu. Rusko v tom ostatně procházelo analogickým procesem jako ostatní Evropa. Jen se značným, zpožděním.

Britský historik Michael Roberts před více než půl stoletím vyřkl názory, které ve svém výsledku vytvořili tzv. teorii o vojenské revoluci, která provázela evropské dějiny 16. a 17. století. Podstatou vojenské revoluce 16. a 17. století byla podle Robertse profesionalizace armád, výraznější využití pěchoty a artilerie, moderní fortifikace, nový způsob velení, dokonalejší zbraně. Tyto změny by samy o sobě nebyly pro stát a společnost tak zásadní, nebýt toho, že měly bezprostřední dopad na politické, ekonomické, sociální i kulturní dění. Stěžejní bylo, že během vojenské revoluce výrazně poklesla úloha staré rodové šlechty. Její podstatná část totiž odešla ze svých postů ve státních službách, aby byla nahrazena profesionálními vůči nově se konstituujícímu absolutistickému státu maximálně loajální byrokracií. Takovému formování nové společenské vrstvy úředníků se původní šlechta přizpůsobovala, a to zejména tím, že se stahovala do svých regionů a přizpůsobovala se centrálnímu řízení. Centralizace se dotýkala i ústřední armády a jejího velení. Naopak role „místních“ armád jednotlivých šlechticů stále více poklesávala. Byl to jeden ze stěžejních znaků absolutismu, na cestu k němuž se vydaly prakticky všechny evropské země. Všechny přitom využívaly armádu pro uhájení a prosazení svého postavení.³¹

Vojenská revoluce, budování absolutismu, nové životní stereotypy. To vše můžeme zahrnout pod pojem modernizace raného novověku. Buď jím toto období, jako ve většině evropských zemí začínalo, nebo, jako tomu bylo v Rusku, končilo. Modernizace, jíž ruský stát a ruská společnost procházely v 17. a 18. století, byla ovlivněna a v leccems dokonce determinována procesem evropeizace, tedy více či méně širokého působení vlivu evropského, v ruské dikci striktně označovaného jako západoevropského, prostředí.

Proces evropeizace Ruska a s ní spojené ruské modernizace byl přitom v 17. i 18. století (a nejen v tomto období) svázán s představou o nutnosti jít cestou dohánění („dogon-

29 Srov. Orlando FIGES, *Natašin tanec. Kulturní historie Ruska*. Praha-Plzeň 2004, s. 37–38.

30 Srov. Alexandr B. KAMENSKIJ, *Ot Petra I do Pavla I. Reformy v Rossii XVIII veka. Opyt celostnogo analiza*. Moskva 1999, s. 85.

31 Srov. Michael ROBERTS, *The military revolution, 1560–1660*. London 1967, s. 195–225.

jajuščeho razvitija“). Jeho podstatou byla snaha Ruska „dohnat“ a v lecčems dokonce i „předehnat“ vyspělejší země. Ať již v ekonomice, nebo v politice či jiných sférách života ruského státu a ruské společnosti. A pokud nikoli reálně, pak ve vizích oslavujících údajně harmonický idylický život v Rusku.³²

V těchto vizích byla tradiční ruská politika důsledně proti-modernizační. Holedbala se specifickými znaky ruského vývoje odvislého od svérázu ruského pravoslavní tvořícího ve své institucionalizované podobě hlavu pravoslavního světa. Ideologie Moskvy jako Třetího Říma zformulovaná poprvé v dopisech mnicha a starce pskovského Spaso-Jeazarovského kláštera Filofeje (asi 1465– asi 1542) djakovi Michailu G. Muněchinovi zvanému Misur (?–1528) a velikému knížeti moskevskému Vasilii III. Ivanoviči (1479–1505–1533) a důsledně světskou mocí poprvé prosazovaná vládou cara moskevského a vši Rusi Ivana IV., zvaného Hrozný (1533–1547–1584), se opírala o tradiční odlišnosti pravoslavního a katolického světa. Ty přerostly v antagonismus poté, co v roce 1204 katolíci dobyli, obsadili a zničili centrum tehdejšího pravoslavního světa – Konstantinopol – Cařihrad. Filofej v návaznosti na skutečnost pádu Konstantinopole do osmanských rukou, což se stalo v roce 1453, a snad i následného (druhého) sňatku (roku 1472) neteře posledního byzantského císaře Konstantina XI. Paleologa (1405–1449–1453) Sofie Paleologovny (1455–1503) s ruským velkoknížetem Ivanem III. Vasiljevičem vytvořil teorii, podle níž Konstantinopol jako hlavní byzantské město padl, ale skutečné duchovní jádro východního obrádu existuje i nadále.³³ Pouze bylo přeneseno jinam, do prostředí myšlenkově mu nejbližšího – do Rusi a jejího hlavního města – Moskvy. Moskva je prý pevně nedobytné město. A tak, kdežto první dva Římy (skutečný „italský“ Řím a východní Řím, tedy Konstantinopol) padly, Třetí Řím žije a vzkvétá. Je to věčné město, v němž pravoslavná víra má pevné zázemí. Čtvrtý Řím nebude.³⁴

Ivan IV. byl hluboce věřící člověk uznávající ruské historické tradice. Materiální i duchovní. Z nich pak vycházel i jeho boj za absolutismus. Absolutismus vázaný výhradně a konkrétně k jediné osobnosti, tedy jemu. Vlastně se jednalo o autoritářské

32 Klišé o dohnání a předechnání západoevropských zemí je zejména patrné ve 20. století v marxistické dikci. Nejednalo se však o nic jiného než o napodobení a rozvinutí již dřívějšího úsilí učinit z Ruska vůči vyspělým zemím konkurenceschopný celek.

33 Staší ruská (sovětská) historiografie vyzdvihovala jako podstatný prvek teorie Moskva – Třetí Řím skutečnost zmíněného sňatku, a to, že se Sofie nikdy nezřekla svého statutu byzantské princezny; tudíž prý měla právo jako následník byzantského trůnu přijímat v zastoupení byzantského císaře zahraniční vyslance. Jen se přeneslo místo, kde k tomu docházelo – z Konstantinopole do Moskvy. Moderní poznatky dokazují, že důležitější bylo vlastní ruské prostředí a jeho snaha prokázat svoji mocenskou jedinečnost.

34 „Církev prvního Říma padla v důsledku bezbožné hereze Apollinara. Brány druhého Říma v Konstantinopoli rozmetali Ismaelitě. Dnes svatá apoštolská církev třetího Říma v Tvé říši září slávou křesťanské víry celému světu. Věz, ó, zbožný care, že všechny říše pravověrných křesťanů se sloučily do tvé vlastní. Ty jsi jediným vládcem vesmíru, jediným carem všech křesťanů... Dle prorockých knih všechny křesťanské říše mají svůj konec a sloučí se do jedné říše, té našeho gosudara, tj. do Ruské říše. Dva Římy padly, ale třetí vytrvá, a čtvrtého již nebude.“ Srov. <http://www.obcinst.cz/krestanska-politicka-filosofie/>. Staženo 24. 9. 2013.

prosazování přechodu od do té doby dřívějšího tzv. jednoděržaví, v němž panovníkova rozhodující pravomoc vznikla svěřením moci do rukou jediného – údajně nejlepšího, nejschopnějšího a nejzodpovědnějšího –, k samoděržaví.

Ivanovo prosazování ruské podoby absolutismu – samoděržaví – bylo motivované snahou o státní konkurenceschopnost danou dobovou hierarchií hodnot nezastupitelnosti moci jediné osobnosti. V tomto smyslu bylo namířené proti bojarům, nikoli však proticírkevně a již vůbec ne proti víře. Dokonce naopak! Jednota cara a víry, pregnantně zformulovaná výrazně později, ve třicátých letech 19. století ministrem osvěty Sergejem S. Uvarovem (1786–1855) a v dobovém kontextu relevance společnosti jím i rozšířená o kategorii lid v tzv. triádě, se již za časů Ivana IV. odvíjela od vysněné jednoty. Jednalo se o harmonickou tzv. sobornost stavěnou na představě o tradičním širokém společenském konsenzu státu, církve a lidu, v níž však pro Ivana IV. byl lid pouze nástrojem, který mu má pomoci zvládnout jeho hlavní úkol – vládnout tak, aby obstál na posledním soudu. Nejen Ivan IV. se opíral o přesvědčení, že sobornost byla historicky prověřená, svérázná ale i svébytná, jediné možná mentalita Ruska, státního celku, v němž jeho rozhodující morální kategorií je velikost a sláva jeho mocenského, později imperiálního celku. To byl, je a bude údajně jeho nikým a ničím nezpochybnitelný základ!

Výrazně protimodernizační ráz měla politika Ivana Hrozného právě v odkazu na sobornost. Ale to pouze z univerzálního pohledu na modernizaci; pohledu, podle něhož představuje modernizace transformaci tradiční společnosti (jako celku) do novější, moderní podoby. V některých Ivanových vládních krocích je přesto možné modernizační podobu identifikovat. Jde zejména právě o jeho snahu prosazovat panovnícký absolutismus, přesněji vyjádřeno jeho ruskou podobu, tedy samoděržaví. Ta se liší od obecně evropského absolutismu tím, že panovník není dominantním pouze ve světských, ale i v církevních záležitostech. Celá hierarchizovaná světská i duchovní ruská společnost mu je podřízena, všichni její příslušníci jsou jeho poddanými, ne-li vysloveně otroky. Právě v tomto směru, a nutno podotknout, že oproti očekávání, Ivan IV. vnesl do ruského politického systému zásadní modernizaci ruského politického systému: v případě Ivanova prosazování samoděržaví šlo o modernizaci spojenou s modelem převzatým od mongolských chánů. Modelu Nejvyššího, vše řídícího ale také za vše pouze a výhradně Bohu odpovědného panovníka, jemuž všichni slouží, jsou jeho skutečnými otroky. Jenomže vše je pouze prvním krokem, v leccčems náznakem. Ivan si podřídit církev ještě netroufá. Metropolitou je příliš velkou autoritou, než aby bez něj vládl. A tak je rozhodujícím modernizačním krokem z hlediska politického systému jím budovaný centralizovaný stát. I to však vyvolává konflikty s duchovní mocí, a proto i v tomto směru není zcela důsledný. Nicméně jsou to kroky, na něž mohou panovníci 17. a 18. století při budování centralizovaného samoděržavného státu navázat.

Modernizace je často v dějinách spojována s revoluční podstatou. Jako něco, co radikálně mění vše předchozí, přináší něco zásadně nového. Ve skutečnosti však modernizace

nemusí mít vždy a za všech okolností revoluční charakter (jako tomu bylo např. v případě průmyslové revoluce v 19. století nebo vědecko-technické revoluce ve 20. století, o sociálních revolucích 19. a 20. století ani nemluvě). Dokonce naopak! Typičtější je evoluční ráz modernizace. Evoluční podobu modernizace charakterizuje postupný, plánovitý reformní proces. Ten může mít dvě formy: radikálnější reformaci a umírněnější inovaci. Reformace tvoří zásadní změny. Inovace jsou oproti tomu drobné, umírněné opravy.

Evoluce je v příkrém rozporu s bořícími projevy revoluční podoby, která představuje různé přerušování tradic. To může proběhnout formou revoluce zdola. (Nejčastěji v případě sociální revoluce.) Nebo cestou všestranných změn organizovaných shora. Obvykle při národohospodářských nebo státoprávních změnách.

Proces modernizace brzdila v Rusku dominance církve. Ohniskem náboženského životního stylu ovšem nebyly obřady v kostelích či církev sama, ale ikona. Ta byla všude: v kostelích, domech, veřejných budovách. Teprve v 17. století ikonopisci (mistři „oružennoj palaty“) jako byl Simon F. Ušakov (1620–1686) začali opouštět strohý byzantský styl malování a přikláněli se k senzualitě západního barokního stylu. První světské portréty se datují do konce padesátých let 17. století. Církev bránila i dalším formám sekulárního umění. Instrumentální hudba byla např. až do doby Petra Velikého považována za hřích.

V souvislosti s modernizací ruského státu a ruské společnosti 17. a 18. století jsme již zmínili, že se v ruském intelektuálním světě rozšířila představa, která pak byla v 19. a 20. století velmi častá, o tom, že Rusko po staletí neustále dohání západní Evropu. Tento názor ochotně přejal západní svět, pro nějž se tak snadno nabídl zdůvodnění ruského pomalého vývoje, ruské zaostalosti a tudíž i jakési druhořadosti. Toto stanovisko, mimořádně populární ve 20. století, ovšem neodpovídá ověřené teorii o vzájemném ovlivňování se států. Stát je totiž složitý komplex politických, právních, ekonomických, sociálních, kulturních a civilizačních znaků, z nichž každý se může vyvíjet pomaleji ale také rychleji. Jen stěží lze určit, že k takové pomalosti či rychlosti dochází v komplexu. Ten je dán specifiky vývoje určovaného státní svěbytností determinovanou mentalitou společnosti, přírodními podmínkami i přírodním bohatstvím. V ohledu na to je každý stát nejen svěbytný, ale také samostatně institucionálně tvůrčí. Pouhé kopírování státních institucí, stejně jako celé plejády společenských orgánů a organizací je zhola nemožné. To, co vyhovuje a je ověřeno jako progresivní pro jednu zemi, nemusí platit, a také neplatí pro druhou.

Jisté Rusko v mnohém za západoevropským vývojem zaostávalo a zejména v modernizační době 17. a 18. století se snažilo tento handicap překonat. V mnohém nikoli měřítky západní Evropy, ale i přesto se při tomto úsilí západoevropským vývojem inspirovalo, mnohé v západní Evropě odzkoušené s odstupem času přejímalo. Ale také modifikovalo. A to k obrazu svému, protože mu šlo o přirozené prosazení něčeho svého, zvláštního, vlastního. A tak Rusko v sobě vždy neslo a stále ještě nese prvky zcela svěbytné i obecně evropské. To vytváří specifický, unikátní („osobyj“, „unikalnyj“) ruský historický model, který nelze zaměnit se žádným jiným, ale také jej nelze se žádným

jiným jednoznačně poměřovat. Jedině, že bychom rezignovali na historickou exaktnost a uchýlili se do sféry vizí a bájí.

Základem svébytného vývoje národa jsou tradice a vazby, které u každého státu a v každém národě přezívají. Tak jako Moskevský stát zdědil z Kyjevské Rusi nejen pravoslavný církevní rituál ale i víru v charisma potomků Rurika, přejalo od Moskevské Rusi mnohá hodnotová kritéria petrohradské impérium: např. posuzování schopnosti panovníků podle velikosti a slávy říše. Že se v tomto rysu skrývá odraz pro Moskvu charakteristických pragmatických vztahů s Tatary, jak Rusové tradičně označovali Mongoly, je zřejmé.

Ruská historiografie zejména v dřívějších dobách generalizovala vítězství velkoknížete Dmitrije I. Donského (1350–1363–1389) nad Tatary v bitvě na Kulikově poli nacházejícím se v dnešní Tulské oblasti, bitvě, která se odehrála v září 1380, a vytváří legendu, podle níž toto vítězství bylo velkolepým hrdinným činem moskevského lidu (!) nastolujícího nové poměry v podobě samostatné vlády moskevského knížete.³⁵ Někteří ruští historici však naopak dokonce zpochybňují samotnou existenci bitvy. Pro podstatu problému ovšem tento vztah k obrazu bitvy není podstatný. Jednalo se totiž jen o epizodu staleté rusko-tatarské, z ruské strany převážně oportunní, symbiózy. Tatarská moc kontinuálně přetrvávala, jen Dmitrij se po porážce, která následovala o dva roky později, musel znovu zavázat k odvádění tributu tatarskému chánovi a k respektování podmínek jarlyku. K žádné další významné bitvě, tím méně bitvě přinášející řešení rusko-tatarského vztahu ve smyslu ruské samostatnosti za Dmitrijovy vlády nedošlo.

Zlatá Horda však již byla v této době, a na konci 14. století se tato skutečnost ještě zvýraznila, v rozkladu. Ten vyvrcholil o více než půlstoletí, kdy se z ní bez jakéhokoli ruského zásahu vydělily Kazaňský, Astrachaňský a Krymský chanát. V rozporu s ruskou národní gloriolou opěvující postupné osvobození ruských zemí od Tatarů prostřednictvím silící Moskvy vliv těchto chanátů v Rusku s postupujícím rozkladem Zlaté hordy zesílil. Jenomže současně rostla rovněž moc Moskvy. Jak je to možné? Snad díky moskevsko-tatarské symbióze, která se podle některých ruských autorů odehrávala tradičně na bázi spolupráce a která se od konce 14. století ještě prohloubila. Jako její důsledek lze mj. chápat skutečnost, že se v 17. století sedmáct procent příslušníků vyšších moskevských vrstev rekrutovalo právě z potomků Mongolů.

Moskva ovšem také dokázala využít rozporů uvnitř mongolských táborů. Zejména po rozpadu Zlaté hordy. Např. chán krymských Tatarů Mengli-Geraj (1444–1466–1475 a 1478–1515) se stal nejbližším spojencem velkého knížete Ivana III. při moskevském střetnutí s vojsky Zlaté hordy na řece Ugře. Stalo se tak roku 1480, který je v Rusku tradičně považován za konec tatarského jha. Ostatně s krymskými Tatary udržovali Moskvané dlouhodobě přátelské vztahy – brali si tatarské nevěsty, prodávali jim křesťanské otroky apod.

³⁵ V současnosti je legenda podporována skutečností, že den boje – 8. září podle juliánského, 21. září podle gregoriánského kalendáře – jsou od roku 1995 v Rusku považovány za památné dny ruských ozbrojených sil.

II. První Romanovci

Romanovci byli druhou a zároveň i poslední ruskou panovnickou dynastií. Vládli Rusku v letech 1613–1917. Toto vymezení však není zcela přesné, protože Romanovci po meči vymřeli roku 1727 a po přeslici roku 1762. Ovšem jejich následovníci, pocházející z oldenburské linie vzešlé ze sňatku romanovské velkokněžny – pozdější carevny Anny Petrovny (1708–1728) – a vévody Karla Friedricha, vévody z Holsteinu – Gottorpu (1700–1739), k němuž došlo v květnu 1725, přejali zkrácené k historii odkazující jméno „Romanov“. Ve skutečnosti se ovšem od roku 1762, tedy od počátku vlády cara-imperátora Petra III. jednalo o rod romanovsko-holsteinsko-gottorpský. Genealogie ukazuje, že v Petrově krvi kolovalo ze skutečné romanovské linie pouhých 25 procent.

Co se týče Romanovců, pak původem se jednalo o západoruský bojarský rod, který za vlády Rurikovců zaujal významné postavení. Romanovcem zasahujícím výrazně do celostátních záležitostí byl především v 16. století působící Nikita R. Romanov († 1586). Proslavil se zejména jako vůdce vojenských kruhů drobné a střední šlechty v jejím zápase proti tradiční vysoké šlechtě pocházející především z bývalých panujících knížat různých rurikovských větví. Významnou osobností Romanovců byla nepochybně i Anastasie Romanovna (1530/1532–1560), první manželka cara Ivana IV., matka cara Fjodora, dcera okolničího Romana Ju. Zacharina (?–1543), zakladatele dynastie Romanovců.

1. Michail III. Romanov a jeho vláda

První Romanovec nastoupil na ruský trůn v roce 1613, po dvě desetiletí se vinoucím obdobím smutných časů označovaném ruským termínem smuta. Smuta byla dobou, kdy se na carském trůně střídali různí panovníci, a to nejen ruského původu. Šlo o období tzv. Lžidmitrijů, několika osobností vydávajících se za skutečného syna někdejšího cara Ivana IV. zvaného Hrozný – Dmitrije řečeného Ugličský (1581–1591). Ten v roce 1591 tragicky zahynul. Legenda, které se Lžidmitrijové chopili, pravila, že tomu tak nebylo, že se ze strachu o svůj život pouze skryl na neznámém místě a nyní, kdy to Rusko nejvíce potřebuje „vstává z mrtvých“, ujímá se vlády a řeší ruské problémy.

Smutu provázely rozpory mezi panovníkem a bojary i mezi bojary samotnými. Toho využívalo zahraničí, nejvíce Polsko-litevská unie (Rzeczpospolita), aby společně s podporou některých klik Moskevského státu prosadila svoje mocenské zájmy. Jednalo se vlastně o tradiční soupeření, jehož kořeny se vynuly až do období Kyjevské Rusi. Lze např. připomenout snahu velkého knížete kyjevského Daniila Romanoviče Haličského (1201–1240–1264), který hledal cestu k uvolnění mongolského jha spoluprací s uherským králem Bélou IV. (1206–1235–1270). Za podporu „západem“ byl ochoten padnout na kolena (poklonit se) před římským papežem a dokonce se i přihlásit ke katolicismu.

Ačkoli se Daniilovi podařilo dosáhnout povýšení haličsko-volyňského knížectví papežem Inocencem IV. (asi 1195–1243–1254) roku 1254 na království, ve svém dopadu to byl pokus neúspěšný. Daniil byl totiž následně Tatary poražený, musel se před mongolským chánem ohnout až k zemi (jak bývalo zvykem při různých žádostech doslova a do písmene bít před chánem čelem o zem), rezignovat na jakoukoli vlastní politiku a respektovat, že ze západu, zejména z Polska se objevuje další mocný nepřítel, kterému vlastně dluží odměnu za, byť i jen neúspěšnou pomoc. Nicméně Daniilův krok směrem k západní civilizaci byl rozhodujícím činem ve smyslu orientace pozdějšího západoukrajinského území ke střední a západní Evropě a ke katolictví.³⁶

Poláci, podobně jako Švédové neměli osobní antipatie k Rusům. Rusové však pro ně byli konkurenty, na jejichž úkor se snažili zvýrazňovat svoje postavení, rozšiřovat území svého vlivu a ovládat všechna strategicky výhodná místa. Protože patřili k dobrým a snaživým obchodníkům, usilovali o ovládnutí celého Pobaltí a tím i zajištění klidných cest pro svoje obchodníky. Rusové, pochopitelně, usilovali o opak. Dalším problémem mezi Poláky a Rusy se pak stalo území dnešního Běloruska a Ukrajiny, na němž se slovanské komunity střetávaly zejména z náboženských důvodů. Výše již zmíněná averze mezi katolíky a pravoslavnými zde nabyla specifického, rozhodně ale v žádném případě mírnějšího průběhu.

Historiografická tradice udržuje přesvědčení, že carský trůn byl osvobozen od polského nebezpečí díky národnímu vlasteneckému povstání k „*záchraně Rusi a víry*“, v jehož čele stáli kníže Dmitrij M. Požarskij (1578–1642) a nižněnovgorodský obchodník, měšťan Kuzma Minin († 1616) vlastním jménem Kuzma Minič Zacharijev Suchoruckij.

Ruská země byla po období smuty oslabená a zpustošená. Udává se, že ke konci smuty zaniklo v centrální Rusi na devadesát procent hospodářství. V carské pokladně byl nedostatek financí a země byla celkově hospodářsky vyčerpána.³⁷ Jedinou autoritu v zemi představovala ruská pravoslavná církev, která ještě za vlády posledního Rurikovce, třetího syna Ivana IV. a jeho první ženy Anastásie Romanovny (1530/1532–1560), Fjodora I. zvaného Blažený (1584–1598) ale již tehdy za mohutného přičinění zemského vládce a Fjodorova švagra v jedné osobě Borise Godunova (1552–1598–1605) získala samostatný patriarchát. Stalo se tak roku 1589, kdy byzantský ekumenický patriarcha Jeremiáš II. Tranos (1572–1579, 1580–1584 a 1587–1595) po dvou letech jednání přijel do Moskvy instalovat patriarchu ruské od roku 1448 autokefální pravoslavné církve, patriarchu moskevského a vši Rusi, jak zněl jeho titul. Stal se jím dosavadní moskevský metropolita Job zvaný Posvětitel (1525–1589–1605–1607). A tak se nelze divit, že právě na popud ruské pravoslavné vysoké církevní hierarchie a za využití její mimořádné autority v ruské společnosti byl svolán zemský sněm, aby se jeho účastníci – elita ruské společnosti, bojaři a církevní hodnostáři – zamysleli nad novým ruským panovníkem. A nejen, zamysleli, ale i jej zvolili!

36 Srov. *Haličsko-volyňský letopis*. Praha 2010, s. 17–21 a 83–103.

37 Srov. Jevgenij F. ŠMURLO, *Istorija Rossii* (IX – XX vv.). Moskva 1997, s. 226–260.

Zemský sněm splnil tuto svoji úlohu a zvolil panovníkem „*vší Rusi*“ Michaila Fjodoroviče Romanova jako cara Michaila III. (1596–1613–1645). V době zvolení bylo Michailovi pouhých šestnáct let. Pocházel však ze starého ruského knížecího rodu, což většině účastníků zemského sněmu imponovalo, spřízněného s Rurikovci. Nechtěli panovníka neruského původu. Kvůli jeho mládí a úloze pravoslavné církve byl ovšem určen spoluvládce mladého cara. Stal se jím jeho otec patriarcha Filaret (1554–1633), syn váženého bojara Nikity Romanova. Mimořádná osobnost svojí autoritou: jednalo se o představitele moskevské pravoslavné církve a navíc mučedníka. Ještě v době volby nového cara Filaret pobýval v polském zajetí. Dokonce z něho byl propuštěn až v roce 1618, po Deulinském příměří, jež bylo uzavřeno poté, co se polský král Zikmund III. Vasa (1566–1587–1632) opět (ale zase neúspěšně) pokusil prosadit své vzdáleně dynastické nároky na moskevský trůn vojenskou silou. Za zmínku nepochybně stojí, že patriarcha Filaret, původním jménem Fjodor Romanov, měl potíže již s Borisem Godunovem. Ten jej v červnu 1601 obvinil z přípravy spiknutí a poslal ho i s celou rodinou do vyhnanství. Fjodor musel vstoupit do kláštera, kde přijal jméno Filaret.

Carská moc se spoluvládou světské moci – cara Michaila III. – a představitele ruské pravoslavné církve – patriarchy Filareta – upevnila. Stát budovaný na dvou rovnocenných pilířích – světské a církevní moci. Ideálem se tím pro Rusko stala pevná světská moc výrazně podporovaná pravoslavnou církví. Církev přitom sehrávala ve státě nezastupitelnou moc, o mnohém rozhodovala, do mnohého i světského výrazně zasahovala. Včetně pozemkového vlastnictví. Moskevská země ovšem pro zdárný vývoj potřebovala celý komplex změn a reforem. Panovníkova moc nepožívala dostatečnou autoritu. Standard úspěšně se rozvíjejícího středověkého státu ovšem vyžadoval rozhodné a rozhodující slovo monarchy. Pokud si chtěl Michail udržet trůn, musel se o to alespoň pokusit. A tak ve snaze posílit svoje panovnické pozice se rozhodl pro různé kroky. Protože po desetiletí Rusko strádalo zahraničními vlivy, snažil se nejprve upevnit mezinárodně politické postavení Moskevské Rusi. K tomu mu mělo především posloužit nastolení „*věčného*“, jak se v dobovém klíše takové kroky označovaly, míru Moskvy se Švédskem a Rzeczpospolitou (Polskem). Jednání s ní však nebyla pro Michaila ani v nejmenším jednoduchá. Moskva byla ještě příliš slabá, než aby silnější a ambicióznější soupeři v něčem ustoupili.

Po vleklých jednáních se Švédy se Michailovi přece jen podařilo v roce 1617 uzavřít ve Stolbovu, městě nedaleko Sankt Petěrburku mír označovaný podle města, v němž byl podepsán, Stolbovský mír. Ovšem pouze za cenu mocenských ztrát: Rusko Stolbovským mírem opět ztratilo přístup k Baltskému moři. S Rzeczpospolitou se Michailovi podařilo podepsat pouze příměří, a to v belgickém městě Deulin. Tedy výše již zmíněné Deulinské příměří. Stalo se tak roku 1618. Skutečný mír byl s Polskem nastolen až o plných šestnáct let později, po tříleté rusko-polské tzv. smolenské válce. Stalo se tak roku 1634 v Semlevu, obci ležící v dnešní smolenské oblasti Ruska, na řece Poljanovce. Ani tento mír však rusko-polské problémy nevyřešil, ani pak nebyly rusko-polské

vztahy harmonické: celé 17. století bylo ještě naplněno úsilím Rzeczpospolite získat alespoň kus ruské země.

Michail mezi tím nezahálel v jednání s ostatními zeměmi s cílem dosáhnout upevnění vztahů s vyspělejšími částmi Evropy. Sice nadále udržoval tradici, že ruský panovník nesmí opustit vlast, ale za účelem upevnění zahraničních vztahů zval přední odborníky do Ruska. Kdežto za jeho pozdějšího následníka cara-imperátora Petra I. se jednalo vysloveně o masovou záležitost, za Michaila to byla spíše výjimka. Nicméně taková, která ilustrovala snahu všech Romanovců překonat ruské izolování se od okolního i vzdálenějšího světa a pokus využít pokroku, který se uskutečňoval v jiných zemích, ve prospěch Ruska. To ovšem neznamenalo, že by Michail, a ostatně platilo to i o Petrovi, nerespektoval ruské zvláštnosti, především předchozí tradice moskevské Rusi. Dokonce bychom mohli říci, že naopak. Že vše co činil, podřizoval dosavadní ruské tradici, především identitě Rusi odvíjející se od úzkého sepjetí pravoslavné víry s carskou mocí, v němž pokorný, ale pracovitý lid tvoří hodnoty skvělé harmonické na sociální rovnováze založené společnosti (v duchu myšlenky sobornosti).

Druhou stránkou Michailovy aktivity byly reformy, které se dotýkaly vnitřního chodu ruské země. V této činnosti nebyl ani zdaleka tak intenzivní jako jeho pozdější mnohem slavnější následovník – Petr I. zvaný Veliký. Nicméně Michailovy reformy týkající se vnitřního Ruska nelze podceňovat. A to zejména proto, že nastartovaly proces změn, který mohl tak výrazně rozvinout právě zmíněný Petr I., proces změn, jež Rusko skutečně přiblížily vyspělejší zemím a značně posunuly Rusko vpřed v hospodářské a sociální oblasti.

Třicetileté války a s ní spojenému nedostatku obilí v Evropě využil Michail ke zviditelnění Ruska prostřednictvím intenzivního vývozu ruského obilí. K tomu se snažil, aby se i v Rusku rozvinul průmysl: významný bojarský rod Stroganovovů měl od dob cara Ivana IV. monopol na kolonizaci Sibiře. Michail toto právo rozšířil v roce 1632 o právo, aby v oblasti města Tula založili doly na železnou rudu. Byly to první doly na železnou rudu v Rusku. Stroganovové jejich prostřednictvím natolik zbohatli, že hlava tohoto rodu Grigorij D. Stroganov (1656–1715) vlastnil na počátku 18. století více než deset milionů desjatín půdy, dvacet měst, dvě stovky vesnic, patnáct tisíc nevolníků, řadu solných a rudných dolů. Byl tak bohatý, že mohl finančně podporovat samotného cara. Zejména jeho vojenská dobrodružství. Např., když Petr začal ve Voroněži budovat vojenské loďstvo, dvě válečné lodě nechal postavit Grigorij Stroganov na vlastní náklady. Podobným mecenášem ruské státní politiky byl i nejstarší Grigorijův syn Alexandr G. Stroganov (1698–1754), který v intencích petrovského ukazu o jedinonásledii a jedinovlasti (srov. níže) převzal rodinný majetek i tradici podnikání.³⁸ Ve finanční podpoře státu i podnikání si podobně

38 Ačkoli se tradice kumulování šlechtického majetku sňatkovou politikou v 18. století přežila, Alexandr Stroganov byl příkladem jejího udržování: roku 1723 se oženil s dcerou knížete Vasilije P. Šeremetěva Taťanou Vasiljevnu, jejíž věno bylo srovnatelné se šeremetjevovským majetkem.

jako jeho otec vedl natolik úspěšně, že jej Petr I. roku 1722 odměnil baronskou hodností, Petr II. roku 1729 řádem svatého Alexandra Něvského a Kateřina I. roku 1725 čestnou funkcí carevnina klíčníka. Stroganovové se nezajímali pouze o podnikání. Grigorij Stroganov sbíral staré rukopisy a obrazy a jeho následníci nejen kupovali umělecké předměty, ale i umělce a vědce podporovali. Jeden z Grigorijových vnuků Alexandr Sergejevič Stroganov (1733–1811) se stal roku 1798 prezidentem petrohradské akademie umění. Monumentálním dílem, o jehož vybudování se Stroganovové zasloužili, je jejich sankt petěrburšský palác postavený ve druhé polovině 18. století podle projektu italského architekta Rastrelliho ve stylu tzv. kateřinského baroka. Jiná monumentální stavba, sankt petěrburšský kateřinský chrám, se budovala na přelomu 18. a 19. století za vedení a dohledu uměnovědné komise, v jejímž čele stál zmíněný Alexandr S. Stroganov.³⁹

S cílem zlepšit příjem peněz do státní pokladny inicioval Michail ve dvacátých letech 17. století nové přesnější soupisy daňových poplatníků, tzv. *piscovyje knigi*, které zavedl veliký kníže Ivan Třetí. Byla to součást procesu znevolňování, který za jeho vlády pokračoval. Zahájen byl v době panování cara Ivana IV. (1547–1584), výrazně prohlouben za Borise Godunova (1598–1605) a svého vrcholu dosáhl za vlády cara-imperátora Petra I. (1689–1725). Za vlády cara Michaila III. (1613–1645) sice proces znevolňování pokračoval, ale daňové zatížení, zejména to, které se odvíjelo se od „sochy“, tj. velikosti obdělávané půdy, se snižovalo. Důvodem snižování byl výše zmíněný ekonomický stav ruské země po období tzv. smuty. Práce byla málo produktivní, pole se jen stěží obdělávala, a tak obyvatelstvo nemohlo platit příliš vysoké daně.

Michail se rovněž zasadil za modernizaci armády, jejíž první stálou část tvořily pěší armádní oddíly vybavené palnými zbraněmi založené mezi léty 1545 a 1550 carem Ivanem IV. Jednalo se o strelce (střelce), služba v jejichž oddílech byla v 16. a 17. století doživotní, zpravidla se dokonce dědila na potomky. Jako ucelené elitní jednotky byli střelci poprvé nasazeni při obléhání Kazaně v roce 1552. Odhaduje se, že za Michailovy vlády bylo v Rusku na dvacet tisíc strelců. Jejich počet ale v následujících letech rychle rostl, na konci století jich bylo již trojnásobek.⁴⁰

Michail dále omezil pravomoci bojarské dумы a zemského sněmu a naopak posílil ústřední panovnickou moci s cílem jednoznačně kodifikovat model ruského absolutismu – samoděržaví. S tím souvisela jím zaváděná centralizace – rušení místních privilegií a zavádění jednotného systému práva a privilegií v celém státě.

Michailovou zásluhou se postavení Moskevské Rusi oproti předchozímu období výrazně posílilo. A to jak ve vnitrostátním tak mezinárodním rozměru. Co však Romanovci v této době měnit nechťeli, to byl stereotyp ruského života. Tak jak žili jejich dědové a otcové, žili současníci Michaila, Petra a dalších panovníků. A tak budou žít i jejich potomci.

39 Srov. Aleksandra V. ŽUKOVA, *Dvorjanskije i kupečeskije rody Rossii. Polnaja enciklopedija dvorjanskich i kupečeskich familij carskoj Rossii*. Rostov na Donu 2008, s. 310–313.

40 Srov. Michael C. PAUL, *The Military Revolution in Russia 1550–1682*. The Journal of Military History 68. No. 1, 2004.

Centralizovaná státní moc se na území Ruska neprosadila až za vlády Petra Velikého, jak se většinou zdůrazňuje v dostupných příručkách, ale již za vlády Michaila Romanova. Centralizaci moci podpořila reorganizace armády a založení státem řízených zbrojních závodů (zbrojovek), stejně jako jejich subdodavatelských průmyslových komplexů, zejména průmyslových podniků na výrobu litiny a železa.

2. Vláda cara Alexeje I.

Alexej Michajlovič Romanov (1626–1645–1676) byl druhým carem z rodu Romanovců, synem předchozího cara Michaila III. Fjodoroviče a jeho ženy Jevdokije Lukjanovny za svobodna šlechtičny Strešněvé (1608–1645). Alexejovým vychovatelem a později jeho vlivným rádcem, který si svoje postavení prosadil až téměř do spoluvladařského postu, byl Boris Ivanovič Morozov (1590–1661). Jednalo se nepochybně o vzdělaného, ale také nesmírně ctižádnostivého bojara ochotného učinit pro svoji kariéru cokoliv. K jeho pozitivům patřilo, že se jednalo o přívržence novot pocházejících ze zahraničí. Jenomže to ve spojení s jeho bezskrupulózním prosazováním se vyvolávalo jak mezi ostatními ruskými bojary, tak v širších kruzích, velkou averzi, a to nejen proti Morozovovi, ale i carovi Alexeji. Morozov se tak stal jedním z prvních příkladů osobností služebné šlechty, která se svými schopnostmi a loajalitou vůči panovníkovi dokázala prosadit na nejvýznamnější místa a dokonce i konkurovat samotnému panovníkovi. Pro 18. století zakořenilo jejich pojmenování favorité.

Alexej Michajlovič (Alexej I.) nastoupil na trůn ve zcela jiné státně politické konstelaci než jeho otec Michail. Kdežto v roce 1613 byla Rus rozchvácena smutou, v roce 1645 již bylo Rusko vcelku konsolidované do podoby mezinárodními i vnitropolitickými silami uznávaného a nezpochybnitelného silného státu. Mělo armádu schopnou jej nejen ubránit před nepřítelem, ale i vést expanzivní akce, mělo stabilizované hospodářství, rychle rostla jeho mezinárodní prestiž. Jenomže Alexej na počátku své vlády se o další upevnění pozice ruského státu a svého samoděržaví příliš nesnažil. Věnoval se více lovu a zábavám než vládním úkolům. Toho využili bojaři k uspokojení partikulárních zájmů. K nim se přidávali nejrůznější šlechtici, kteří se přemrštěnou loajalitou, oddanou prací vůči panovníkovi a jeho oblíbencům, i prostřednictvím úplatků rychle dostali k moci, tzv. „vyskočci“. Jejich zásluhou rostla i soudní a úřednická svévole. V jejím čele stál Morozov, kterého Alexej tak obdivoval, že jej často dokonce nechával rozhodovat za sebe. Morozovova samodurská politika vrcholící v roce 1646 zavedením daně ze soli, však vyvolávala nespokojenost širokých vrstev včetně šlechty a měšťanů. Některé jiné daně byly sice v té době sníženy, ale cena soli, kterou užíval každý, vzrostla několikanásobně. Morozov si od toho sliboval pro stát nezbytnou sanaci stále deficitního rozpočtu. Jenomže široké masy daň platily jen stěží, šlechta a měšťané se zase nechtěli vzdát svých tradičních práv. A tak v moskevském státě propukla velká vlna

nespokojenosti. Jejím objektem byla především již dříve nepopulární postava Borise Morozova. Jeho nepopularita se pojila se skutečností, že ruské šlechtě se na Morozovově politice nelíbily uplatňované západní vzory, zdánlivě spojené s popíráním ruských tradic. Rozhodující ale bylo, že ruští bojaři byli Morozovovými zásahy zbavováni svých dřívějších privilegií. A tak bojaři využili nespokojenosti širších vrstev ruské společnosti a podnítli několik povstání namířených vysloveně proti Morozovovi. Největší z nich bylo solné povstání („solnyj bunt“), které se uskutečnilo v Moskvě v červnu 1648. Rozlícený dav usmrtil několik Morozovových pomocníků. Lynčování by patrně neušel ani Morozov, kdyby se tak neopájel carovou přízní, že Alexej byl pro něj ochoten udělat cokoli. Dokonce i žádat dav o milost. Dav, který viděl prosícího cara, zklidnil vášně a ponechal na carovi, aby s Morozovem naložil dle vlastního uvážení. Carovo orodování bylo s podivem. Vždyť musel vidět Morozovovo samodurství, které se projevilo např. i tím, že když se roku 1648 car Alexej oženil s Marií Iljiničnou Miloslavskou (1624–1669), Morozov se deset dní poté oženil s její sestrou Annou. Odpor vůči Morozovovi ze strany šlechty i širších mas proto přirozeně sílil. Během moskevského solného povstání byl vypálen jeho dům a povstalci žádali jeho vydání. Před eskalací povstání do podoby Morozovova lynčování a možná i jeho usmrcení dal car přednost Morozovu odvolání. V zájmu jeho bezpečnosti jej poslal do Kirillo-bělozerského kláštera, dodnes největšího klášterního komplexu v Rusku, založeného na břehu Siverského jezera roku 1397 Kirillem Bělozerským (1337–1427).⁴¹ Vzdálení Morozova z Moskvy situaci zklidnilo natolik, že car po několika měsících souhlasil s Morozovovým návratem. V oba-
vách, aby lid znovu nepovstal nejen proti Morozovovi, ale i jemu, již však nikdy Morozovovi nesvěřil jeho předchozí významné postavení.

Alexej se patrně z chyb poučil a napříště se snažil více rozhodovat sám. K tomu jej ostatně razantně nabádal jeho další nejvýznamnější poradce, patriarcha Nikon (1605–1652–1666–1681), (k osobnosti Nikona srov. níže). Bez rad dalších „moudrých“ to ale již nešlo. V tomto směru se uplatnili příbuzní jeho manželky, Miloslavští. Výsledkem takto nastaveného nového Alexejeva vládnoucího směru se stal např. v lednu 1649 zemským sněmem přijatý nový zákoník – *Sobornoje uloženiye*, soupis všech zákonů, které právě platily v ruském státě. Zajímavý byl zejména tím, že právně definoval nevolnictví a zaváděl ochranu cechů proti konkurenci bojarských a církevních dílen. Těmito kroky podpořil samoděržaví jako nezpochybnitelnou formu ruského státního zřízení.

Upevnění samoděržaví sloužily i další Alexejovy reformy. Právní změny završil v roce 1653 schválený *Celní zákoník*, kterým se zavádělo jednotné clo. Upevnění samoděržaví ale sloužila i církevní reforma a postupná byrokratizace veřejného života provádějící celou dobu Alexejova panování.

Projednávání *Sobornogo uloženiya* se dalo v situaci řady dalších nepokojů: propukaly v jihoruských provinciích stejně jako ruských severských místech, nepokoje, které v roce

41 V Kirillo-bělozerském klášteře pobývaly i další významné osobnosti, např. Vassian Patrikejev, Ivan Šujskij či Simeon Bekbulatovič. Pět let (1676–1681) v klášteře prožil i patriarcha Nikon.

1650 eskalovaly do velkých sociálních výbuchů, zachvacovaly i taková města, jako byl Pskov a Novgorod, neklid vládl na Sibiři. *Sobornoje uloženíje* bylo proto snahou je zklidnit, a to cestou jasně a zřetelně vymezených, pro celou Rus jednotně platných zákonů. Jednalo se současně o to modernizovat to, co bylo kodifikováno *Zákoníkem* („*Sudebníkem*“), který pocházel z poloviny 16. století, odstranit rozpory mezi starými a novými zákony a zejména překonat soudní anarchii, kterou do právních záležitostí vnesla doba smuty.

Sobornoje uloženíje, které pak platilo v Rusku dalších téměř dvě stě let, se přitom soustředilo na nejběžnější delikty, na boj s krádežemi a vyděračstvím. Z celkového počtu 287 článků se jim věnovaly plně 104. Tvrdé tresty vymezovalo za vraždu, stejně jako individuální krádež či organizované loupežnictví. *Uloženíje* ovšem rovněž vytyčovalo tresty za přestupky typu krádeže jablek ze sousedovy zahrady, rozdělování ohně v lese nebo nepřivázaného psa, jenž napadl člověka. Charakteristickým znakem *Uloženíja* byla skutečnost diferencovaného přístupu k různým skupinám obyvatel. Jinými slovy, pro různé vrstvy obyvatel byly tresty odlišné, a to podle zásady: na chudý lid musí být přísnost. Za to, zač nevolníkům a obecně prostým lidem hrozily vysoké tresty, byla pro majetné a privilegované jen pokuta. To se ale netýkalo nejzávažnějších trestných činů, zejména penězokazectví, či protistátních činů typu spiknutí proti carovi, státu a hanění Boha. Za ně se bez rozdílu uděloval trest smrti. Přece jen ale i v těchto případech byly rozdíly: šlo o formy vykonání trestu: za penězokazectví bylo většinou pro chudé rozčtvrcení kdežto pro bohaté oběšení, za protistátní a proticarské přísahání pro bohaté rychlá poprava mečem. Jen za hanobení Boha se všem udělovalo stejně: upálení na hranici.⁴²

Sobornoje uloženíje bylo dalším krokem ke znevolnění. Každý, kdo byl zaznamenán v soupisech označovaných jako „tjaglo“, byl nově podle *Sobornogo uloženíja* nejen povinen platit státu daně⁴³ a plnit vůči státu povinnost ve formě služby, se ani nesměl svévolně stěhovat z místa na místo. Podobně na základě *Sobornogo uloženíja* vznikaly soupisy „posadskoje tjaglo“, které omezovalo pohyb prostých lidí ve městech. Oběma „tjagli“ byl tak zcela zásadně omezen potenciální příliv volných pracovních sil do měst a vytvořena tím bariéra pro rozvoj městských aglomerací podobný západoevropskému modelu. Navíc *sobornoje uloženíje* zřetelně reglementovalo neomezenou dobu na vypátrání uprchnutých osob již zapsaných mezi nevolníky a jejich vrácení původním majitelům, případně na jejich nové zapsání do *piscovyh knig*. Týkalo se to i těch, kteří se usadili ve městech a snažili se v nich najít nový způsob obživy.

Další důležitou reformou, kterou zavedl car Alexej, byl komplex změn dotýkajících se armády. Alexej se o armádu vždy mimořádně zajímal, a to již od počátku své vlády. Byl si vědom, že fyzický i morální stav armády je kruciólní záležitostí pro jeho panování. Bedlivě proto sledoval, jak je armáda organizována v jiných zemích a čím by mohl modernizovat armádu ruskou, aby byla zahraničním konkurenceschopná. Díky těmto

42 Srov. <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/1649/whole.htm>. Staženo 15. 1. 2014.

43 Termín „tjaglo“ byl pro zjednodušení v Rusku až do 18. století používán pro zdanění, které bylo určeno „obyčejným“ lidem vůči státu.

inspiracím výrazně posílil elitní střelecké a jízdní jednotky a zavedl metody jejich organizace, velení i logistiky podle zkušeností předních západoevropských vojenských odborníků z bojů v třicetileté válce (1618–1648).

Alexejevovy reformy armády však měly „drobný“ kosmetický nedostatek. Společně s válkami, zejména rusko-polskou, která se odehrávala v letech 1654–1667, a rusko-švédskou, jež se dala v letech 1656–1658, značně vyčerpala státní pokladnu. Musel tedy pro ni hledat nové zdroje. Zavést další daň se Alexej s ohledem na odpor, jaký vyvolalo zvýšení daně ze soli, obával. A proto roku 1650 na radu jednoho ze svých nejvýznamnějších poradců, významné osobnosti ruského politického a společenského života 17. století Fjodora M. Rtiščeva (1626–1673), nahradil stříbrné mince měděnými. Konverzní kurz byl stanoven zcela nahodile – na jeden stříbrný rubl připadlo dvanáct měděných. Hodnota měděné mince však na trhu rychle klesala. Za „měďáky“ se dalo nakoupit stále méně zboží. Další negativní stránkou této reformy byla cirkulace obyvatelstvu neznámého plátidla. Toho využili padělatelé a vrhli do oběhu značné množství falešných peněz. Ekonomická situace obyvatel Ruska i Ruska jako státu se tím rychle zhoršovala. Jediný způsob, který lid proti zhoršující se své ekonomické a sociální situaci tradičně využíval, byly projevy odporu využívající zbraní. Jedním z nich bylo povstání, které vypuklo v roce 1662 přímo v centru dění, v Moskvě. Podle důvodu, kvůli němuž propuklo, měděné mince, bylo nazvané „*měděná vzpoura*“ – „*mědnýj bunt*“. Povstání bylo tak rozsáhlé a nebezpečí, že se rozšíří po Rusi tak veliké, že carovi nezbývalo, než proti povstalcům použít vojsko. Co ale již nemusel, to bylo následné utopení v krvi zajatých povstalců. Na sedm tisíc měšťanů – „*posadskich ljudej*“⁴⁴ bylo kvůli účasti na povstání popraveno. Mnozí v odkazu na *sobornoje uloženi*e velmi krutým způsobem. Výjimkou nebylo rozčtvrcení nebo zmrzačení vytržením jazyku či „jen“ vypálením na čele písmene „B“ – „*buntovštik*“ (povstalec) či „V“ – „*vor*“ (zloděj). Tisíce dalších bylo potrestováno lidumilně: byly uvězněny. Bez zajímavosti pro pochopení kontinuity ruských dějin a využívání jejich tradic jistě není upozornění, že další tisíce povstalců byly přesídleny do míst značně vzdálených od Moskvy. Protože zejména v případech určených míst na severu Ruska či na Sibíři nebyli přesídlenci schopni se uživit, mnozí zemřeli do slova a do písmene hladem. Tuto metodu, obvyklou v hierarchii trestů tatarských nájezdníků, nacházíme pak v celých ruských dějinách: jak v individuální tak kolektivní formě. Carova odplata za měděné povstání využívající širokou škálu trestů byla činěna proto, aby budoucí generace obcházela hrůza při vzpomínce na povstání proti carovi a těm, kteří stát řídili, tedy tzv. „*věrchušce*“. Přesto nebyla měděná vzpoura ani zdaleka největším a pro cara Alexeje nejnebezpečnějším povstáním. Početně větším a zasažením území výrazně rozsáhlejším, z hlediska aktuálního ruského politického systému daleko významnějším a v ruských dějinách proto také častěji připomínaným, bylo povstání, do jehož čela se postavil donský kozák Štěpan T. Razin (kolem 1630–1671).

44 Termín „*posadskije ljudi*“ se užíval pro obyvatele „*posadu*“, tedy obchodního místa obehnaného hradbami. Srov. Richard PIPES, *Vlastnictví a svoboda*. Praha 2008, s. 185–186.

Kozáci představovali etnicky různorodé, převážně svobodné slovanské obyvatele žijící v oblastech kolem hraničních území Moskevské Rusi, Rzeczpospolite a tatarských chanátů, přibližně mezi řekami Dněstrem a Volhou. Především ruská (dříve sovětská) historiografie o nich hovořila jako o potomcích původně uprchlých ruských a ukrajinských nevolníků. Jiná historiografie připouští, že se mohlo jednat nejen o Slovy, ale i o potomky kočovných kmenů typu Polovců, Skythů, Baškirů nebo Pečeněhů, ke kterým se později, v průběhu staletí přidali zběhlí ruští nevolníci. Jisté je, že se původně kočovníci ve 14. století usazovali také na Donu, kde pak začínali usedle hospodařit. Žili tam v malých samostatných komunitách s vlastními ozbrojenými jednotkami. V nich pak získávali asyl uprchlí nevolníci z celého Ruska. V 16. století, v době, kdy rostlo ohrožení Moskevské Rusi ze zahraničí, se takto zformovaní kozáci zapojili do ochrany hranic moskevského státu. Za to byli carskou vládou odměňováni, nejčastěji v podobě potravin, střeliva a střelného prachu, a byla jim udělována privilegia ve smyslu svobodného obchodu i dalších svobod. Kozáci se považovali za poddané ruského cara, současně však také za svobodné a na nikom nezávislé. Poddanství bylo v tomto směru chápáno jako projev identity. Nikoli výraz osobní služebné závislosti, jak se obecně vyvinula v Rusku 16. a 17. století (viz *Sobornoje uloženiye*). Tato skutečnost dokazuje, že poddanství vůči panovníkovi nebylo v dobovém pojetí projevem nesvobody. Ostatně na oblastních kozáckých sněmeh, („krugach“) si kozáci tradičně volili svoje představitele – atamany – jako nejvyšší velitele. A nejen je. Na krugach totiž volili rovněž atamanům bezprostředně podřízené esauly, vojskové písaře a další pro organizaci vojska ale i civilní život nezbytné činitele.

V klidných dobách 16. a 17. století se mnozí kozáci, zejména ti, kteří se nacházeli kolem Donu (donští kozáci), i ti, kteří do té doby ještě kočovali, usazovali na další volné půdě a věnovali se v mírových časech intenzívně zemědělství a pastevectví. Vlastní jim byl kvantitativní přístup včetně přesídlování na nevyčerpanou doposud neosedlou půdu. Byla-li však země ohrožena, usedali na koně a vyzbrojeni šavlemi a píkami se vydávali do boje. Kromě typických malých rychlých koňů k přepravě hojně využívali lodí, na nichž se plavili po Donu i jiných ruských řekách.

Úměrně tomu, jak se carská pokladnice v souvislosti s válkami vyprazdňovala, tenčil se žold, který kozáci za vojenskou strážní službu i aktivní podíl na válkách původně dostávali. Aby si finanční deficit kozáci vynahradili, mnozí z nich se vraceli k loupeživým nájezdům. A to na obě strany hranice. Nejvíce jich směřovali do oblasti Krymského chanátu, což vyvolávalo četné diplomatické spory mezi carskou a osmanskou vládou. Kozáci se navíc odpořem vůči carské svévoli snažili čelit snahám státní moci o redukci svých privilegií. S tím souvisela jejich expanze dále na východ. K nápravě křivd však hledali i legální cesty. Např. v roce 1666 jel kozácký ataman Vasilij Us (?–1671) v čele několika set kozáků do Moskvy s mírumilovnou supplikou žádat cara o vrácení privilegií. Přes Alexejevovo ujištění, že se tak stane, bylo záhy posláno proti kozákům, kteří se takto snažili navrátit svoje postavení, carské vojsko, které mělo za úkol zabránit další svévolné migraci kozáků, a pomáhat jejich násilnému rozsídlování. Podobně jako

v případě obdobného trestu účastníkům měděné vzpory měli tím být varováni další kozáci před „svévolí“ v podobě snahy obnovit svoje někdejší svobody a současně tímto způsobem měla být snížena koncentrace kozáků – opozičníků.⁴⁵

Při svých migracích, a nemuselo to být až daleko na východ, se kozáci potkávali s nevolníky, kterým bylo na základě *Sobornogo uloženiija* z roku 1649 zakázáno se svobodně stěhovat a byly jim výrazně zvýšeny daně i robota („baršina“). Tomu se nevolníci bránili útekem. U kozáků nacházeli nejen pochopení, ale i oporu v podobě práva na vcelku svobodný život. Navíc je s kozáky spojovalo vědomí společného nepřítele – carské vlády a konkrétních statkářů. Do čela, nyní již značně nespokojených kozáků doplněných o řadu uprchlých nevolníků, se vzápětí postavil řadový kozák Stěpan Razin (1630–1671). Ten nejprve, v roce 1668 podnikl loupeživou výpravu přes Kaspické moře až do Persie. Byl při ní úspěšný, ačkoli stála život mnohých kozáků. Razin se z Persie vrátil s bohatou kořistí. To ho záhy přimělo k dalšímu tažení, tentokrát „pouze“ po ruském území. Odehrávalo se v roce 1669. Během něj se k Razinovi opět přidávali právě zběhlí nevolníci. I tentokrát hlavním důvodem jejich zběhnutí byla skutečnost, že doposud se mohli rolníci za poplatky šlechtě volně stěhovat. *Sobornoje uloženiije* však nařídilo, aby byli trvale svázáni s půdou. Tím, že jim odebralo jejich dřívější právo na stěhování, je zcela podřídlilo pravomoci ruských šlechticů, především jejich elitě, bojarů.⁴⁶ Počet uprchlých nevolníků byl na konci šedesátých let 17. století tak obrovský, že se začalo hroutit zemské hospodářství založené na využití nevolnické práce. Car Alexej proto jednal kategoricky: vydal nařízení, aby byli všichni uprchlí nevolníci navraceni svým pánům za využití všech myslitelných metod.

Stěpan Razin se v květnu 1670 rozhodl táhnout do dolního Povolží, kde žily další velké komunity kozáků. Část z nich se k němu přidala, a tak jeho revolta začala dosahovat ohromného rozměru. Přitom revoltující dolní Povolží uznalo Razina na základě „plebiscitu“ za svého vůdce. Nikoli již „jen“ za atamana, ale vysloveně i za panovníka. Jako by se uvnitř Ruska začal tvořit samostatný svobodný kozácký stát. V jeho čele měl stát Stěnka Razin. Nikoli již jen řadový kozák, či „pouhý“ ataman. Mělo se jednat o panovníka, který se měl vyrovnat ruskému carovi, a to i bohatstvím. Povstalci totiž získali konfiskací šlechtických statků značný majetek. A ten podle obvyklé majetkové zásady staré Rusi náležel knížeti, velkoknížeti, carovi, prostě představiteli společnosti. Na rozdíl od cara si ovšem Razin neponechal takto získaný majetek pouze pro vlastní užitek. Bylo-li to potřebné či vhodné, část z něho rozdával chudině, kterou při svých dalších výpravách potkával.

45 Srov. Stanislav A. AUSKÝ, *Kozáci*. Praha 1999.

46 Bojaři byli příslušníky nejvyšší ruské středověké aristokracie hned po členech knížecí, později carské rodiny, tedy velkoknížatech. Byli povinováni knížeti (carovi) vojenskou službou, zejména při obraně území. Za to dostávali od knížete do dědičného užívání (votčínici) nebo osobního užívání (poměščici) půdu. Tím se z nich stávali „dvorjane“, tedy statkáři. Půda ale zůstávala vlastnictvím knížete, resp. cara, zcizit bylo možné jen to, co na půdě vyrostlo nebo ty, kteří na ni pracovali („krestjaně“ = nevolníci).

Další Razinovo tažení směřovalo za řeku Volhu a kolem Donu na sever. To již Razinovi povstalci netvořili jediné vojsko, ale několik armád. Hlavní byla ale ta, které velel Razin. Ta se také záhy zmocnila Caricynu, Astrachaně, Saratova, Samary a dalších ruských měst, v nichž zřizovala samosprávu podobnou kozácké. Lze říci, že kamkoli se Razin blížil, poddaní se vrchnosti bouřili a přidávali se na jeho stranu. Teprve u Simbirsku se podařilo jej carským vojskem zastavit a armádou vedenou knížetem Ivanem S. Prozorovským (1618–1670) porazit. Oslabený Razin se pokusil zachránit návratem za řeku Don, ale byl na jaře roku 1671 pronásledujícím jej Prozorovským zajat, odvezen do Moskvy, tam mučen a nakonec spolu s jedenácti tisíci spolubojovníky popraven. Opět tedy došlo na velmi kruté tresty. Alexejeva vláda jimi byla vysloveně naplněna. Jednalo se o průvodní jev znevoloňování, procesu, který připoutal miliony ruských rolníků k osobní závislosti na několika málo privilegovaných.⁴⁷

Razinovou popravou však jeho revolta ještě neskončila. Razinovi druhové vládli v jednotlivých městech i nadále a teprve postupně, po řadě týdnů naplněných úpornými boji, za cenu dramatických střetnutí, byli pobiti nebo zajati. Mějme na paměti, že revolta přinesla Moskevskému státu negativum v podobě rozvratu státního hospodářství. Na druhé straně však znásobila snahu cara Alexeje I. připravit a realizovat zásadní národohospodářské reformy. A nejen národohospodářské. Car si přece jen uvědomil, že výhradně terorem vládnout nelze. Nicméně v jeho hodnotovém žebříčku na prvním místě stál stát. Nikoli společnost. Společnost se měla řídit rozhodnutím státu a konat k jeho prospěchu. Nikoli, jak je obvyklé v moderní době. Naopak. Aby byly všechny carovy reformy vskutku ku prospěchu státu, Alexej kolem sebe soustředil řadu skutečně vzdělaných osobností. Mezi nimi vynikal patriarcha Nikon, který zahájil, jak níže bude zmíněno, opravu církevních knih. Avšak lpění na tradicích, na obvyklých staroruských textech a způsobu modlení se, vedlo k rozkolu, který negativně ovlivnil jednotu ruské pravoslavné církve na několik následujících staletí.

Vedle Nikona, ale často pod jeho vlivem, působili u Alexejeva dvora další učenci. Patřili k nim např. spisovatelé Simeon Polockij (1629–1680), Jepifanij Slavineckij (poč. 17. stol. – 1675) a Grigorij K. Kotošichin (1630–1667). Významnou postavou patřící k nim byl i bojar, významný ruský diplomat, Afanasij L. Ordin-Naščokin (1605–1680). Podílel se na sestavení nového všeruského zákoníku, *Sudebniku* a na četných strategických diplomatických jednáních moskevské Rusi. Mezi jinými na uzavření andrušovského příměří ukončujícího rusko-polský spor. Ordin-Naščokin se sice nakonec s carem Alexejem rozešel, před servilností vůči vrchnosti volil odchod do kláštera, měl však vliv i na další dění v Rusku. Jeho dosavadní činnost rozvíjel jeho přítel Artemon S. Matvejev (1625–1682), jehož vnučku pojal za manželku car Petr První. Po smrti cara Fjodora Alexejeviče se však Artemonovi Matvejevovi nevedlo dobře. Stejně jako byli Petr a jeho matka Natálie Naryškinová (1651–1694) vypovězeni do Preobraženska, byl z Moskvy vypovězen i Artemon

47 Srov. Andrej N. SACHAROV, *Stěpan Razin: Kronika sedmnáctého století. Pravdivý příběh o životě a smrti legendárního vůdce kozáckých povstání*. Praha 1980.

Matvejev. Tomu však bylo určeno vzdálenější místo – Pustozersko v archangelské oblasti, místo kam byl jen krátce před tím vysídlen a po čtrnácti letech tamní internace v roce 1682 ve srubu upálen pravoslavný duchovní Avvakum Petrovič Kontratjev známý jako proto-pop Avvakum (1621–1682), stěžejní osobnost ruského starověrectví, resp. raskolnictví.

Další vážný problém, který byl spojen s dobou panování nástupce prvního Romanovce na ruském trůnu, tedy cara Alexeje Michajloviče, souvisel s pravoslavným vyznáním a s Ukrajinou. V západním Rusku, náležejícímu ještě v 17. století k polsko-litevskému království, byli po několik desetiletí utlačováni pravoslavní. Přirozeně hledali pomoc. A tu nacházeli v pravoslavné Moskvě. Car Alexej tomu výrazně napomáhal tím, že ukrajinské pravoslavné ubezpečoval o své budoucí skutečné pomoci. To se nelíbilo Polákům, kteří si stále ještě činili ambice na východní ruské oblasti, především na tu část Ukrajiny a Běloruska, která bezprostředně sousedila s jejich územím. Následkem toho také docházelo mezi Varšavou a Moskvou k dalším a dalším sporům.

Výše již bylo naznačeno, že nejlépe organizovanou, ale zároveň také nejhůře ovladatelnou částí kozáctva bylo záporožské kozáctvo, které bylo rozeseťo podél jihovýchodní hranice dnešní Ukrajiny. Toto společenství, které zasáhlo významně do dějin Polska i Ukrajiny (Ruska), se mj. živilo přepadáváním krymských Tatarů, rybolovem a lovem zvěře, na které si jako na státní majetek činil nárok car. Současně ovšem ukrajinští kozáci nezřídka loupili na panstvích polské šlechty a pořádali nájezdy až k Bosporu a Konstantinopoli a vyvolávali tak konflikt mezi Osmanskou říší a Rzeczpospolitou. Polská státní moc se snažila kozáky pacifikovat a podřídit si je. Některé uplácením zoldem a udělováním privilegií. Svobody však získávali jen ti, kteří byli zapsáni v příslušných registrech – tedy tzv. registrovaní („rejestrovani“) kozáci. Jiné se snažila získat polská vláda nátlakem, zejména nucením, aby se vrátili ke své vrchnosti. Kozáci se však dobrovolně nechtěli vzdát své svobody. Měli ve své podstatě vysloveně zakódovaný odpor k feudální vrchnosti. Vyznávali přitom pravoslaví. Vize, že Moskva jim pomůže a přitom je nechá svobodně žít, u nich stále více převládala.

V polovině 17. století se do čela odporu vůči Polákům postavili kozáci v čele s Bohdanem Chmelnyckým (1595–1657). Polské vojsko však bylo silnější a Chmelnyckého porazilo v bitvě u Korsuně. Následkem toho roku 1649 přinutil polský král Jan II. Kazimír (1609–1648–1648–1672) Chmelnyckého k uzavření mírové smlouvy. Chmelnyckyj ji podepsal, ale pokračoval v tajných jednáních s ruským carem Alexejem o vzájemné podpoře při akcích proti Polákům. Moskva sice byla zdrženlivější, než si Chmelnyckyj představoval, ale musel uznat, že v situaci, kdy Moskvě hrozí boj s Osmany a Švédy, nemůže asi postupovat jinak. Oceňoval aspoň, že přesto nešetřila sliby pomoci. V prosinci 1653 vyslal Alexej k Chmelnyckému zvláštního posla, okolničního, ukrajinského vévodu Andreje V. Buturlina (?–1672), aby připravil smlouvu, na jejímž základě by donští kozáci přísahali věrnost carovi Alexejovi. To se také 18. ledna 1654 stalo. Moskva za to Rzeczpospolite vypověděla válku, do níž osobně vytáhl v čele ruského vojska car Alexej.

Protipolské tažení bylo pro Alexeje a kozáky úspěšné. Rusům se vzdávalo město za městem. Nakonec, roku 1655 se car zmocnil téměř celé Ukrajiny, Podolí, Litvy i Červené Rusi. Otevírala se mu dokonce cesta dále na západ. Mezitím se však švédský král Karel X. Gustav (1622–1654–1660) druhou neboli malou severní válkou (1655–1660) zmocnil Velkopolska a zahnal polského krále Jana II. Kazimíra do Slezska. Když se k tomu Karel po dvouměsíčním obléhání zmocnil i Krakova, zdálo se, že Rzeczpospolita je sevřena v rusko-švédských kleštích a bude zničena. Paradoxně však byla tímto švédským zásahem zachráněna. Car Alexej se totiž polekal švédských úspěchů a prostřednictvím císaře Svaté říše římské národa německého Ferdinanda III. (1608–1637–1657) uzavřel se Rzeczpospolitou příměří. Nechtěl při tom ani riskovat, že by se dostal do konfliktu se švédským králem následně. Vzdal se proto řady dobytých území, podržel si jen Malou a Bílou Rus. Poté se obrátil ke Švédům, aby i s nimi uzavřel mír. Zůstalo sice jen u příměří, v jehož důsledku se car Alexej rovněž vzdal řady dříve dobytých území v Pobaltí, podržel si jen malou část Livonska, ale i to bylo pro něj cenné. Moskvě po desíletích válek totiž konečně přinesl všeobecný klid zbraní.

Završením celého válečného procesu s Rzeczpospolitou i Švédskem se stal andrušovský mír, jenž car Alexej I. podepsal s Poláky roku 1667. Podržel si jím celou levobřežní Ukrajinu a na pravém břehu Dněpru města Kyjev a Smolensk. Nutno však podotknout, že tento mír zcela nezastavil boje ruského státu. Stále totiž byli aktivní Osmané, kteří roku 1672 vyplenili Malou Rus. Osmanskou expanzi na Ukrajinu zastavil až pozdější polský král Jan III. Sobieski (1629–1674–1696) stojící v čele polských vojsk. Rozhodující byla bitva u města Chotyně ležícím v severní Besarábii na řece Dněstru. Odehrála se 11. listopadu 1673.⁴⁸

Nelze nezmínit, že již po částečném uklidnění situace na západě, v padesátých letech 17. století obrátil car Alexej expanzivní pozornost směrem na východ. Šlo o kolonizaci Sibíře spojenou s velkými nalezišti nerostných surovin, proces, který o sto let dříve zahájil první car vši Rusi – Ivan IV. zvaný Hrozný. Alexejovi se postupně podařilo většinu Sibíře ovládnout a zajistit tak pro centrální oblasti Ruska přísun kvalitních nerostných rud. K tomu, aby přísun byl pravidelný, nechal Alexej na Sibiři založit několik obchodních center – města Nerčinsk (1658), Irkutsk (1659) a Selenginsk (1666). Podrobená jím však zde byla etnika, která s nerostnými surovinami neměla nic společného. Jednalo se např. o astracháňské Kalmyky. Názorný důkaz toho, že Alexejovi nešlo jen o ekonomicky kolonizační profit, ale o skutečnou expanzi s cílem rozšířit území ruského státu. Zárodky ruského imperialismu tedy můžeme sledovat již v této době. Nutno ovšem zdůraznit, že Alexej I. nebyl v tomto směru mezi evropskými absolutistickými panovníky výjimkou. A dokonce se ve svém imperiálním snažení s nimi i potýkal. Příkladem může být britský zájem o sibiřské oblasti. Aby je Alexej eliminoval, povolil ang-

48 Chotyn dnes náleží Ukrajině.

lickým a holandským obchodníkům přístup jen do námořního přístavu Archangelsku. Další obchod museli realizovat Rusové.⁴⁹

Alexejeva vláda byla dobou doznívajícího ruského středověku. Církev v ní sehrála mimořádnou úlohu, stát se postupně proměňoval v moderní instituci řízenou profesionálními úředníky. Společnost se stále více stávala státní a církvi podřízenou složkou. Car ovšem dbal na její rozvoj. Mj. se mu jednalo o mravnost „svého“ lidu a staral se proto, aby lid žil střídavě. Např. zakazoval podle jeho mínění takové škodlivé činnosti, jako bylo kouření tabáku či bruslení.

V Alexejevě době se však začaly odehrávat ještě další významné změny, které předznamenaly nástup nové doby. Přispívala k tomu skutečnost, že v Moskvě žilo hodně cizinců, překládaly se knihy z jiných jazyků, šířila se evropská móda a evropské umění. Vlivem toho se totiž začaly objevovat nové hodnoty života. A tam, kde to bylo možné, vítězilo krásno nad praktikemem. K tomu se začala šířit skutečná věda podporovaná, stejně jako umění, individuálním mecenátem. Stát na takovou podporu zatím ještě neměl prostředky. Pozitivní ovšem byl i rozvoj vnitroruského trhu. Mohutněla obchodní centra typu Moskvy, Nižného Novgorodu, Astrachaně, Archangelsku, ale i menších jako byla Tula, Jaroslavl a města na Uralu a na Sibiři. Zejména v posledně jmenovaných docházelo k rychlému budování továren. Šlo zejména o zásluhu konkrétních osobností, podnikavých měšťanů, kterým Alexej udělil privilegia na těžbu a podnikání, např. o Grigorije D. Stroganova (1656–1715) a Nikitu D. Děmidova (1656–1725). Rukodělná a manufakturní práce ovšem při drtivé převaze zemědělství zůstala v oblasti řemesla a průmyslu i nadále rozhodující.

Nad tím vším jako rozhodující ovšem stálo, že ve druhé polovině 17. století se postavení ruského státu ve srovnání s předchozím obdobím výrazně změnilo. Dokázal nejen obhájit svoji nezávislost, ale i expandovat. Zejména do oblasti Sibiře, Povolží a Ukrajiny. Tím se Rusko stalo jednou z největších a nejmocnějších evropských říší. Stalo se ale také státem multinacionálním do značné míry kulturně, hospodářsky, nábožensky i sociálně a ekonomicky disparátním.

3. Církevní reforma

Do počátku 17. století bylo Rusko svým životem zcela uzavřeno do sebe. Od časů velkého knížete, cara Ivana III. sice putovala do Evropy poselstva, aby seznámila evropské dvory s významnými událostmi v Rusku (např. s volbou nového panovníka) a rozvinula obchodní vztahy, ale vstup cizinců do Ruska nebyl žádoucí. Změna nastala až za cara Michaila Romanova. Ruská společnost navyklá na tradiční způsob života však byla vůči

⁴⁹ Alexej, který, jak jsme se již zmínili, byl ochoten otevírat Rusko zahraničí, se v těchto krocích dovolával kritik, kterých se mu dostávalo od bojarů a ruských obchodníků, že příliš ustupuje cizákům, propachtovává jim výhodné obchody a tím devastuje tradiční Rusko.

tomu ve své většině nevráživá. Nikoli však zcela a úplně. Tak se za cara Michaila začal objevovat konflikt zastánců ruských, především církevních tradic se „zapadníky“. Ti viděli ve stycích s cizinou možnost nového rozmachu Ruska. S tím se stotožňoval i car, a tak cizinců ze západu přibývalo. Jejich názory na kulturu a náboženství však vyvolávaly stále nové a nové střety se zastánci tradic. Jak Michail, tak Alexej se tento problém opakovaně snažili řešit. Např. cestou reforem. Nejvýznamnější z nich byla církevní reforma, k níž došlo za vlády cara Alexeje, v roce 1654. Tato reforma je spojena se jménem patriarchy Nikona, osobnosti světským jménem Nikita Minin (1605–1681). Jednalo se o v pořadí šestého patriarchu moskevského a vši Rusi [prvním patriarchou moskevským a vši Rusi, jak zněl jeho přesný titul, se v roce 1589 stal moskevský metropolita Iov (srov. výše)].

Nikita Minin byl synem prostého rolníka, který uprchl do kláštera, kde pak získal církevní vzdělání. Po ukončení studií se stal v Moskvě knězem. Kvůli neshodám s církevními představenými se však dal na poustevnickou dráhu, chápanou jako jeden z vrcholných úkolů pravoslavných mnichů. Nikita Minin odešel do Kožezerského kláštera Zjevení Páně, který se od poloviny 15. století nacházel v kargopolské oblasti Archangelského kraje, tedy na pobřeží Bílého moře. Jednalo se ještě jen o poustevnu s kaplí, v níž bylo několik cel pro mnichy – poustevníky. Byl to typický příklad duchovního života moskevských pravoslavných mnichů, k němuž se v 16. a 17. století uchýlovali. Migrující mniši tím způsobem na ruském severu rozšiřovali či nově zakládali později bohaté v duchu pravoslavné tradice však výrazně do sebe uzavřené kláštery. Mniši spojovali duchovní práci s hospodářstvím a vytvářeli tím zcela samostatné a do značné míry i samosprávné celky. Rusko totiž nemělo klášterní kongregace, každý klášter spadal pod konkrétního farního správce, archimandritu. Často je proto tento proces označován za mnišskou kolonizaci ruského severu. Jejím zdrojem byla nespokojenost moskevských mnichů s údajně zmaterializovaným a tudíž oduševnělým „městským“ životem. Následkem toho se tito mniši rozhodli pro osudové misionářství: odebrání se do poustevny (či její založení). Aby mohli plnohodnotně plnit duchovní poslání, postavili k poustevně malou kapli. V ní a kolem ní se pak soustředili další duchovní ale i laici, původní poustevna se stala cílem dalších poutníků. Ti se zde usazovali. Kaple pak již nestačila kapacitě, a tak bylo nutné ji rozšířit. Tím se kaple měnila v kostel, poustevna se přerозovala do podoby skutečného kláštera. Nezbytnou podmínkou, aby skutečný klášter vzniknul, ovšem byla samostatná hospodářská činnost poustevníků, resp. usazených mnichů. Usazení mniši sice mohli obdržet dary, nesměli však nic vybírat. A tak téměř vše, co potřebovali k živobytí, si museli obstarat sami svou prací: klučili lesy, zakládali pole, pěstovali na nich nejrůznější plodiny. Vlastnické vztahy neřešili. Vycházeli z tradičního ruského pojetí, že půda je všech, ale spravuje ji (disponuje s ní) car, který ji může za náležitě služby (světského či duchovního rázu) propůjčovat ve formě volosti (dědičné držby) nebo poměstí (individuální držby, k jejímuž dalšímu nakládání je opět nezbytný souhlas cara), vlastnictvím je až to, co se na půdě vyprodukuje. Proč

by tedy nemohli doposud neúrodnou půdu zabrat a zušlechtit ji. Oni si přece nic nepřivlastňují. Pouze zúrodnují to, co doposud leželo ladem.

V Kožeozerském klášteře se Nikon stal roku 1643 převorem, přesněji vyjádřeno, představeným poustevny tvořené zatím jen několika mnichy. Již za Nikonova „předsednictví“ se však poustevna přeměnila v malý klášter té podoby, jak bylo naznačeno výše. Roku 1646 byl ale Nikon požádán, aby se vrátil zpět do Moskvy. Podle tehdejšího zvyku byl jako nový moskevský duchovní představen carovi. Nikon se stal carovi sympatický, setkával se s ním častěji a přitom v něm car našel souznění. Takové, že se záhy stal carovým důvěrníkem. Carův vliv byl dalekosáhlý, a tak Nikon za to obdržel zajímavé posty: v letech 1648–1651 již Nikon působil jako metropolita v Novgorodě. V této hodnosti se zasloužil o mnohé reformy v církevní bohoslužbě, jmenovitě o zvelebení zpěvu a přesné vykonávání mše. Carovi to bylo mimořádné sympatické. Nikonem v Novgorodě zavedené opravy se podle jeho vyjádření měly stát základem církevní reformy, která by z následného carova rozhodnutí platila pro celý moskevský stát.

Nikon postupoval rázně až kategoricky. Jeho strohé až přísné vystupování proti osobnostem duchovním i světským ho však znepřátelilo s obyvatelstvem – narušovalo tradiční autority – a vedlo až ke vzpouře vůči jeho osobnosti. Přesto Nikon zatím ještě nepozbyl carovy přízně, roku 1652 jeho přičiněním dokonce povýšil: byl na carovo přání zvolen patriarchou vši Rusi. V této pozici Nikon za carovy pomoci prosadil církevní reformu jako celostátní akt. Její podstatou byla oprava a sjednocení starých církevních textů a církevního ritu se současnou řeckou (byzantskou, konstantinopolskou) pravoslavnou církví. Rozdíly v církevním ritu se objevily v Rusku již krátce po přijetí křesťanství, tedy v 10. století, a to právě jako dědictví Byzance, odkud Rus křesťanství přijala. Rozdíly však byly nepodstatné a od počátku se tolerovaly (např. počet vyslovení aleluja, počet prstů, kterými se má člověk pokřizovat, ze které světové strany se má obcházet ikonostas). Jenomže postupem času se rozdíly prohlubovaly a vedly k nesrozumitelnosti některých částí obřadu.

Nikonova reforma, která byla vyvolána požadavkem rituální čistoty, se ovšem setkala s odporem stoupců starého náboženského ritu (starověrců, raskolníků). Car Alexej však reformu podpořil a postavil se proti jejím odpůrcům. Protože ti důsledně trvali na svém, byli s jeho souhlasem pronásledováni. Došlo na vojenské zásahy, které však nebyly příliš úspěšné. Důvodem byla i skutečnost, že odpůrci reformem, tzv. staroobřadníci, neboli raskolníci páchali hromadné sebevraždy. Nejčastěji se upalovali.

Součástí Nikonovy reformy byl ještě jeden nesmírně důležitý prvek. Překračoval totiž hranice církevní organizace. Jednalo se o snahu v rámci reformy po vzoru katolické církve upevnit nezávislost a nadřazenost patriarchů. Vůči tomu car, na rozdíl od předchozích úprav, neměl pochopení. Kazilo by to přece jeho plán vytvořit stát jako ústřední a rozhodující instituci. Když Nikon ve svém záměru posílit postavení patriarchy neustoupil, byl carem zbaven úřadu a poslán roku 1666 do vyhnanství. A to i přesto, že reforma jako celek jím byla schválena. Odsouzení Nikona k vyhnanství se stalo jed-

ním z důležitých mezníků na cestě podřízení církve světské moci a její postupné přeměně v jednu z částí upevňující státní správu: ruská společnost si v následujících letech měla uvědomit, že bez patriarchy může existovat. Nikonovo vyhnanství totiž trvalo plných šest let. Po celou tu dobu byla Moskva bez patriarchy. Nic se nestalo. Nikon odjížděje do vyhnanství předpovídal boží soud. Ten nenastal. Společnost tedy mohla pochopit, že žádný soudný den při absenci patriarchy nebude. Současně však byla utvrzována, že nezpochybnitelný je car, bez kterého se nic neobejde. Ani v církvi. Car může o všem, i v jejím chodu rozhodnout. Tudíž světská carská moc je nadevše.

Podotkneme, že tradičním problémem Ruska bylo nadměrné konzumování alkoholu. Již Nestorův staroruský letopis ve svém popisu přechodu Ruska ke křesťanství vysvětluje, proč kyjevská knížata odmítla islám. Zakazoval totiž pití alkoholu. Až do 16. století pili Rusové především medovinu a ovocná vína. V 17. století se ovšem setkáváme s „tvrdým“ alkoholem. Z jeho nadměrné konzumace se stal tak vážný problém, že patriarcha Nikon chtěl zavést prohibici. Jak poučuje zkušenost z následujících dějin, je pravděpodobné, že i tato skutečnost vedla k Nikonovu pádu.

4. Spor o měštničestvo

Ruská šlechta se od druhé poloviny 15. století dělila na postupně méně početnou urozenou rodovou šlechtu, která držela svoje majetky dědičně, po otcích – v otcy, odtud termín votčínici – a stále početnější šlechtu služebnou, která dostávala za svou službu carovi místo stále chybějících peněz půdu – poměštije, tedy poměščici. Votčínici po staletí žárlivě střežili své výsadní postavení: úřady a hodnosti se v Moskevské Rusi tradičně obsazovali podle stupně urozenosti. Každý rod si proto s ohledem na potřebu prokázat svoje postavení pečlivě vedl záznamy jak o stupni příbuznosti mužských členů rodu k jeho zakladateli, tak o místech, jichž dosáhli členové rodu v carských službách. Kromě těchto „místních“ knih „o pořadí urozenosti“ tzv. razrjadnych knih, byly vedeny i obdobné knihy centrální, spravované zvláštní carskou kancelář – Razrjadnym prikazom. Podle toho, jaký měl kdo stupeň urozenosti, svoje místo ve společnosti – měštničestvo – , byla pak obsazována místa v carských úřadech i v ústředním vojsku.

Úměrně tomu, jak rostl význam služebné šlechty v 16. a zejména 17. století, měštničestvo ztrácelo svoje opodstatnění. Navíc se v polovině 17. století stalo zřejmé, že obsazování míst podle urozenosti je překážkou v dalším nezbytném politickém, hospodářském i sociálním rozvoji Ruska. Moderní státní organizace, známá ze západní Evropy, dala přednost služebné šlechtě. Rusko, nechtělo-li ještě více zaostávat, muselo tento nutný trend respektovat. Stále častěji proto docházelo kvůli měštničestvu ke střetům a k jeho porušování. Rodová šlechta totiž vehementně hájila nejen jeho význam, ale i úlohu.

Za vlády cara Alexeje spor o měštničestvo gradoval. Car dával stále více prostoru služebné šlechtě a rozděloval místa v úřadech i vojsku podle vlastního uvážení. Předsta-

vitelé rodové šlechty bránili svoje městničeské výsady všemi prostředky. A tak se car rozhodl jádro sporu – městničestvo – zrušit. Přesto městničestvo přestalo oficiálně platit až na konci vlády Alexejeva nástupce, cara Fjodora, v roce 1682. Protože to bylo vskutku na samotném konci Fjodorovy vlády, sporů kolem nástupu Petra či Ivana na ruský trůn využila část rodové šlechty k tomu, aby se znovu pokusila prosadit obsazování některých úřadů podle městničestva. A tak definitivně ke zrušení městničestva došlo až v rámci vnitropolitických reforem cara-imperátora Petra I. (vládl 1689–1725). Na důkaz jeho zrušení byly knihy „o pořadí urozenosti“, razradnyje knigi, spáleny.

Vláda prvních dvou Romanovců znamenala přes všechny vnitropolitické i zahraničně politické komplikace stabilizaci vládnoucí moci. K tomu nesporně přispívala armáda a policie. A v rámci policie i její tajná složka. Za cara Alexeje se ale ještě nejednalo o skutečnou tajnou policii, nebyla totiž skutečnou byrokratickou institucí, ale „pouze“ orgánem, který se spíše než sledování státně politických záležitostí věnoval řešení, do značné míry dokonce jen přijímání, stížností poddaných a informacím cara o nich, případně o širším dění v zemi. Tím se však činnost této carovy soukromé kanceláře zcela nevyčerpávala. Starala se totiž také např. o carovy lovecké sokoly.

Roku 1676 zemřel car Alexej a jeho místo zaujal jeho nejstarší, tehdy dvaceti sedmi letý syn Fjodor (vládl 1676–1682). S ohledem na jeho mládí, či spíše dětství není vhodné posuzovat jeho vladařské schopnosti, i když literatura často uvádí, že se jednalo o nevýrazného panovníka, který za sebe nechával vládnout oblíbence svého otce. Zda se jednalo o otcovy oblíbence či nikoli, není podstatné. Důležité je, že za něj tyto osobnosti vskutku musely vládnout a s ohledem na jeho věk a nezkušenost on stál v čele státu jen formálně. S ohledem na tuto skutečnost by bylo pochopitelné, proč se spoléhal především na ty, kteří byli oblíbeni jeho otcem. Např. představitele rodu Bělských Andreje Fjodoroviče († po roce 1692). Jenomže tím, jak byli někteří privilegováni a byl jim ponecháván prostor k rozhodování, rozvinula se vůči nim opozice. Ovšem nejen vůči nim. Obecně se při poklesu postavení, významu i role cara mezi bojary rozhořely spory o pozice bojarů a o jejich vliv na ústřední správu a moc.

Uvedené praktiky přitom nebyly vlastní pouze vrcholné politice. Používaly se i na nižších stupních. A tak se Rusko propadalo do anarchie, které využili strelci, aby prosadili privilegia plynoucí z jejich mimořádného postavení v moskevském vojsku. Strelci byli ostatně za vlády Fjodora nespokojeni s redukcí svých někdejších obchodních privilegií, jež byla na jejich úkor udělována německým kupcům. Strelci tím ztráceli svoji někdejší možnost svobodného obchodu, jímž si přivydělávali. Navíc jim státní pokladna dlouhodobě neplatila žold. Jejich nespokojenosti využili některé bojarské rody, aby vyprovokovali nejedno jejich povstání a tím ještě více destabilizovali ústřední státní moc a postavení konkurenčních bojarských rodů. Strelecká povstání na konci vlády cara Fjodora a počátku vlády cara Petra I. tudíž nebyla osnována vysloveně proti jeho osobě, ale postavení cara jako představiteli státu a (zejména) vůči bojarské konkurenci mající aktuální vliv na státní chod.

III. Od moskevského státu k sankt petěrburskému impériu

1. Cesta Petra I. Alexejeviče k moci

Roku 1682 zemřel třetí ruský car z rodu Romanovců – Fjodor. Tentýž den byl ani ne desetiletý carevič Petr Alexejevič za podpory patriarchy moskevského a vši Rusi Joachima (1621–1674–1690) povolán novým ruským carem. Jednalo se již o druhé povolání Petra carem. K prvnímu povolání došlo roku 1676, bezprostředně po smrti Petrova a Fjodorova otce Alexeje. Bylo totiž obecně známo, že Petrův starší bratr Fjodor je fyzicky slabý a jen stěží bude zvládat náročné a dlouhodobé plnění vladařských povinností.

Provolání Petra carem, které ještě neznamenalo oficiální převzetí trůnu, bylo v roce 1676, podobně jako o šest let později, v roce 1682, vehementně prosazováno Petrovou matkou Natálií K. Naryškinovou (1651–1694) a jejími pokrevními příbuznými – Naryškinovci. Dalším podporovatelem byla vlivná osobnost Petrova vychovatele bojara Artamona R. Matvejeva. Jejich spojené síly však v roce 1676 k tomu, aby se Petr skutečně stal carem, nestačily. Provolání bylo bojarskou dumou anulováno a carem byl korunován nejstarší Alexejův syn Fjodor pocházející z Alexejeva prvního manželství, které Alexej uzavřel v roce 1648 s Marií I. Miloslavskou (1624–1669).

V době nástupu na trůn byl Fjodor I. Alexejevič, podporovaný především příbuznými Marie Miloslavské – Miloslavskými –, čtrnáctiletý. Miloslavští ovšem, vystrašení Petrovými ambicemi a ambicemi jeho příbuzných, se od samotného počátku Fjodorovy vlády snažili soustředit ve svých rukách takovou moc, aby nebyla narušitelná ani zpochybnitelná. Naryškinovci byli zásahem Miloslavských zcela odstaveni na vedlejší kolej, Matvejev byl dokonce obviněn z přípravy spřísahání proti zemřelému carovi Alexejovi a poslán na základě zmanipulovaného soudního procesu nejprve do věrchoturského a později do pustozerského kláštera (nacházejícím se v nehostinném kraji na severozápadě Ruska).

Stávající politické dění jako by opakovalo situaci, kterou bylo možné sledovat před sto lety, kdy po smrti cara Ivana IV. nastoupil na trůn ne právě nejschopnější Ivanův syn Fjodor Ivanovič, za kterého pak vládl jeho švagr Boris Godunov a jeho příbuzní – Godunovci. Jenomže, a z toho se Naryškinovci mohli poučit, se proti Godunovcům záhy (a zejména pak po roce 1598, kdy Fjodor zemřel a na trůn usedl právě Boris Godunov) aktivovala velmi silná klika oponentů. Byla tvořena především z nejurozenějších bojarských rodů Šujských a Bělských. Následně vyvolané spory byly tak výrazné a natolik zachvátily ruskou společnost, že země se tehdy přehnala vlna občanské války. Jediným

zklidňujícím a zemi stmelujícím prvkem, jak už jsme výše viděli, tehdy zůstala pravoslavná víra. Za ní stála především ruská pravoslavná církev jako tehdy autoritou tvořený mocný činitel. Nikoli ovšem všemocný! A tak trvalo delší dobu, než se jednoznačně prosadil. Ruská země nejprve musela pocítit ještě větší nebezpečí. I přesto, že se vysocí církevní představitelé opakovaně snažili rozpory uvnitř Ruska zklidnit, vyhrotil se konflikt do velkých otevřených rozporů, z nichž tylo zahraničí. Především tradiční soupeř v podobě Rzeczpospolite. Moskevské Rusi pak do slova a do písmene hrozilo na počátku druhého desetiletí 17. století smrtelné nebezpečí.

Miloslavští si ve svém působení v sedmdesátých letech 17. století byli analogie se smutnými časy počátku 17. století a se zmatky plynoucími z opakování se takové situace vědomi. Zejména jim bylo zřejmé, že úspěšné vládnutí není apriorně dáno urozeností. A tak se snažili využít další schopné. Dali proto možnost prosadit se i některým osobnostem, které jim nebyly vysloveně nakloněny, ale které prokazovaly mimořádné schopnosti. Vyžadovali ovšem od nich, a to zcela pochopitelně, loajalitu. Tím vlastně podporovali možnost, aby se v Rusku stále více prosazovala služebná šlechta. Nutno v této souvislosti podtrhnout, že služebná šlechta se v Rusku formovala na bojarském základě. Vždy, i v případě služebné šlechty, se totiž jednalo výhradně o příslušníky významných ruských šlechtických (bojarských) rodů. Pokud šlo o služebnou šlechtu, pak ne vždy jen nejvýznamnějších rodů, ale i takových, jež by nebyly někdejšími mestničestvem předestínovány k vykonávání nejvýznamnějších postů.

Aby však Miloslavským služebná šlechta jiných rodů nepřerostla přes hlavu, nikdy ji nepřivilegovali jako vrstvu či dokonce stav. Vždy vyzdvihovali jen jednotlivce. A nejčastěji takovým způsobem, aby se jejich případné mocenské aspirace mezi jednotlivými rody paralyzovaly. Tím vytvořili tradici uplatňovanou pak v 18. století celou ruskou politickou garniturou. Příkladem osobností vyzdvižených Miloslavskými byli stolník Ivan M. Jazykov († 1682), okolničič Alexej T. Lichačov († 1729) a bojar Vasilij V. Golicyn (1643–1714). Nikdo z nich nebyl neurozeného původu, nikdo z nich však ani nepatřil mezi dvořany.

Petr byl jediným synem cara Alexeje Michajloviče a jeho druhé manželky Natálie K. Naryškinové. Car Alexej měl s již zmíněnou první ženou Marií Miloslavskou ještě dva syny – Fjodora, svého bezprostředního nástupce narozeného roku 1661, o kterém jsme se již zmiňovali, a Ivana narozeného roku 1666. Marie roku 1669 zemřela. Alexej Michajlovič dlouho sám nezůstal; oženil se podruhé. Dne 30. května 1672 podle v Rusku platného juliánského kalendáře, tedy podle v Evropě již století užívaného gregoriánského kalendáře 9. června 1672, resp. roku 7.180 od stvoření světa, jak se v té době ještě nejčastěji v Rusku počítalo, se narodil Petr Alexejevič, budoucí car Petr I. zvaný Veliký. Vychováván byl v duchu obvyklé aristokratické morálky, tedy s cílem získat solidní všeobecné vzdělání, nikoli však takové, které by jej připravovalo k nástupnictví na carský trůn. Byli zde přece jeho dva starší navíc zpola nevlastní bratři Fjodor a Ivan. Jenomže Petr nejen intelektem ale i fyzickými schopnosti výrazně svoje starší bratry předčil. A navíc měl skvělé učitele: v církevních záležitostech Simeona Je. Polockého (1629–

1680), v politických vědách Artamona S. Matvejeva, ve vojenské teorii skotského generála Patricka Gorgona (1635–1699) a švýcarského generála Franze Leforta (1656–1699) a v hospodářských záležitostech holandského kupce Franze Timmermana († 1702). Od nich získal jak značné znalosti klasického vzdělání a jazyků, tak znalosti matematiky, astronomie, geografie, navigace, obchodu i vojenské strategie. Dnešní terminologií bychom mohli říci, moderních a praktických věd.

Dalším důležitým aspektem determinujícím Petrův život byla skutečnost, že Petr prožíval dětství v době, ve které mezinárodně politické postavení rozhodně nebylo pro Rusko ideální. Stále totiž muselo bojovat a soupeřit s Rzeczpospolitou o Ukrajinu, s Osmanskou říší a Krymskými Tatary o černomořský prostor a se Švédy o přístup k Baltickému moři. Tedy neustálé mocenské střety, v nichž se více či méně prosazovaly státní mocenské ambice, ruská expanze ale i obrana, které pak ovlivňovaly veškerý Petrův náhled na Rusko. Nešlo přitom jen o to neustále rozšiřovat říši, ale a to na prvním místě, budovat pevné garance, které by anulovaly dosavadní všudypřítomné obavy z polského, osmanského, švédského či jiného ohrožení. Obavy z něj přesto provázely Petra téměř na každém kroku i v době jeho skutečného vládnutí, dokonce až do jeho smrti, a neustále v něm vyvolávaly panickou hrůzu, že nebude schopen zajistit bezpečí své říše.

Petrovo druhé svolání panovníkem, k němuž došlo v roce 1682 po smrti cara Fjodora Alexejeviče, bylo do značné míry reakcí moskevských bojarů a části strelců na předchozí dominaci Miloslavských a jejich „vyskočků“, jak rodová šlechta s oblibou nazývala ty představitele služebné šlechty, kteří se dostali do nejvyšších státních funkcí, aniž by byli nejurozenějšího původu. V čele opozice proti nim stáli Naryškinovci. Ale nespokojenost s Miloslavskými se projevovala i mezi jinými ruskými bojarskými rody a ostatními vrstvami ruské společnosti. To umožnilo, aby se Naryškinovci, ačkoli byli za Fjodorovy vlády zbaveni možnosti ovlivňovat politiku, stali symbolem a současně i skutečným vůdčím elementem protimiloslavské opozice. Jednalo se o postupně se upevňující a rozšiřující okruh bojarských kruhů, které svoje otevřené vystoupení proti Miloslavským připravovaly na okamžik Fjodorovy smrti. V obavách z božího trestu nechtěli vystupovat proti legitimnímu panovníkovi, a tak snahu prosadit svoje vládnoucí ambice na úkor Miloslavských soustředili na okamžik skonu. Vskutku se jednalo o okamžik, nikoli dobu po smrti. Oznámení panovníkova skonu mělo být bezprostředně spojeno s vyhlášením, že Miloslavští jsou zbaveni všech svých vlivů. Šok ze smrti měl být svázán se šokem ze změny vlivných osobností. Moskevská společnost se neměla zmocnit na odpor. Protože Fjodor nebyl právě nejpevnějšího zdraví, dala se jeho smrt očekávat. „Převrat“ se proto v opozičních kruzích pečlivě a intenzívně připravoval. S přibývajícími Fjodorovými zdravotními komplikacemi, zejména od počátku osmdesátých let 17. století, aktivita Naryškinovců vzrůstala. Bedlivě sledovali každý politický problém a na něm hledali proti Miloslavským další spojence. Bylo zřejmé, že využijí všech příležitostí, aby se co nejdříve na úkor Miloslavských prosadili. Naryškinovci tedy byli v okamžiku Fjodorovy smrti na Petrovo svolání carem dobře připraveni. A to i z mocenského hlediska, pře-

devším takového, které se týkalo nezbytné podpory armádou, tedy její elitou v podobě pro Petra spolehlivých preobraženských potěšných vojsk.

Petrovo svolání panovníkem po Fjodorově smrti však bylo vážným prohřeškem z hlediska ruských historických tradic: bylo porušením práva primogenitury. Jeho nevlastní bratr Ivan byl sice fyzicky i duševně zaostalý, ale přece jen byl starší. To byla výborná záminka pro Miloslavské, aby nejen vyjádřili vůči Petrovi a za ním stojícím Naryškinovcům nevoli, ale aby v následujících dnech a týdnech po svolání v odkazu na tvrzení, že Petr, resp. Naryškinovci zcela zásadně porušují ruskou tradici, je začali pomlouvat a velmi intenzívně proti nezletilému Petrovi coby carovi intrikovat. Následovaly spory, které se přenesly i na moskevskou veřejnost. Nejvíce na ni působilo, že spory o Petrovo nástupnictví byly ovlivněny aktivitou Petrovy nevlastní a Ivanovy vlastní sestry Sofie Alexejevna (1657–1704). Ta totiž nabízela jakousi pro Naryškinovce ovšem nepřijatelnou variantu: ani car Petr, ani car Ivan. Když už by ale nebyl carem Ivan, Sofie se totiž více klonila k Miloslavským, nechtě je ona, zletilá Sofie, které bylo v té době dvacet pět let, regentkou. Ať již za nezletilého Ivana nebo, aby uklidnila Naryškinovce, Petra (či dokonce, jak docela často připouštěla, za oba). Vládnout (tahat za otěže vrcholné politiky) bude bez toho ona a ti, kteří ji podpoří. S největší pravděpodobností tedy opět Miloslavští.

Tím, kdo Sofiiny návrhy nejvíce podporoval, byl její strýc Ivan M. Miloslavskij (?–1685). Byl to skvělý intrikán, který dokázal získat pro tuto „třetí cestu“, tedy pro podporu Sofiiny kandidatury na místo regentky, „vyskočka“ Vasilije V. Golicyna, požívajícího tehdy mimořádnou autoritu mezi dalšími ruskými služebníky šlechtici nezávisle na tom, zda stáli na straně Miloslavských nebo Naryškinovců. A podařilo se mu získat také podporu elity moskevských vojenských jednotek – střelců. V čele moskevského střeleckého vojska tehdy stál představitel Justičního („sysknogo“) příkazu bojar kníže Ivan A. Chovanskij (poč. 17. stol.–1682). A tak z Golicynovy iniciativy a za vedení Ivana Chovanského jen dva dny poté, co byl Petr prohlášen carem, 6. června 1682 propuklo protipetrovské moskevské povstání střelců, označované podle jeho vůdce – chovantšina. Na Chovanského příkaz byl na Rudém náměstí v Moskvě vztyčen sloup se jmény všech údajných nepřátel ruského trůnu.⁵⁰ A podle toho začalo jejich pobíjení. Obětí nastalé krvavé řeže se stali mnozí Naryškinci a jejich přátelé: např. carevnini bratři Afanasij K. (?–1682) a Ivan K. Naryškinovce (1658–1682), rádce Artamon S. Matvejev, spisovatel Ivan M. Jazykov (?–1682), bojaři Michail Ju. Dolgorukov (1632–1682) a Fjodor P. Saltykov (?–1682). Ostatní Naryškinci, kteří unikli popravě, byli zbaveni svého majetku a donuceni opustit Moskvu.

S takovou ráznou „pomocí“ střelců nebyl Petr detronizován, ale byl „jen“ odsunut do role „mladšího cara“. Za „staršího“, tedy hlavního cara byl vzápětí prohlášen Ivan Alexejevič. Protože však byli oba „panovníci“ nezletilí, bojarská дума, v níž si Milo-

⁵⁰ Takováto forma proskribování nepřátel byla v Moskvě tradiční.

slavští prosadili většinu, stanovila regentku. Sofii. Historiografie tradičně uvádí, že její „poradní“ role regentky zacházela tak daleko, že při přijímání návštěv usedala za závěsem oddělujícím oficiální část komnaty, již vévodil prapodivný trůn pro dva cary, od neoficiální, ze které svoje rady našeptávala. Že se zřejmě nejedná o výmysl, dosvědčuje skutečnost, že trůn je nyní součástí expozice Historického muzea v Moskvě na Rudém náměstí.⁵¹

Počátek Sofiiny vlády, resp. Petrovy „spoluvlády“ byl naplněn krvavými událostmi pokračující reže chovanštiny. Sofie se polekala, že by se chovanština mohla obrátit i proti ní a pokusila se ji radikálními kroky zastavit. Chtěla tak učinit nikoli kvůli tomu, že by chtěla ušetřit svoje odpůrce, Naryškince, ale i proto, aby projevila panovnickou ráznost a vyvrátila domněnku, že se stává loutkou v rukou jiných mocných – bojarů. Opět se snad nabízí historická paralela: počátek vlády Lžidmitrije I., který se k moci dostal po krvavých střetech a téměř bratrovražedné válce mezi moskevskými bojarý. Jakmile se však Lžidmitrij I. ujal skutečné vlády, snažil se nejrůznějšími prebendami vlivným osobám spory uklidnit a tím se stylizovat do role spravedlivého, ale rázného cara.

Sofie oplátkou za mnohačetné vyslovené vraždy činěné střelci pod Chovanského vedením učinila jakousi obdobu: nechala popravit velitele střeleckého vojska Ivana Chovanského a spoluvůdce chovanštiny Ivanova syna Andreje I. Chovanského (?–1682). Chovanští ovšem rozhodně nepatřili mezi Sofiiny protivníky. Dokonce naopak! Stali se však nepohodlnou loutkou ve hře o to, kdo bude mít v následujících letech v moskevské říši rozhodující slovo. A kdo si jej rázností svých kroků prosadí. Jednalo se tedy spíše o potenciální, než skutečné protivníky. Nicméně ruská historie (včetně z našeho pohledu historie moderní) prokazuje, že taková situace se mohla kdykoli zopakovat. A tak není divu, že těmito událostmi byl vážně dotčen Petr; o svoji hlavu se i v letech, kdy již byl skutečným absolutistickým panovníkem, permanentně obával.

Je třeba podotknout, že Petr byl krátce poté, co se Sofie ujala regentství, společně s matkou Natálií odsunut z moskevského Kremlu na „venkov“, za Moskvu, do vesnice Preobraženskoje, kde si směl vytvořit vlastní náplň svého života. Aby si mohl, snad jako každý šlechtický synek této doby hrát na válku, byly mu jako výsostnému „vězni“ přiděleny pro potěchu vojenské jednotky – tzv. potěšné pluky. S nimi mohl dle libosti manipulovat. Petr tuto skutečnost pojal jako hru. Ovšem nikoli pouze jako dětskou hru, ale jako skutečnou hru o svoji a celou ruskou budoucnost. Konstatování, že v jeho dospělosti se z potěšných pluků staly elitní jednotky – Semjonovský a Preobraženský pluk, hovoří za vše.⁵²

51 Historické muzeum uzavírající jednu část moskevského Rudého náměstí bylo postaveno v letech 1875–1881 a slavnostně otevřeno roku 1894. Jednalo se o etapu vrcholícího velkoruského nacionalismu, ve které byl kladem maximální důraz na vše skutečně ruské. Tedy na to, co mělo prokazatelně ruské historické tradice.

52 Semjonovský pluk byl roku 1820 carem Alexandrem I. zrušen. Došlo totiž v něm ke vzpouře proti veliteli, který s vojáky zacházel nelidsky. Vojenský soud rozhodl o tom, že v případě velitele došlo skutečně k nelidskému zacházení, a tudíž k překročení jeho pravomocí, a byl za svoje činy popraven. Popraveno však

Sofie vládla prostřednictvím několika osobností, jímž dávala okázale najevo svoje sympatie. Jedním z nich byl výše zmíněný kníže Vasilij V. Golicyn (1643–1714), který především organizoval Sofinu zahraniční politiku. Byl v ní skutečným mistrem. Zřetelné je to patrné na jeho jednání o mírové smlouvě s Rzeczpospolitou, která byla právě jeho zásluhou s ní uzavřena roku 1686. Navázala na andrušovské příměří a vymezila rusko-polské mírové vztahy v širších mezinárodně politických souvislostech. Golicyn jednal rovněž s Čínou – jeho zásluhou byla v roce 1689 s ní podepsána Nerčinská smlouva, další cenný krok k upevnění Ruska, tentokrát v mezinárodně politické dimenzi ve směru východním, přesněji k Asii. A nelze zapomenout ani na Golicynova jednání s diplomaty Osmanské říše. Golicyn se ovšem rovněž podílel na umožnění volného vstupu Prusů do Ruska a na budování jejich slobod⁵³ v Archangelsku, Smolensku a Pskově a v neposlední řadě i u Moskvu, kam rád zacházel i pozdější car Petr První. Inspiroval se zde totiž řadou západoevropských nápadů.

Vraťme se ale k výše zmíněnému Golicynovu jednání s Osmanskou říší. To totiž bezprostředně souviselo s Golicynovou zásluhou, že se Rusko stalo členem protiosmanské Svaté ligy. Jednalo se o Svatou ligu, jež vznikla roku 1684 z iniciativy římského papeže Inocence XI. (1611–1676–1689). Pod jeho patronací pak působila v osmdesátých letech 17. století jako spojení Svaté říše římské národa německého, Benátské republiky a Rzeczpospolite.⁵⁴

Golicyn zastupující Rusko při jednáních se Svatou ligou vedl také na důkaz ruské serioznosti v letech 1687–1689 ruskou armádu proti osmanským spojencům na Krymu Krymským Tatarům. Jenomže toto tažení se stalo Golicynovi osudným. Nebylo úspěšné, a tak od toho se odvíjející následné kritiky Sofiiny vlády využil Petr k převratu, jímž se v roce 1689 ujal moci jako jediný ruský car. Sofie byla, jak bylo v Rusku u nepohodlných žen obvyklé, poslána do kláštera, Golicyn byl zbaven svých úřadů a posláni s celou rodinou nejprve do Jarenska, správního centra Archangelské oblasti a o rok později do Pustozerska, místa za polárním kruhem. Tam také v roce 1714 Golicyn zemřel.

Rok 1689 byl v Petrově životě velmi důležitým mezníkem: chopil se již natrvalo vlády nad Ruskem. Jeho vláda, oprávněně označovaná jako absolutistická, je spojována s řadou reforem. U jejich zrodu i organizace skutečně stál samotný car Petr. Nutno však zdůraznit, že vlastní Petrův nástup k moci roku 1689 ještě neznamenal okamžitý začátek Petrova reformního úsilí. Petr se totiž stále, tak jako dříve, poohlížel po názorech své matky Natálie. Rozhodně nechtěl proti ní nic zásadního učinit. A Natálie ctila ruské tradice a zvyklosti. Z hlediska Petrova reformního úsilí byl důležitější než rok 1689, rok

bylo rovněž sedm neaktivnějších povstalců. Car ovšem všem odsouzeným udělil milost, byli „jen“ posláni do vyhnanství na Sibiř, a Semjonovský pluk byl rozpuštěn.

53 Sloboda je termín označující vesnici. Vyznačuje se však právy a privilegii platnými pro její obyvatele. V případě slobod pro cizince se jednalo např. o právo vybudovat kostel podle své víry a současně povinnost neopouštět slobodu bez povolení cara či toho, pod jehož jurisdikci sloboda náležela.

54 Srov. Peter ENGLUND, *Nepřemožitelný. Historie první severní války*. Praha 2003, s. 678–680.

1694, kdy Natálie zemřela. Petr se poté vrhl do reformního snažení bez jakýchkoli skrupulí. Ani on sice nechtěl zcela zavrhnout ruské tradice, ale modernizovat Rusko s cílem vybudovat moderní stát, chtěl za každou cenu. Petrovi přitom nešlo jen o vnitrostátní změny. Dokonce by bylo možné hovořit o tom, že primární pro něho bylo mezinárodně politické postavení Ruska. Tedy jeho mocenská konkurenceschopnost odvíjející se od bezproblémového chodu ruského státu. K tomu však nutně potřeboval silnou a schopnou armádu a finance. A ty začal Petr shánět neprodleně právě po matčině smrti. Bezprostředně po skončení smutečního období, v září 1694 Petr uspořádal přímo v Moskvě velké vojenské manévry. Jednak jimi demonstroval, že má v armádě velkou oporu a jednak jimi zahájil svoji aktivní politiku vůči Osmanské říši. Některé jednotky zůstaly v pohotovosti až do zahájení prvního azovského tažení. V pohledu na celou Petrovu politiku pak bylo zřejmé, že Petr rokem 1694 opustil doposud ještě jím udržované vládní tradice. Základem toho se stala změna osobností, které určovaly dosavadní politiku a které na jeho názory a stanoviska mohly mít bezprostřední vliv. Obklopil se totiž lidmi typu stolníka, knížete Fjodora Ju. Romodanovského (1640–1717) a generála Ivana I. Buturlina (1661–1738), radikálně smýšlejícími „vyskočci“, pro něž minulost a tradice Ruska byly něčím, čím není nutné se až tak striktně řídit. Zcela zavrhnout je ovšem nechtěli ani oni. To je ostatně přístup typický pro všechny ruské reformátory hledající inspiraci za ruskými hranicemi.

Na počátku 18. století tvořila ruská říše impérium o rozloze šestnácti milionů km² s třiceti pěti miliony obyvatel. Pro porovnání: Osmanská říše měla v téže době třicet milionů obyvatel, Francie dvacet sedm milionů, Anglie šestnáct milionů. Z třiceti pěti milionů obyvatel ruského impéria představovali Rusové (Velkorusové, Malorusové a Bělorusové) odhadem šedesát až sedmdesát procent. Více než devadesát procent obyvatel ruské říše žilo na venkově a devadesát pět procent obyvatelstva se živilo zemědělstvím. Drtivá většina těchto obyvatel byla v průběhu 18. století znevolňována. Nejrychleji probíhal tento proces právě za Petra I., takže na konci jeho vlády tvořili nevolníci závratné číslo – osmdesát procent obyvatelstva. Z toho bylo čtyřicet procent nevolníků připoutáno ke státním statkům nebo ke statkům carské rodiny a šedesát procent ke šlechtickým a církevním pozemkům. Poddaní museli vrchnosti odvádět kromě daní vypočítávaných podle majetku (daně z domu, pole, dobytka a dokonce i z vlastní duše) také pravidelnou naturální (obilí, med, vosk, ovoce) nebo později peněžní daň – obrok. V průběhu 18. století se nejprve na šlechtických statcích a později i na státních, carských a církevních, k ní přidala roboty. Představovala v dané oblasti stanovený určitý počet dnů, který museli nevolníci odpracovat na statkářské půdě bez nároku na jakoukoli odměnu. Počítali se na „mužské a na ženské dny“. Za robotu se stejně jako za obrok, tj. daně v Rusku kolektivně ručilo (občina). V Rusku se roboty označovala termínem barščina.

Proces znevolňování byl za Petra zintenzivněn po první revizi počtu obyvatel ruského impéria, která proběhla roku 1714. Na jejím základě byli rolníci rozděleni do dvou

velkých skupin: na znevlněné („krepostnyje“) a doposud svobodné. Ke „krepostnym“ byli přiřazeni i bezzemci („chlopy“). Všichni muži, od dětí po starce, kteří nepatřili k prvnímu (duchovenstvu) a druhému (šlechtě) privilegovanému stavu, byli na základě carova rozhodnutí postupně zapisováni do seznamů („spiski“). Na základě tohoto zápisu byli povinni každoročně platit výše již uvedenou daň z duše („podušnuju podat“). Její výše se proměňovala, vytvořena však byla opačně, na základě částky nezbytné na vydržování pozemního a námořního vojska (které do doby Petra I. neexistovalo, a tak jej bylo nutné vybudovat a udržovat, což vyžadovalo ne zrovna drobný peníz).⁵⁵

Značná část venkovského obyvatelstva žila za Petra I. v občinách. Ruská obecina byla organizace, které byla přidělena vrchností půda, lesy, řeky a dobytek. Část půdy včetně lesů a pastvin obdělávali rolníci společně, druhá část jim byla rozdělena. Přídělky, které občaníci dostali, byly čas od času přeměřovány a podle aktuálního stavu „duší“ v jednotlivých rodinách přerозdělovány (tzv. revize). Jednotlivci ani obecina jako celek nesměli s přiděleným majetkem bez souhlasu vrchnosti disponovat. Obecina byla pouze správcem majetku, správcem, který vrchnosti kolektivně zodpovídal za to, že její členové řádně splní všechny své robotní a daňové povinnosti. Hlavou obcíny byl starosta, kterého si volili starší obce, tzv. stařešinové. Úkolem starosty bylo dohlížet na dodržování tradičního způsobu života obce a také za něj ručit; ve vztahu k vrchnosti neměl žádná práva. Protože byla obecina založena na principu zvykového práva vycházejícího ze společného ručení označovaného v ruské literatuře termínem *krugovaja podat*, byla obecina rovněž odpovědna za trestné činy spáchané na jejím území a za odvod rekrutů. Pokud tuto funkci správně neplnila, byli její starosta i obecina jako celek trestáni. Takto pojatá kolektivní odpovědnost a kolektivní způsob odvodu produktů vedl zcela přirozeně k výrobní pasivitě a k celospolečenské apatii. Vytvářet nadprodukt bylo zbytečné, stejně si jej přivlastňovala vrchnost.

Ruská obecina sice nebyla v dějinách něčím mimořádným, v jiných evropských státech se s její analogií setkáváme pod názvem *marka* či *zadruga*, na rozdíl od jiných zemí, kde s výjimkou Balkánu nepřežila středověký systém, se však v Rusku udržela až do novověku. Byla názornou ukázkou staleté neměnnosti ruského způsobu života a výroby, neměnnosti vzdálené západoevropskému způsobu, v němž se výroba a trh se zemědělskými produkty velmi úzce propojoval. Ruští revolucionáři, zejména ti, kteří aktivně působili ve druhé polovině 19. století, považovali obecinu za typický znak ruského hospodářství a ve svých vizích ji chtěli využít jako model pro socialistické či komunistické společenské vlastnictví. Zejména teze revolučního demokrata druhé poloviny 19. století Alexandra I. Gercena (1812–1870) o ruském rolnickém socialismu počítala s využitím obcíny jako základní buňky pro socialistické zemědělství. Nikdo z těchto revolucionářů nevzal v potaz zaostalost, která bránila vytvořit ekonomickou stimulaci, zájem rolníků vytvářet nadprodukt a rozšiřovat domácí či zahraniční obchod.

55 Srov. Vasilij O. KLJUČEVSKIJ, *Sočiněnja* 4, Moskva 1956, s. 67.

Z předchozích staletí v Rusku přežívaly dvě formy držby půdy: poměštná (doživotní, spojená s konkrétní službou vůči státu či jeho konkrétnímu představiteli, carovi) a votčinová (dědičná). V roce 1714 Petr vydal zákon, který zakazoval dělení nemovitého majetku (včetně půdy) šlechty. Dědicem se směl stát, pokud se nedopustil nějakého závažného prohřešku, výhradně nejstarší syn. Jednalo se však pouze o držbu, která se nově dědila jen a pouze nejstarším synem, nebo pokud chyběl, tak nejstarší dcerou. Ostatní měli „nárok“ na zajištění formou honorované vojenské či státní služby. Ta se pak řídila hodnostním žebříčkem vymezeným v hodnostní tabulce („*Tabeli o rangach*“). Dříve byl základem kariéry původ. Jak jsme již výše viděli, tomu učinila přítrž zkáza měštničества. Hodnostní tabulka postavila na první místo zásluhy pro stát (cara).

Petrův zákon o jednotné pozemkové držbě se odvolával na ukaz o jedinovlastii a jedinodržžanii. Jím se obě formy vlastnictví – poměštná a votčinová – zrovnoprávňovaly a jejich držitelé se spojovali do jedné třídy – šlechty („poměščiki“). Nadále se však udržoval termín „dvorjanstvo“, který vymezoval majetnou elitu uvnitř šlechtického stavu. Šlechta byla v celém 18. století považována za stěžejní hodnototvornou vrstvu ruské společnosti. A to i přesto, že ruské hospodářství bylo minimálně od doby cara Ivana IV. (1547–1584), (až téměř do konce 19. století) založeno na nevolnictví. Důvod zavedení nevolnictví, které nastalo v Rusku v 16. století, byl výhradně ekonomický: nevolnictví mělo zajistit systematické, pravidelné a řádně řízené obdělávání velkých ploch zemědělské půdy. Nutno předeslat, že ve srovnání s předchozím modelem bylo nevolnické hospodářství z hlediska efektivity produkce skutečně pokrokem.

Znevolňování se odehrávalo v Rusku podobně jako jinde v Evropě postupně; jednalo se o dlouhodobý proces. Jeho kořeny, jak jsme již uvedli, sahaly do doby vlády Ivana IV. (1547–1584). K výraznému zintenzivnění pak došlo za vlády Borise Godunova (1598–1605), kdy Rusko v důsledku značně nepříznivých klimatických podmínek strádalo. Rusko dokonce zasáhl v letech 1601–1603 tříletý hladomor provázený epidemií cholery a moru. Hlady a nemocemi zahynulo více než půl miliónu obyvatel moskevského státu. Hladomory a nemoci zasáhly především vesnice, a tak tisíce rolníků opouštěly svoji půdu a stěhovaly se do měst. Tam, doufaly, najdou snáze carovo dobrodiní. Nešlo jen o víru v cara, chápaného tradičně jako dobrodiním oplývající hlavu velké rodiny – „báťušku“⁵⁶. Godunov totiž v kritických okamžicích hladu skutečně nechával otevřít carské sýpky a rozdávat obilí a poskytoval rovněž hladovějícím měst z carské pokladnice finanční prostředky.⁵⁷ Vesnice se vyliďňovaly, půda zůstávala ležet ladem a potravinová krize tradičně spojená s nemocemi, se kterými si tehdejší ruské lékařství nedokázalo poradit, se prohlubovala. Boris Godunov proto svým ukazem (výnosem) zavedl trvalé připoutání k půdě.

56 Analogicky se v těchto projevech lidového monarchismu, typických i pro modernější Rusku 18. století, užívalo označení carevny jako matky ruského rodu – „mátušky“.

57 Srov. Ruslan G. SKRYNNIKOV, *Car Boris i Dmitrij Samozvanec*. Smolensk 1997, s. 177–195.

Ve fázi zrodu nevolnictví měli rolníci určitá práva ve vztahu ke svým pánům, postupem času však rostla moc vlastníků půdy a práva nevolníků byla redukována. Ve druhé polovině 18. století již byli nevolníci chápáni jako věc, která je v osobním vlastnictví šlechtice. Nevolníci byli prodáváni (oproti půdě, která se až do listiny svobod šlechtě nemohla a tudíž ani nesměla prodávat), často už dokonce ani ne po rodinách, ale muži, ženy a děti byli oddělováni. Trhy s nevolníky se v 18. století konaly ve všech větších ruských městech. V novinách, které v Rusku 18. století vycházely, nebyly výjimkou inzertáty s nabídkou prodeje nevolníků.⁵⁸ V nich si také můžeme ověřit, že cena nevolníka byla přibližně na úrovni vycvičeného loveckého psa: pohybovala se mezi dvěma sty a pěti sty rublů. Cena za ženu byla nižší – mezi padesáti a dvěma sty rubly. Existoval i výměnný obchod – směna nevolníka za koně či psa.

Jak již bylo uvedeno, zejména během 18. století moc šlechticů nad nevolníky výrazně vzrostla. Tato skutečnost plynula z povinností, které byly na šlechtu uvaleny. A tak roboty dosahovala v 18. století v některých oblastech grandiózních rozměrů – pět až šest dnů za týden. Od dvacátých let 18. století byli totiž poměščíci (šlechtici) odpovědní za svoje rolníky i v tom směru, že za ně odváděli daň z duše. Oč více museli šlechtici odvádět státu, o to více nutili nevolníky k intenzitě práce. Ti se tomu bránili. Výjimkou nebyly projevy odporu či sběhnutí. A tak šlechta obdržela právo odbojné nevolníky trestat. V roce 1747 bylo poměščíkům např. dovoleno prodávat svoje nevolníky jako rekruty do armády, od roku 1736 mohli sami určit trest uprchlému nevolníkovi, od roku 1760 mohli na základě vlastního rozhodnutí posílat nevolníky na Sibiř a od roku 1765 je mohli podle libovůle posílat na nucené práce.

Nelze nepřipomenout, že životní podmínky ruských nevolníků byly v 18. století v mnohém podobné životním podmínkám severoamerických otroků. Nešlo jen o obchodování s nimi, ale především o způsob, jakým s nimi bylo zacházeno: jako s věcí. Rozdíl mezi nimi snad byl jediný: nebyli na svém území cizinci. Byli potomky chudých nevzdělaných Rusů, vůči nimž získal kdosi bohatší (ne vždy vzdělanější) majetková práva. Taková práva, z nichž se historicky (v 18. století proces znevolňování vyvrcholil) vyvinula téměř absolutní moc. Bez souhlasu pána se v 18. století nesměl nevolník oženit či vdát, pán mohl nevolníka libovolně tělesně potrestat. A tresty vskutku byly na denním pořádku. Jediné co pán nesměl, bylo nevolníka popravit. Zvláště tvrdé tresty byly za uprchnutí. A stále vzrůstaly. Např. kdežto v letech 1726–1728 byla za uprchnutí nevolníka obvyklá pokuta sto až dvě stě rublů (za uprchlou ženu to bývalo jen padesát až sto rublů), pak v roce 1731 býval udělován fyzický trest, jehož následkem mohla být smrt (bičování), a to nejen za zběhnutí, ale i jen za ukrytí zběhlého nevolníka. Naopak za zadržení zběhlého se stanovovala odměna deset rublů. Trest smrti mohl být užít jen na základě soudu. Ve fyzických trestech však panovala mezi poměščíky plná benevolence. Nešlo jen o zmíněné bičování, které mohlo mít za následek smrt,

58 Srov. R. K. MASSIE, *Kateřina Veliká*, s. 311–312.

ale také vytrhávání nozder, cejchování, doživotní pobyt ve vojsku, pobyt na galériách, poslání na těžké práce v nelidských podmínkách, např. budování pevností na Sibiři apod. Nevolníci se snažili krutému zacházení bránit. Jedinou legální možností, která, jak uvidíme dále, jim však byla později odňata, byly stížnosti na vrchnost. Počet stížností na udělování trestů v první polovině 18. století rostl. Vládnoucí senát proto nechal v roce 1758 zřídit zvláštní komisi pro šetření rolnických stížností. Většinou se však vyšetřování vracelo k vyšetřovanému – vlastníku stěžujícího si nevolníka, který našel jednoduché zdůvodnění, proč se tak či onak rozhodl či tak či onak učinil. A následně stěžovatele pod libovolnou záminkou znovu potrestal. Pro osud nevolníků bylo důležité, že roku 1730 byl zrušen zákon Petra I. o jediném následníkově – „jedinonasledii“ –, tj. o dědění celého majetku jedinou osobou. Důsledkem zrušení tohoto ukazu bylo drobení a přerozdělování majetku. Včetně k majetku připoutaných nevolníků.

Za Petra I. však byl učiněn velký pokrok v rozvoji řemesla a průmyslu. V padesátých letech 18. století v Rusku již existovalo kolem sta průmyslových závodů. Produkce železa dosáhla ročně dvou milionů pudů. Mezi velké průmyslníky patřili Stroganovové, Bataševové, Maslovové, Gončarovové. V letech 1725–1750 vzniklo šedesát dva nových textilních manufaktur. V polovině 18. století existovalo v Rusku patnáct papíren, deset skláren a devět chemiček. Počet městského obyvatelstva však rostl v 18. století jen velmi zvolna. V polovině století tvořil jen čtyři procenta obyvatel země.

Co se týče dalších ekonomických zákonů, důležitý byl zejména ukaz o textilních družstvech, který platil od roku 1715. Jeho platnost byla prodloužena i po Petrově smrti. Podle něho se měly organizovat textilní práce v celém impériu tak, aby do pěti let Rusko nemuselo nakupovat textil v zahraničí. V zájmu rozvoje řemesla a průmyslu bylo roku 1721 kupcům (i nešlechtického původu) dovoleno kupovat rolníky k manufakturám a továrnám. Současně však bylo Petrem doporučeno, aby tak bylo činěno jen po celých rodinách. Zvláště intenzivně probíhalo toto obchodování ve třicátých až padesátých letech 18. století. Byl to jeden ze stěžejních aspektů, proč tehdy vznikla řada ruských manufaktur a továren. Ve stejné době také vzrostl počet státních nevolníků, kteří byli připsáni k manufakturám zakládaným státem (carem). Značná část těchto nevolníků pracovala v uralských závodech. V roce 1762 bylo právo kupovat nevolníky kupci, tedy obchodovat s nimi zrušeno. V Rusku v této době prakticky již (ještě) neexistovala nájemní práce. Ve vznikajících i rozvíjejících se továrnách pracovali nevolníci, a to jak státní tak šlechtičtí. Tedy podle toho, kdo továrnu vlastnil, zda stát nebo šlechtic. Konkurence mezi továrníky fakticky neexistovala, výrobní kvóty stanovoval stát (car).

Odměňování šlechty za věrné služby se v Rusku často a tradičně dělo prostřednictvím tzv. kormlenija. Šlo o přiznání daní a jiných dávek, které získávali carovi služebníci za věrné služby. Problémem kormlenija byla jeho nestálost, odvislost od dočasnosti služby. Dotyčný mohl být kdykoli ze služby odvolán a tím kormlenija zbaven. Tak se každý snažil získat z kormlenija maximum. I neoficiální cestou. Tedy okrádáním státu, resp. cara. Petr Veliký si toho byl vědom, a tak roku 1713 zahájil velké tažení proti rozkrádání a korupci.

Vydal dokonce speciální nařízení chránící a odměňující donašeče a provokatéry a naopak trestající všechny ty, kteří o rozkrádání a korupci věděli, ale neoznámili ji. K povinnosti oznamovat takové delikty byli dokonce přinuceni kněží. I je čekaly tvrdé tresty, pokud tak nečinili a neprohřešovali se v takových případech proti zpovědnímu tajemství. S cílem zabránit korupci ve státních institucích nechal Petr současně se vznikem Senátu vytvořit institut fiskálů, kteří pak kontrolovali všechny stupně úředníků.

V lednu 1714 Petr rozhodnul, že se šlechtici bez základního vzdělání nesmějí ženit, nesmějí se stát velitelem na žádném vojenském stupni ani být řídicím pracovníkem ve státní službě. S cílem zvýšit vzdělanostní úroveň a získat pro stát vzdělané odborníky Petr zakládal nové školy, zejména odborná učiliště. Roku 1715 tak např. vznikla námořní akademie. Petr rovněž nechal tisknout nové učebnice a pro dostupnost čtení zavedl zjednodušené písmo, tzv. graždanku.

Ani v růstu vzdělanostní úrovně ruské společnosti však Petr I. nebyl zcela novátorem. Již od doby panování cara Michaila Fjodoroviče se Rusko snažilo navázat kontakty s ostatní Evropou, dokonce i s evropskou vědou a uměním. Např. roku 1687 duchovní, spisovatel a knihovník Silvestr, vlastním jménem Simeon Agafonovič Medveděv (1641–1691), vychovatel carových dětí, žák vynikajícího bohoslovce, spisovatele a básníka, dvorního astrologa a odpůrce patriarchy Nikona v jeho reformních krocích Simeona Polockého (1629–1680), horlivého stoupence zvýšení vzdělanosti v Rusku, předložil roku 1682 v návaznosti na model bohoslovecké Kyjevsko-mogiljanské akademie založené v Kyjevě roku 1659⁵⁹ koncept Slovansko-řecko-latinského učiliště, které mělo působit jako skutečná vysoká škola v Moskvě. Status školy byl sice v roce 1682 potvrzen, ale vyučovat se začalo až v roce 1685, kdy do Moskvy přicestovali dva vynikající řečtí učení mniši, posláni sem za tím účelem z Řecka konstantinopolským patriarchou, bratři Ioakim (1633–1717) a Sofronij (1652–1730) Lichudové. Když se pak o dva roky později učiliště rozšířilo a přestěhovalo do moskevského Zaikonospasského mužského kláštera,⁶⁰ přejmenovalo se na Slovansko-řecko-latinskou akademii. To již se skutečně jednalo se o vysokou školu. Nikoli však vysokou školu zcela v dnešním smyslu. Výuka na ní byla totiž rozdělena do dvanácti let, z toho první čtyři roky zaplnila všeobecná příprava plnící přibližně úlohu dnešní všeobecné střední školy (gymnázia). V ní se vyučovalo především gramatické, poetické, rétorické, logické, jazykové a kulturní. Na vyšším stupni, který se vyrovnával dnešní bakalářské formě studia, byla věnována pozornost zejména katechismu, aritmetice, dějinám, zeměpisu a slovanským jazykům. V nejvyšších ročnících, tedy magisterské formě, se prohlubovaly znalosti jazyků, filozofie a náboženství. Akademii bylo možné ukončit s profílací filozofickou nebo církevní. V návaznosti na první vyučující, bratry Lichudy byla na všech stupních věnována mimořádná pozornost latině a řečtině. Dobří studenti ovšem mohli být vysláni na zahraniční stáže,

59 Existovala do roku 1817.

60 Zaikonospasský klášter založený roku 1600 Borisem Godunovem existuje v Moskvě dodnes, a to na Nikolské ulici.

kde mohli studovat další předměty či prohlubovat svoje znalosti cizích jazyků. Nebylo výjimkou, že studenti absolvovali jen několik prvních ročníků a přestupovali na odborné školy, kde se pak soustředili na matematiku, fyziku, geografii či jiné praktické předměty, aby se z nich stali techničtí odborníci (inženýři). Slovansko-řecko-latinská akademie zůstala uzavřenou do ruského prostředí, a proto její úroveň, na rozdíl od později založené Petrohradské akademie, stagnovala. Byla však vzdělávací institucí pro řadu vynikajících ruských odborníků 18. století, včetně významného ruského polyhistora Michaila V. Lomonosova (1711–1765), který zde studoval od roku 1731.

Petr I. potřeboval pro realizaci svých reforem peníze. Spoustu peněz. A ty se snažil získat zejména daněmi. Aby jich bylo co nejvíce a aby příjmy z nich byly pravidelné, maximálně dohlížel na řádnost a pravidelnost ve vybírání daní. Daňová reforma kvůli tomu zaujala ústřední místo mezi jeho reformami. Hlavním podnětem k jejímu zahájení se ale stal návrat Petrovy armády ze Severní války a nezbytnost vojáky uživit i v mírové době. Tak nejprve vznikla v roce 1718 daň z duše („podušnaja podat“). K tomu bylo nezbytné „duše“ sečíst. Výsledné číslo vyvolalo obavy z chyb, a proto již v počátcích byly ustaveny revize a revizoři. Dalším problémem souvisejícím s vybíráním daní bylo svévolné opuštění místa pobytu plátcem daně. Aby k tomu nedocházelo, byl státem zaveden pasový systém. Nevolník zadržený bez pasu byl bez milosti potrestán a co nejdříve vrácen na původní místo.

Efektivní využití daňové reformy bylo nemyslitelné bez jednoznačného vymezení společenské sociální stratifikace. Bylo přece třeba jasně stanovit, kdo podléhá dani. Osvobozena byla z daňového systému šlechta („dvorjanstvo“). Toto její stěžejní privilegium bylo Petrem I. právně kodifikováno. Od daně ve formě podušnoj podati bylo rovněž osvobozeno duchovenstvo. I pro něj platilo toto tradiční privilegium, a jeho kodifikace potvrdila, že i v tomto případě Petrova daňová reforma přispěla ke zřetelnému formulování duchovenstva jako stavu. (Jasně právní vymezení šlechty a duchovenstva jako stavu nastane až za vlády Kateřiny II. v důsledku listin svobod). Všichni ostatní byli podušnoj podati vystaveni. Jednalo se především o nevolníky – šlechtické i státní. Zdanění ale byli také všichni doposud ještě svobodníci rolníci. Jejich počet ovšem klesal. Postupně byla totiž likvidována někdejší vrstva nemajetných ale ještě svobodných rolníků, tzv. cholopů. To mělo za následek vznik jednotného stále ucelenější znevolněného stavu „krestjane“ vnitřně se lišícího pouze přínáležitostí ke konkrétnímu šlechtici či státu (carovi).

Ekonomickými motivy byla vyvolána i reorganizace městské správy, kterou Petr zahájil na počátku roku 1699. Jím zřízené purkmistrovské komory byly nově voleny svobodnými měšťany. Nejednalo se však o samosprávný orgán v moderním smyslu slova. Jejich kompetence se vyčerpávaly na vybírání daní od měšťanů.

Hlavní zásluhou Petrovy moci ovšem bylo rozvinutí ruského průmyslu a obchodu. Na konci 17. století mělo celé Rusko pouze dvacet manufaktur, z toho jen o deseti by se mohlo říci, že byly velké, tedy měly více než padesát zaměstnanců. V roce 1725 bylo

v Rusku 233 manufaktur, z nich sto velkých. Zcela od nuly byla vytvořena metalurgie, velký pokrok zaznamenal zbrojní a textilní průmysl. Ruskou zvláštností ovšem bylo, že čtyřicet tři procent manufaktur bylo zřízeno ze státních prostředků. Hlavními centry metalurgie se staly Tula, Ural, Karélie, tamtéž se intenzivně rozvíjel vojenský průmysl, lodě se stavěly v Sankt Petěrburku, Archangelsku, Voroněži, textilní průmysl se rychle rozvíjel v Moskvě, Jaroslavl, Kaluze, Voroněži, kožedělný v Kazani. Od roku 1722 Rusko vyváželo železo za hranice. V roce 1712 byl zastaven dovoz zbraní ze západní Evropy. Na konci petrovského období z hlediska objemu peněz Rusko vyváželo dvakrát tolik, než kolik dováželo.⁶¹

Protože hlavními tepnami vnitřního obchodu byly řeky, stavěl se Vyšněvolocký a Ladožský kanál mezi Volhou a Donem a Volhou a Moskvou. V první čtvrtině 18. století Rusko udržovalo čilý obchodní styk s Holandskem, Velkou Británií, Itálií, Francií, Španělskem, Dánskem, německými knížectvími, Čínou, Indií, Iránem, Střední Asií a Zakavkazskem. Rusko dováželo barvy, sukno, víno, kávu, porcelán, křišťál apod., vyváželo zejména železo, len, kůže a plátno.

Petrovský ekonomický model byl západoevropským ovlivněn velmi výrazně. Nepochybně se v této rovině, podobně jako ve vojenství, v tom projevila snaha o konkurenceschopnost. Kvůli tomu byl ruský hospodářský model Petra I. v podstatě budován na zásadě merkantilismu. Šlo především o aktivní státem řízený protekcionismus, státní podporu obchodního kapitálu a jeho expanzi do nitra Ruska, všestrannou státní podporu domácím manufakturám a rodícímu se průmyslu, naopak uvalování často až neúnosného cla na dovážené zboží. Pokud bychom hledaly konkrétní podněty, které vyvolaly takové Petrovo snažení, pak bychom kořeny nemohly hledat u Ukrajinceva (ten byl zejména proti vysokým clům), ale v Petrově poznání západu. Konkrétní inspirací pro tento model se staly zkušenosti z tzv. velkého poselstva, které Petr zorganizoval v roce 1697. Kromě něj se jej zúčastnily i další později významné osobnosti – např. generál a admirál Franc Jakovlevič Lefort (1656–1699), Fjodor Alexejevič Golovin (1650–1706) a Prokopij Bogdanovič Voznicyn. Stáli v čele svity, která měla na 250 osob, mezi nimiž byl i „občan“ Petr Michajlovič (car). Oficiálním důvodem velkého poselství bylo upevnění svazku proti Osmanské říši a tatarskému Krymu. S velkým poselstvem Petr procestoval německé země, Holandsko, Anglii i Vídeň. Pak měly následovat Benátky, ale ve Vídni Petra zastihla zpráva o povstání střelců, a tak se spěšně vrátil do Moskvy.

Rusko vstoupilo do 18. století jako agrární stát řízený samoděržavným panovníkem. Oproti předchozímu období došlo v jeho postavení k výrazným změnám. Rusko se stalo velmocí, jejíž panovník vládl neomezeným a světskou mocí nekontrolovaným způsobem. O samoděržavné moci se v Rusku hovoří od doby panování Ivana IV. Hrozného (1547–1583), který v roce 1547 přijal titul cara vši Rusi. Zdůraznil tak významné postavení Ruska mezi evropskými státy a neomezenou moc moskevského panovníka ve státě.

61 Srov. N. I. PAVLENKO, *Petr I.*; Je. V. ANISIMOVA, *Vremja petrovskych reform.*

Dříve se v Rusku uplatňoval systém jednoděržaví. Panovník, nejčastěji kníže, v něm byl pouze prvním mezi ostatními. O politických ani ekonomických věcech nerozhodoval sám, ale s knížecí družinou. Tu tvořili potomci vojenské družiny, jejíž zásluhou se kníže dostal k moci. Poté, co se hlavní náplní těchto dědiců vojenských úspěchů stalo zemědělství, se ujalo jejich označení bojaři (bojarské děti, děti bojarů). K jejich privilegiím patřilo právo scházet se v poradním knížecím orgánu, bojarské dumě. I když byly pravomoci bojarské dumy mezi jednotlivými ruskými knížectvími značně odlišné, v mnohých se dokonce nejednalo o stálou instituci, ale pouze o právo příslušníků rodové šlechty scházet se na jednáních a diskutovat o státních, resp. knížecích záležitostech, představovala výrazné omezení panovníkovy potenciálně absolutní moci.

Ivan IV. toto tradiční privilegium bojarů zasahovat do panovníkových názorů omezil. Učinil tak tím, že dumu pevně včlenil do institucí ruského politického systému a mezi její členy přijal představitele služebné šlechty. Ta v průběhu dalších staletí získala při rozhodování o státních věcech převahu. Ivan IV. jako protiváhu bojarské dumy zvýraznil úlohu shromáždění všech plnoprávných, tedy majetných obyvatel, jehož kořeny spočívaly v knížecích věce. Jednalo se o celoruský zemský sněm, jehož mnohá rozhodnutí nadřadil nad usnesení bojarské dumy.

Během přelomu 16. a 17. století a v 17. století nejen význam bojarské dumy ale i sněmu dále klesal. Významnější postavení si obě tyto instituce udržovaly jen v dobách smuty a v dobách velkých válečných konfliktů, kdy se bojarská дума podílela na výběru a potvrzení vhodného panovníka a sněm na vypsání mimořádných daní. I když se obě tyto instituce zasloužily o zvolení Michaila Fjodoroviče v roce 1613 ruským carem, první carové romanovského rodu jejich úlohu ještě více omezili, a to tím, že si k výkonu funkce stále častěji vybírali konkrétní rádce. Rozvinuli tím systém favoritů, který byl v téže době dobře znám i v mnohých západoevropských zemích. Petr I. již zemský sněm nesvolal vůbec a bojarskou dumu zbavil jejich privilegií tím, že ji přebudoval nejprve v Nejblíží radu, tzv. Bližajšuju dumu, do které dosadil jen sobě věrné, a později ve Vládnoucí senát („Pravjaščij senat“) a kolegía. Zbavením se institucí, se kterými by se musel radit, završil přechod ruského samoděržaví k absolutismu, pro nějž byl stejně jako i v jiných evropských zemích charakteristický již zmíněný systém favoritů. Za favority lze označit ty, které panovník povolal k vykonávání významné státnické funkce, aniž by byli nejurozenějšího, zejména Rurikova rodu jako byli např. Miloslavští, Šujští a Bělští. Typickým favoritem staršího data byl Boris Godunov, někdejší člen osobní stráže Ivana IV., kterého si zvolil car Fjodor za zemského správce. S konkrétními favority ruského 18. století se seznámíme v dalším textu.

Petrovo rozhodnutí zrušit instituci bojarské dumy nesouviselo jen s procesem omezování jejich pravomocí, ale i s Petrovým strachem z atentátu a jeho zbavení moci ruskou šlechtou. Nejblíží rada začala pracovat roku 1701 pod vedením někdejšího Petrova vychovatele, diplomata a dumného djaka, později odměněného za věrné služby titulem hraběte Nikity M. Zotova (1644–1718). Jednalo se o orgán centrálního řízení koordinu-

jící a kontrolující příkazy, především jejich nakládání s finančními prostředky. Jenomže i lidem, které jmenoval do Nejblíží rady, Petr záhy přestal věřit. Ze strachu, že i mezi nimi jsou tací, kteří usilují o carskou moc, po několika dílčích krocích redukujících její postavení Nejblíží dumu ji v roce 1710 zrušil a náhradou za ni v roce 1711 (19. února / 2. března) zřídil Vládnoucí senát. Přiřkl mu úkol, aby v případě carovy nepřítomnosti mu náležela nejvyšší vládní moc. První zasedání Vládnoucího senátu se uskutečnilo tři dny po jeho založení – 22. února 1711. Na rozdíl od bojarské dумы měl Vládnoucí senát (zkráceně lze použít termín „Senát“) vlastní kancelář a řadu pomocníků – úředníků. Prvním předsedou Vládnoucího senátu se v hodnosti generálního (vrchního) prokurátora stal Pavel I. Jagužinskij (1683–1736).

Vládnoucí senát byl Petrem zřízen jako nejvyšší ruský státní orgán ovšem podléhající ve všech svých krocích přímo carovi. „Nejvyšší“ bylo chápáno bez ohledu na rozdílnosti vládní, zákonodárné a soudní moci. Absolutismus tyto moci od sebe neodděloval, všechny vlastně náležely monarchovi a Petr I. zřídil Vládnoucí senát pouze proto, aby jej, tedy absolutistického monarchu Vládnoucí senát v určitých okamžicích zastupoval, resp. mu pomáhal. Tedy ve vládní, zákonodárné i soudní moci. Ačkoli byl Vládnoucí senát oficiálně zrušen až po tzv. Říjnové revoluci roku 1917, v podobě, v jaké jej zřídil Petr I. existoval pouze do roku 1726. Petrova nástupkyně, jeho druhá manželka Kateřina, v pořadí ruských careven První, totiž zřídila Nejvyšší tajnou radu, která se stala Vládnoucímu senátu nadřazenou institucí. Podobně tomu bylo za Anny Ivanovny a Alžběty Petrovny, kdy existoval náhradou za Kateřininu Nejvyšší tajnou kancelář Kabinet. Nutno ovšem podotknout, že mezi Vládnoucím senátem a Nejvyšší tajnou radou, stejně jako mezi Vládnoucím senátem a Kabinetem existovalo personální propojení: nejvýznamnější představitelé Nejvyšší tajné rady a Kabinetu byli současně senátory.⁶²

Vládnoucí senát tvořilo na základě rozhodnutí Petra I. v době jeho vzniku devět jím osobně jmenovaných úředníků bez ohledu na dřívější privilegia rodové šlechty podílet se prostřednictvím bojarské dумы na moci. Tím se stalo, že dosavadní rodová privilegia nebyla nahrazena rozšířením práv a svobod ostatním vrstvám společnosti, jak to bylo obvyklé v západoevropském prostoru, ale privilegovaným postavením instituce, na níž byla delegována část vládní a státní moci. Nikterak se tím však neomezovala carova moc. Naopak, jeho absolutní postavení tím bylo ještě více zvýrazněno. Dokladem toho byla rovněž skutečnost, že přístup k úřadům nebyl vyhrazen „urozeným“, ale těm, kteří byli pro carismus „užiteční“. Tedy již zmínění favorité.

V polovině 15. století tradiční vysoká ruská šlechta bojaři – ztratili právo svévolného opuštění knížete, jemuž byli i před tím povinováni „státní“ službou. Tato služba byla pro ně doživotní. Odjet za hranice či dokonce emigrovat a dát se do služeb jiného panovníka se ovšem nyní stalo aktem zrady. Teprve na konci 18. století listinou svobod šlechtě si ruská šlechta vydobyla zákonodárnou normu, podle níž se majetek viníka

62 Od počátku 19. století plnil Vládnoucí senát „pouze“ vládní dozorující funkce. Roku 1864 se pak stal nejvyšší odvolací instancí v soudních záležitostech.

nekonfiskoval ve prospěch státní pokladny – „kazny“ –, ale předával se šlechtickým dědicům.

Mezi 15. a 17. stoletím se postupně přesunovaly služebné povinnosti šlechty od cara (dříve knížete) ke státu. Ovšem ve smyslu výroku francouzského krále Ludvíka XIV. „stát jsem já“. Stát začal být chápán jako nejvyšší stupeň organizační a služební struktury. Ve srovnání se západní Evropou ovšem v Rusku prakticky neexistovalo individuální právo, zcela absentovalo individuální právo vlastnické. Co se týče širokých rolnických vrstev, pak bylo pro ruský středověk typické tzv. cholopstvo, jehož ruský specifickým znakem byl samo-prodej do služební povinnosti. Institut cholopstva se ovšem na konci 17. století společně s měštničestvem vyčerpал a nahradilo jej klasické nevolnictví označované termínem krespostničestvo (viz výše).

Obdobným krokem, jako bylo zřízení Vládnoucí senátu, se stalo v roce 1717 zrušení dosavadních carských prikazů a jejich nahrazení kolegií (předchůdci ministerstev). Stalo se tak podle švédského vzoru. Původně vzniklo kolegií devět. Jejich předsedové byli až do roku 1722 současně členy Senátu, což podtrhávalo dobovou nedělitelnost vládní, zákonodárné a soudní moci. Od roku 1722 přibyla mezi členy senátu ještě jedna velevýznamná osobnost – předseda instituce, kterou nechal Petr zřídit proto, aby zvýraznil postátnění (sekularizaci) ruské pravoslavné církve.⁶³

Petr I. nikoli de iure, ale fakticky ano, roku 1700 zrušil funkci moskevského patriarchy. Ta existovala od roku 1589, kdy byl poprvé moskevský metropolita Iov (kolem 1525–1607) povýšen byzantským patriarchou na hlavu autokefální moskevské pravoslavné církve – patriarchu. Přesněji vyjádřeno, Petr I. tuto funkci nezrušil, ale po smrti patriarchy moskevského a vši Rusi Adriana (1627–1690–1700), se kterým kvůli svým předchozím reformám nebyl v nejlepších vztazích, „jen“ prostě odmítl jmenovat jeho nástupce. Byl to důkaz v této době již tradiční světské nadvlády ruských panovníků nad církevní mocí. Petr I. souhlasil pouze s tím, aby byl dočasně do čela ruské pravoslavné církve postaven rjazanský a muromský metropolita Stefan známý i pod jménem Simon I. Javorskij (1658–1722), ale pouze s titulem zástupce patriarchy – „městobljustitel“ patriaršího stolce. Skutečné patriarchovy pravomoci, např. ve smyslu jmenování biskupů, mu byly odepřeny. Nebyla ani obsazena patriarší kancelář („razděl“), jejíž funkce byly předány v roce 1701 Petrem obnovenému Klášternímu („Monastýrskému“) prikazu.⁶⁴ V jeho čele pak nestál duchovní ale šlechtic – bojar. Konkrétně se jednalo o hraběte Ivana A. Musini-Puškina (1660–1729) a po něm o výše již zmíněného hraběte Nikitu M. Zotova. O postupující sekularizaci svědčí i skutečnost, že jedním z hlavních úkolů Klášterního prikazu bylo vybírání zvláštní daně od duchovních, zejména těch, kteří žili v kláštorech a samostatně v nich hospodařili. Díky této dani získala státní pokladna

63 Proces sekularizace ruské pravoslavné církve ruskými panovníky prolнул téměř celým 18. stoletím. Byl završen za vlády carevny – imperátorky Kateřiny Druhé. Srov. níže.

64 Monastýrský prikaz byl zřízen rozhodnutím církevního sněmu v roce 1649 jako nejvyšší soudní instance pro duchovní a obyvatele církevních votčín. Carským ukazem z roku 1677 byl zrušen.

v letech 1701–1711 jeden milion rublů. Současně „stát“ na základě carova rozhodnutí snižoval počet mnichů, zakazoval jejich přechod z jednoho kláštera do druhého a nově vymezoval pravomoci klášterů, zejména v hospodářské oblasti. Církev také dostala za povinnost starat se o základní školy, nemocné a rovněž o vojenské veterány.

Završením Petrových změn týkajících se ruské pravoslavné církve (nikoli víry – Petr byl hluboce věřícím ve smyslu pravoslavné víry) se stal *Duchovní reglement* označovaný rovněž jako *Církevní řád*. Připravený nebyl nikým z Moskvy či Petrohradu, ale novgorodským arcibiskupem Feofanem Prokopovičem (1681–1736). Petr jej vyhlásil 25. ledna (5. února) roku 1721. Petr jím zcela likvidoval administrativní samostatnost ruské pravoslavné církve a zřizoval Duchovní kolegium změněné o necelý měsíc později, 14. února t. r. na Posvátný vládnoucí synod („Svjaščennyj pravjaščij synod“). Formálně, kvůli zachování zdání legitimacy, jmenoval do čela těchto institucí duchovního Stefana Javorského. Ten však protokol o svém jmenování nepodepsal, na jednání synodu nedocházel a ani se nesnažil mít na jeho činnost nějaký vliv. Skutečným vládcem tohoto, v podstatě církevního kolegia byl Feofan Prokopovič jako „viceprezident“. Aby Posvátný synod přesně plnil pokyny cara a senátu, byl mezi jeho dvanácti jmenovanými členy, z nichž čtyři patřili k nejvyšší pravoslavné hierarchii – metropolitě kyjevský, moskevský, sankt petěrburský a gruzínský jeparcha – jmenován od roku 1722 i vrchní prokurátor. Tento nejvyšší prokurátor („ober-prokuror“) stál až do roku 1917 v čele Vládnoucího svatého senátu. Tím ani v budoucnu nebyl církevní hodnostář. První představitelem Posvátného synodu se roku 1722 stal plukovník, sibiřský vice-gubernátor a gubernátor let 1728–1730, Ivan V. Boltin (?). Podle Petrem stanovených pravidel byly v pravomocích Posvátného synodu výhradně církevní záležitosti týkající se ruské pravoslavné církve, a to včetně církevního soudu.

Na základě Petrem vydaného Duchovního reglementu tedy došlo k nahrazení nejvyšší církevní samosprávy ruské pravoslavné církve většinou světským kolegiálním orgánem označovaným jako Posvátný vládnoucí synod. Ten představoval kolektivní orgán rozhodující o chodu ruské pravoslavné církve. I když byli jeho členy i někteří vyšší duchovní, jeho předsedou byl vždy světský činitel. Světská byla také většina členů Posvátného vládnoucího synodu. Funkce patriarchy byla obnovena až rozhodnutím Velkého církevního koncilu, který se v Rusku uskutečnil na přelomu let 1917 a 1918, tedy až po dramatických politických změnách, které nastaly v Rusku po tzv. únorové a říjnové revoluci roku 1917.⁶⁵ Na stolec patriarchy byl povolán od srpna 1917 ve funkci moskevského metropolity působící vladyka Tichon (1865–1925).⁶⁶

Na základě Petrova Církevního řádu se ruská pravoslavná církev stala pevnou součástí carské imperiální moci, kdy duchovenstvo bylo vůči samoděržaví vázáno přísahou loajality a stalo se součástí jeho státního aparátu, včetně státně represivní funkce. Petrovou zásluhou se zásadním způsobem změnil vztah církve a státu. Primární se stal

65 Srov. Jiří HANUŠ, Radomír VLČEK (eds.), *Interpretace ruské revoluce 1917*. Brno 2008.

66 Srov. Je. GOLUBINSKIJ, *Istorija ruskoj cerkvi*, 1–2, Moskva 1901–1911.

stát a ruská pravoslavná víra. Nikoli církev! Ve středověkém Rusku církevní činitelé pomáhali budovat stát a jeho ideologii. Např. metropolita moskevský a vši Rusi Makarij (1482–1563), z jehož podnětu napsal nositel vyšší kněžské hodnosti v pravoslavné církvi – protopop Blagověščenského chrámu v moskevském Kremlu – Silvestr (? – kol. 1566), autor *Životopisu přesvaté kněžny Olgy*⁶⁷, soubor rad pro běžný život obyvatele moskevského státu 16. století včetně „občanského“ vztahu ke státu a církvi – *Domostroj*. Za vlády Petra I. se situace dramaticky změnila: osobami pomáhajícími budovat ruský stát a podporovat jej zřetelně zacílenou ideologií se staly téměř bez výjimky výhradně světské osobnosti.

K Petrovým reformám patřily rovněž změny ve správní organizaci státu. Do této doby se ruský stát dělil na sto padesát újezdů. V roce 1717, kdy byla uvedená změna ve správní organizaci zavedena, Petr I. v zájmu přehlednějšího a snazšího spravování s akcentem na centralizaci, rozhodl o rozdělení Ruska do třístupňového systému. Skládal se z gubernií, provincií a distriktů. Základem tohoto systému bylo osm velkých ruských měst, do jejichž čela Petr postavil sobě oddané osoby – gubernátory. Ti si vybrali z řad místní šlechty osmi až dvanáctičlenné rady – landráty –, aby jim pomáhaly. Gubernie jako vyšší správní celky ovšem existovaly již od prosince 1708. Byly to gubernie moskevská, sanktpetěrburgská, kyjevská, kazaňská, azovská, smolenská, archangelská a sibiřská. Cílem zřízení gubernií byla centralizace a současně upevnění ústřední moci formou osobní odpovědnosti gubernátorů vůči panovníkovi. Gubernátoři při tom získali velké administrativní, vojenské a soudní pravomoci, včetně možnosti disponovat s finančními prostředky, které byly každé gubernii z centra určeny. Měli ovšem za ně rovněž osobní odpovědnost.

Od roku 1717 se gubernie dělily na provincie. Těch bylo padesát. V jejich čele stáli vojvodové.⁶⁸ Provincie se dělily na distrikty, kterých bylo několik set. V jejich čele stáli zemští komisaři. Hlavní důvod zřízení gubernií, provincií a distriktů byl ekonomický. Car potřeboval pravidelné příjmy. Gubernie, provincie a distrikty proto nevznikaly podle velikosti území, ale podle tzv. podílu, označovaného v ruštině termínem dolja, tj. počtu dvorů. (dolja = stará ruská jednotka, která představovala 5.536 dvorů).

Vláda Petra I. byla nepochybně po stránce ekonomické nesmírně náročná. To sice mělo v důsledku růstu ekonomického zatížení negativní dopad na sociální postavení všech vrstev společnosti, ale ve svém celku Rusku jako státu přineslo ne jeden pozitivní rys. Cílem Petra totiž bylo přimět všechny vrstvy obyvatelstva včetně jeho špiček ke službě státu a tím státu zajistit pravidelné nezbytné ekonomické zdroje. S tím souvisely všechny jeho kroky, kterými na jedné straně omezoval politická privilegia šlechty, ale na druhé straně ekonomicky zvýhodňoval tu její část, která se věnovala organizaci

67 Svatá Olga († 969) byla kyjevská kněžna, manželka knížete Igora (?-945), regentka jejich nezletilého syna Svjatoslava I. Igoreviče (942–972), která jako první z ruských vládců přijala roku 969 křesťanství. Pouze však pro svoji osobu. Roku 1547 byla ruskou pravoslavnou církví prohlášena za svatou.

68 Vojvodové byli původně státní úředníci dosazení carem do čela velkých měst, aby kontrolovali, zda „posadskije ljudi“ (měšťané) správně plní daňové povinnosti.

zemědělství či průmyslu. Tyto statkáře považoval za základní oporu ruského státu a snažil se proto udržet a pozvednout jejich prestiž.

Vše tedy bylo v Petrově reformním úsilí motivováno snahou posílit Rusko jako stát a udělat z něj konkurenceschopný celek oprávněný zasahovat do všech podstatných evropských událostí. To se neobešlo bez budování armády podle moderních zásad. Petr si byl velmi dobře vědom, nebyl však schopen toho dosáhnout okamžitě. A tak je jeho reforma ruského vojenství nejen mnohostupňová, ale i dlouhodobá. Vyne se jako červená nit téměř celou dobou vlády Petra Prvního.

Z hlediska vojenské reformy byl velmi významným předělem v Petrově absolutistickém vládnutí rok 1696: na konci ledna 1696 totiž zemřel Petrův spoluvládce – nyní již třicetiletý Ivan Pátý. Petr se tak stal po všech stánkách bezvýhradným samovládcem ruské říše. Mohl upevnit postavení svých věrných, zejména příslušníků rodu Naryškinů a s nimi spřízněných Lopuchinů. Pokročil ovšem i dále – svěřil jim klíčové postavení ve vedení armády formované podle vzoru potěšných preobraženských jednotek. A tím Petr zahájil svoji nepochybně nejvýznamnější reformou z rámce celého reformního úsilí – vojenskou reformu. Šlo v ní především o vytvoření silné regulérní armády a schopného vojenského námořnictví. Stěžejním důvodem, proč byla realizována, a kritériem, jak ji provádět, byla konkurenceschopnost ruské armády vyspělým evropským armádám. Podstatou této reformy, která se uskutečňovala po desetiletí, bylo zavedení rekrutských odvodů, k čemuž došlo v roce 1705.⁶⁹ Jeden rekrut byl získáván na dvacet až dvacet pět nevolnických dvorů. To tvořilo asi třicet tisíc rekrutů na jeden ujezd (obvod), který byl současně vojenským obvodem. Důstojnický kádr tvořili ruští šlechtici. Ti však neměli dostatečné odborné vzdělání, a tak zpočátku nejvyšší velitelský kádr tvořili cizinci [např. generál Patrick L. Gordon (1635–1699) a generál, polní maršál Jakov V. Brjus (1670–1735)]. Brzy si ovšem i Petr uvědomil, že teorie není vše, že pro úspěšné vedení války je také nezbytná znalost psychologie vojáků, což zvládnou lépe tuzemci než cizinci. A tak začal nahrazovat tyto cizince domácími veliteli. Aby se odborně vyrovnali cizincům, zavedl Petr systém vojenských škol, praktikoval stáže v zahraničí, zaváděl praxi důstojníků u elitních vojenských jednotek – Preobraženského a Semjonovského pluku. Reforma pak vyvrcholila v roce 1716 zavedením Vojenského řádu („ustavu“). Armádu podle něj nově tvořily tři celky – pěchota, jízda a střelectvo. Základní taktickou operační jednotkou byl pluk. Pluky se spojovaly do brigád, brigády do divizí. Armáda byla vybavena palnými i chladnými zbraněmi. Zaváděla se i vojenská přísaha, jednotná forma oděvu, jednotný systém zabezpečení.

69 Podotkneme, že Rusko tradičně realizovalo svoje vojenské reformy jako dlouhodobé procesy. Vojenská reforma, která byla součástí velkých reforem cara imperátora Alexandra II., byla zahájena roku 1858 a ukončena roku 1874. Vojenská reforma počátku 20. století, která měla za úkol přiblížit ruskou armádu armádám tehdejších spojenců – Francii a Velké Británii, byla zahájena roku 1904 a ani zdaleka nebyla na počátku První světové války dotažena do plánovaného konce.

Ruské vojenské námořnictvo mělo na počátku Severní války tři složky: flotilu Baltskou, Kaspickou a Azovskou s úhrnem 155 lodí a 800 galér o celkovém počtu dvaceti osmi tisíc námořníků. V roce 1720 byl i pro tuto část vojska vytvořen speciální statut – *Námořní ustav*. I v námořnictvu ovšem platila hodnostní tabulka („*Tabel o rangach*“). Z vojenských důvodů roku 1701 v Rusku vznikla Navigátorská škola, kde připravovali především vojenské námořníky, geodety, matematiky a další úředníky důležité pro armádu. Postupně se ale potřeba armády saturovala, nových odborníků stačilo k doplnění stavu méně, a tak i tato škola začala vychovávat odborníky pro civilní sektor. Obdobně tomu bylo i v dalších speciálních odborných školách, které byly zřizovány ve velkých ruských městech, především v Sankt Petěrburku a Moskvě.

Se vznikem pravidelné armády se stala pro šlechtice povinností doživotní služba v armádě. Za to byli odměňováni, mimo jiné i držbou půdy s nevolníky. Mohli ale dostávat také různé tituly, důstojnické hodnosti i funkce státních úředníků. Pro důstojníky a generály byla zavedena první ruská vojenská vyznamenání: řád Andreje Prvorozeneého a řád svatého Alexandra Něvského. Volba těchto svatých nebyla ani v nejmenším nahodilá. Symbolizovala příslušnost ruského státu k pravoslaví a jeho šíření v Černo-moří i na Balkáně. Vždyť apoštol Andrej byl ochráncem námořníků a poutníků, náležitost Ruska ke křesťanskému světu a jeho vedoucí postavení v něm. Andrejevský kříž se záhy objevil na vlajkách Petrova námořnictva. Současně byla vytvořena nová elitní jízdní jednotka – Ruská („*Rossijskaja*“) garda. Na konci vlády Petra I. měla ruská armáda k okamžité dispozici 225 tisíc mužů.

Neméně důležitou součástí vojenské strategie byla organizace tzv. studijních cest, mj. i do Číny a Indie, při nichž vznikaly nové mapy nejen zahraničí, ale i Sibíře a Kamčatky. Byly rovněž podnikány speciální expedice na Sibiř, Dálný východ a do Střední Asie. Začal se také připravovat první souhrnný atlas ruské říše. Dokončen byl roku 1732. Tři týdny před svou smrtí Petr I. podepsal ukaz o vyslání první kamčatské námořní expedice pod velením Vituse Beringa (1680–1741) a Alexeje I. Čirikova (1703–1748). Cílem bylo vyjasnit, kde se Kamčatka spojuje s Amerikou. Expedice se pak uskutečnila v letech 1725–1730. S vojenskou reformou bezprostředně souvisely i základy těžby černého uhlí v oblasti Donbasu, které byly položeny rovněž za vlády Petra Prvního. Současně začalo i sbírání historických pramenů. Pro ukázkou a shromáždění starobylých památek vznikla „*Kunstkamera*“ – první ruské muzeum. V Petrohradu byla založena astronomická observatoř, knihovna, botanická zahrada.

Petrova snaha, aby Rusko přiblížil modernímu západnímu světu, je obecně známa. Je však nezbytné zdůraznit, že jeho napodobení západních vzorů v Rusku nikdy nebylo nekritické a bezzbytku, vždy sledovalo prakticistní cíl. Nebyl to dovoz Západu, ale výhradně některých jeho pozitivních zkušeností při zachování ruské podstaty. O toto vše Petr usiloval ještě dříve, než se vydal na první cesty na západ. Vytvořil si vizi, kterou pak v následujících letech prosazoval. Všechny reformní kroky, které Petr činil, měly za cíl vybudovat mohutné a silné impérium, a k tomu nezbytnou

silnou a akceschopnou armádu. K tomu, aby takového cíle dosáhnul, potřeboval peníze, vzdělané odborníky, oddané poddané. Jeden z nejvýznamnějších ruských historiků Pavel N. Miljukov (1859–1943) byl přesvědčen, že reformy neměly ucelený plán, ale vznikaly živelně v kontextu výše naznačeného cíle. Nejednalo se tedy o jednoznačně promyšlenou cestu. Důvodem byla i skutečnost, že Petr byl ochoten a schopen se celý život učit. A když zjistil, že něco z jeho reformních kroků nesplňuje účel, pro který byl učiněn, neváhal jej změnit, doplnit či zcela zrušit. Petrovy reformy proto při pečlivějším pohledu působí až chaotickým dojmem, vzájemně se v lecčems překrývají a naopak nedotahují. Proto ani výklad o nich nemůže být jednoznačně uspořádaný. Pokud se někdo o něco takového snaží, popírá jejich průběh i osobitost Petrova myšlení. Myšlení, které bylo ovlivněno nevyrovnaností typickou pro mnohé osobnosti velmi vysokého myšlenkového potenciálu.

Podotkněme, že s tím mohla souviset i skutečnost, že pokud cestoval Petr do zahraničí, tvářil se, že vystupuje inkognito. Tato forma jeho prezentace ovšem byla pouze krokem na efekt, nikoli skutečným Petrovým míněním. Ačkoli oficiálně vystupoval jako „občan“ Romanov, záhy si nechával odhalit skutečnou identitu a takto se také oslavovat. A to dokonce i ve společnostech, ve kterých k odhalení své carské identity neměl sebemenší důvod. Ostatně o skutečnosti, že Petr se svým titulem mimořádně pyšnil, svědčí analogický postup, který dával na odiv již na samotném počátku svých cest, v letech 1694–1696, putování, která směřovala pouze za hranice Moskvy. Např. při cestách do Rigy za účelem, aby provedl inspekci tamních fortifikačních zařízení.

Proč Petr I. cestoval „inkognito“ lze však vysvětlit i jinak. Petr I. v mnoha svých reformních krocích pouze navázal na to, co činili jeho předchůdci. Konal však s větší razancí a výrazněji. Co ovšem bylo skutečnou novotou, to bylo jeho cestování do zahraničí. Až do jeho vlády bylo totiž vycestování úřadujícího ruského panovníka za hranice ruského státu považováno za nepřipustné, za něco, co by vážným způsobem narušilo tradici a ohrozilo obranyschopnost státu. Petr proto, vydávaje se na zahraniční cestu, nejel po Rusi v čele konvoje, ale skryt před zraky okolí. Byl jen prostým účastníkem, jedním z mnoha. Teprve v zahraničí se nechával poznat. Ostatně potřeboval jednat s evropskými diplomaty a jinými významnými osobnostmi, což by jako prostý občan mohl jen stěží.

V době, kdy Petr prováděl inspekce v Rize, byly rusko-švédské vztahy ještě na solidní úrovni. Po nástupu Karla XII. (1682–1697–1718) na švédský trůn byl dokonce znovu obsazen švédský vyslanecký úřad v Moskvě. Zdálo se ovšem, že se mezinárodně politické vztahy Ruska zklidňují i na jiných stranách. Rusko se totiž v téže době rovněž sblížilo s protestantským Pruskem a s katolickými rakouskými Habsburky. To se sice negativně projevilo ve vztazích Ruska s Francií, ale na druhé straně se již od konce osmdesátých let 17. století zdárně rozvíjely rusko-anglické vztahy.

V září 1697 zvítězila vojska rakouských Habsburků nad Osmany v bitvě u Zenty. Tím si rakouští Habsburkové připravili cestu ke Karlovickému míru s Osmany, který

byl podepsán roku 1699. Od doby, kdy byli Osmani roku 1683 odraženi od Vídně, se jednalo o další cenné vítězství, jímž si upevnila Habsburská monarchie v širších dimenzích výrazně svoje mezinárodně politické postavení. Petr Veliký si byl této skutečnosti dobře vědom, a proto usiloval vztahy s Habsburskou monarchií posílit. Součástí toho byla rovněž jeho snaha prosadit ruské členství v nové Svaté lize, novém sdružení evropských mocností proti osmanským Turkům. To byl také hlavní důvod jeho návštěvy Vídně. Snaha však byla neúspěšná. Z Vídně se musel spěšně vrátit domů, aby potlačil a potrestal povstání střelců.

Petr měl již po několik let s Osmany nevyřízené účty. V srpnu 1694 totiž Petr začal organizovat v Archangelsku a poté i v Moskvě velké vojenské manévry. Po jejich skončení ponechal některé jednotky v pohotovosti a z Moskvy začal připravovat proti Osmanské říši vojenské tažení. Mělo navázat na tradiční ruské boje s osmanskými spojenci, Krymskými Tatary. Cílem tažení, které se týkalo rovněž ohrožení Petrových zájmů na Ukrajině, byl přístav Azov, jenž mu měl otevřít cestu do Azovského moře a jeho prostřednictvím do moře Černého. Pro blížící se válku ovšem musely vzniknout nové jednotky. Ty bylo třeba nově vyzbrojit, pokud možno moderními střelnými zbraněmi. A k tomu byl nutný kov. Již roku 1698 proto Petr založil na Uralu první ruskou železářnu.

Petrova vojska při azovském tažení tvořily dvě armády: spojené síly polního maršála Borise P. Šeremetěva (1652–1719) a ukrajinského hejtmana Ivana Mazepy (1639–1709) a menší jednotky vedené generálem Alexejem S. Šeinem (1662–1700) sestavené především z Petrových elitních jednotek, preobraženského a semjonovského pluku a ze střelců.⁷⁰ Dohromady obě armády tvořilo čtyřicet šest tisíc ruských vojáků, patnáct tisíc ukrajinských kozáků, pět tisíc donských kozáků a tři tisíce Kalmyků.⁷¹

Toto první Petrovo tažení proti Osmanům, které se uskutečnilo v roce 1695, nebylo pro něj úspěšné. Nebylo však ani fatálním krachem. A tak Petr jen dva dny poté, co se z prvního azovského tažení vrátil do Moskvy, 27. listopadu 1695 začal připravovat tažení druhé. Shromažďování nových pozemních jednotek provázelo intenzivní budování loďstva. V nově zřízených loděnicích ve Voroněži (kde se později stavěly i námořní lodě), městě, ležícím v místě, kde stejnojmenná řeka Voroněž ústí do Donu, bylo na Petrův příkaz zmobilizováno na dvacet tisíc nevolníků a jejich nezměrným úsilím v krátké době postaveno třicet funkčních plavidel. Jak se záhy ukázalo, lodě byly pro nové azovské tažení rozhodující. Petr zvítězil a na oslavu vítězství uspořádal grandiózní oslavy včetně triumfálního pochodu vítězů, v jejichž čele kráčel Moskvou. Oslava měla ukázat celé ruské společnosti (ale především opozičním bojarům), kdo je pánem situace. A nejen ruské společnosti: azovské vítězství se mělo stát základem celé následné Petrovy aktivně expanzivní zahraniční politiky.

70 Alexej S. Šein byl za úspěchy ve druhém azovském tažení konaném v roce 1696 povýšen jako první ruský velitel do hodnosti generalissima.

71 Srov. L. HUGHES, *Russia in the Age of Peter the Great*. New Haven and London 1998, s. 18.

Petr si by vědom, že jedno vítězství ještě neznamená vítězství ve válce, Navíc, když se válka s Osmanskou říší vinula po desetiletí. Aby Azov udržel, nechal do něj záhy po svém vítězství přesídlit tři tisíce rodin, které doposud žily v Povolží. A pokračoval v intenzivním budování loďstva. Mobilizoval tisíce dalších nevolníků, povolával do Ruska odborníky a naopak jiné, s cílem získat zkušenosti, vysílal do zahraničí. Ačkoli hlavním cílem Petrova „Velkého poselstva“, v jehož čele se vydal do Evropy na sklonku roku 1696, byly vyšší diplomatické cíle, je nesporné, že i v tomto případě sehrávala roli Petrova snaha „získat zkušenosti“. Nejdůležitější, co se týče „Velkého poselstva“ ovšem je, že to bylo poprvé v ruských dějinách, kdy se ruský pravoslavný car vydal za hranice ruského státu s cílem vést rozhovory s hlavami jiných evropských zemí. Při nich si Petr zřetelně uvědomil, že to, co Rusko nejvíce potřebuje, je nejen profesionální armáda dobově srovnatelná s ostatní Evropou, ale, a to především podobně profesionálně organizovaný a řízený státní byrokratický aparát. To vyžadovalo zásadní reformu dosavadní povinné služby vůči panovníkovi. Stále se ale ještě musel soustředit na zahraničí ve smyslu překonání potenciálního ohrožení Ruska od sousedů. Zejména tradičních rivalů Švédů a Poláků.

Další relativně samostatnou kapitolou Petrovy zahraniční politiky proto byla válka se Švédskem, označovaná jako Severní válka. Byla zahájena roku 1700. Stejně jako v případě dřívějšího střetu s Osmany se nejednalo jen o jednostrannou záležitost Ruska. A to i přesto, že šlo o důsledek starších švédských ambicí na ruská území, aktuálně zejména o přípravu švédských tažení proti Novgorodu, Pskovu či Archan-gelsku. Rusko-švédské vztahy (a nejen tohoto období) je totiž třeba pojmout v souvislostech celoevropských mocenských zájmů a podílu obou zemí na koaličních uspořádáních. Konkrétně je třeba se zmínit o spojení proti Švédsku, které uzavřelo Rusko v červenci 1699 s dánským králem Kristiánem V. (1646–1670–1699), k němuž se v říjnu téhož roku připojil polský král a saský kurfiřt August II. Silný (1670–1697–1733).

Východiskem pro Petrem I. provokovaný konflikt se Švédy bylo jeho uzavření míru s Osmany. Rusové se sice nezúčastnili karloveckého jednání, a proto museli nejprve uzavřít s Vysokou Portou jen příměří, v srpnu 1700 však ruský vyslanec v Cařihradu Jemeljan I. Ukrajincev (1641–1708) přece jen s Osmanskou říší mír uzavřel. Bylo tak učiněno na třicet let. Petrovi se tím uvolnily ruce k otevřenému zásahu proti Švédsku.

V protišvédském tažení Petr nejprve za pomoci Dánska, Norska a Saska zaútočil na mladého švédského krále Karla XII. Byl však v listopadu roku 1700 u Narvy poražen. Petr však nerezignoval. A učinil dobře, neboť záhy se začala vojenská štěstěna obracet ke Švédům zády. Nejprve se tak stalo na konci roku 1701, kdy v drobné bitvě u livonského Erastferu zvítězil nad Švédy zkušený ruský generál, polní maršál Boris P. Šeremetěv (1652–1719). Následovalo roku 1702 Petrovo dobytí pobaltské pevnosti Noteburg, kterou Petr záhy přejmenoval na Šlisselburg. „Nomen omen“ byl naplněn skutečností, neboť Šlisselburg měl strategický význam pro ovládnutí ústí řeky Něvy do moře. Celou

řeku Něvu Petr získal pak jen několik měsíců později, v dubnu 1703, a to poté, co jeho ruská armáda dobyla důležité městečko Nystadt.

Nystadt se stal základem pro založení strategicky nesmírně významného Sankt Petěrburku, k němuž oficiálně došlo 16. května 1703. Založení bylo původně motivováno zřízením dalšího ruského vojensky ochranného a opěrného bodu právě v této oblasti. Petr se však záhy chopil i jiného úkolu – vybudovat zde výkladní skříň ruského impéria – jak často historiografie tvrdí: „okno do Evropy“. Tuto skutečnost mělo podtrhovat i jeho jméno: Sankt Petěrburk asocioval přináležitost nového Ruska k nově ustavenému „Hradu Svatého Petra“, podobně jako Svatá říše římská národa německého tradičně svým jménem připomínala přináležitost k duchovnímu i politickému centru – Římu. Navíc ústřední petrohradský chrám, který Petr rovněž záhy nechal vybudovat, nesl jméno apoštolů Petra a Pavla. Opět asociace na chrám Petra a Pavla v Římě. Jednalo se nyní vysloveně o stylizaci oficiální ideologie, o modernizaci Filofejovy ideologie o Moskvě jako Třetím Římu do podoby vize o impériu s centrem v Petrem založeném novém městě.

Petr při stavbě Sankt Petěrburku stejně jako v celém ruském stavitelství a umění prosazoval středoevropský a západoevropský styl. Ale tak, jak již bylo několikrát připomenuto, nikdy tak nečinil zcela nekriticky, tak, aby nebyla zachována jistá míra ruské svěbytnosti a ruského svérázu. Prolnutím západoevropských, středoevropských a ruských prvků tak v devadesátých letech 17. století se zejména v Moskvě (ale i později v Sankt Petěrburku a jiných ruských městech) jeho zásluhou a podle jeho vzoru zásluhou dalších ruských šlechticů, zejména Petrových příbuzných Naryškinců šířilo takové umění, že se pro tento původně moskevský umělecký proud spojující tradiční ruské architektonické prvky se středoevropskými a západoevropskými ujal speciální ruský termín naryškinské (petrovské) baroko.⁷²

Sankt Petěrburk⁷³ byl sice založen a vybudován zásluhou Petra Velikého, ale ve skutečnosti se budoval i za Petrových následovníků, prakticky po celé 18. století. Podotkněme zejména, že základy patrně jeho nejznámější budovy – Zimního paláce – byly položeny až roku 1754. Trvalo téměř půl století, než byla tato mimořádná budova s 1050 místnostmi, 1886 dveřmi, 1945 okny a 117 schodišti dobudována.

Současná historiografie většinou hovoří o Petru I. jako o egoistickém netvorovi, který přikázal postavit na bažinaté finské půdě hlavní město. Že budování jeho vysněného města bude stát tisíce životů, ho vůbec nezajímalo. Ale Rusové Petra Velikého stále obdivují, tak jako mnozí stále obdivují Stalina, a rádi by ho měli zpátky. Odrazem toho je i nedávné vybudování mamutí Petrovy sochy na řece Moskvě, odkud je dobře vidět nedaleký moskevský Kreml. Ale z Kremle socha naopak vidět není!

Sankt Petěrburk však pro Petra nepředstavoval pouze stavbu. Kromě náročného budování města totiž činil Petr vše proto, aby se Sankt Petěrburk stal známým v celém

72 Např. Petropavlovská katedrála v Petrohradě nebo Spaso-preobraženský chrám v Ugličí.

73 V češtině je častý zkrácený termín Petrohrad, byť i neodpovídá historické skutečnosti. Češtině adekvátní výraz pro Petrograd – Petěrburg existoval pouze v letech 1914–1918.

světě a aby jej vskutku začali užívat obchodníci a cestovatelé směřující na východ. Když roku 1703 připlul do Sankt Petěrburku první zahraniční koráb (jednalo se o holandskou loď), byli jeho námořníci Petrem velmi štědře odměněni. Šlo o precedens, jehož prostřednictvím měli být do Sankt Petěrburku lákáni další návštěvníci. Připomeňme si, že tento Petrův krok organicky navázal na jeho čin z roku 1702, kdy vydal *Manifest o vývozu cizinců do Ruska*. Poskytoval cizincům garance ve smyslu svobod vyznání v rámci křesťanství s možností budování vlastního chrámu a soudu podle evropského, tedy římského práva.

Vraťme se ze Sankt Petěrburku zpět k Petrovým vojenským konfliktům. Roku 1705 se totiž dostala většina Estonska a Livonska do Petrových rukou a Petrovi se otevírala cesta k ovládnutí celého Pobaltí. Nadšení z takové možnosti však v lednu 1706 zhatila porážka, na jejímž počátku byly hlavní Petrovy síly švédským vojskem obklíčeny u dnes běloruského, dříve litevského města Grodna. Jen včasný zásah záložních ruských jednotek vedených nejsvětlejším knížetem, generálem Alexandrem D. Menšikovem (1673–1729) zabránily katastrofě ústřední armády. Snad až v této fázi si Petr uvědomil, že armádní reformou, jak jsme si ji popisovali výše, je třeba urychlit a zkompletovat. Je přitom nesporné, že vážně o těchto krocích uvažoval již minimálně rok. Vždyť již roku 1705 zavedl odvod k vojsku podle rekrutského systému (viz výše). Jenomže jedna věc bylo rozhodnutí o povinnosti a druhá její vymáhání. Ruský tradicionalismus spojený s nechotou podřizovat se novým věcem jako by slavil úspěch. Podle nového systému Petr získal ještě méně vojáků, než dříve. A tak rozhodl, že za naplnění rekrutských kvót budou napříště odpovědné celky, k nimž rekruti patří, tedy jednotlivé obcíny. Obcíny formou kolektivního ručení („krugovoj podati“) rovněž ručily za případný útěk rekruta. Pokud se tak stalo, tak nejen, že byla obcína potrestána, ale musela také dodat nového rekruta. Ani to ale zběhnutí nepřekáželo. Protože se útěky rekrutů naopak množily, Petr roku 1712 rozhodl o tetování kříže na ruku každého odvedence. A aby ještě případy zběhnout snížil, zavedl kolektivní ručení i ve vlastních vojenských jednotkách. Za uprchlého vojáka byla trestána celá jednotka. Nejčastěji výpraskem nebo jeho drastičtější formou mrskáním v tzv. uličce.

Teprve po takových drastických zásazích začal být rekrutský systém funkční. Jenomže se objevil problém, který přiměl Petra k další reformě: za armádní reformou Petra I. musela stát snaha rozvinout ruské textilnictví. A to takovým způsobem, aby bylo Rusko soběstačné ve výrobě uniforem. To se sice za Petra nepodařilo, ale k rozvoji textilnictví byly učiněny podstatné kroky. Podobně jako v případě jiných Petrových reform, pak reforma textilnictví pokračovala i v letech po Petrově smrti. Na počátku třicátých let 18. století byla např. vydávána carská nařízení („ukazy“) privilegující osoby snažící se rozvinout textilní průmysl. Souběžně se ale v něm, stejně jako i v dalších průmyslových odvětvích prohlubovala centrální forma řízení. Dohled státu nad jakoukoli průmyslovou činností byl stále výraznější. Ústřední policejní orgán, který vznikl roku 1734, byl toho součástí. Množství ukazů a nařízení vydaných tehdejší panovnicí – Annou I. – bylo stejné jako Petrem

Prvním. Nešlo o tak novátorské činy jako za Petra, ale „pouze“ o takové ukazy, které upravovaly to, co zahajovaly petrovské. Např. roku 1736 byl vydán ukaz o rozšíření moskevských ulic s ohledem na požární bezpečnost, roku 1736 vznikla v Moskvě a o rok později i v Sankt Petěrburku komise plnicí úlohu stavebního úřadu majícího za úkol schvalovat plány na stavbu nových budov a vydávat pravidla pro jejich stavbu.⁷⁴

Vraťme se však ještě na chvíli zpátky, k ruské porážce u Narvy, k níž došlo roku 1700. Pro historický kontext je totiž třeba si uvědomit, že Švédové záhy na to porazili i Poláky. V návaznosti na tuto porážku byl v roce 1704 detronizován z polského trůnu saský král August II., aby byl na jeho místo dosazen vůči Švédům loajální příslušník polské šlechty Stanislav Leszczyński (1677–1704–1709 a 1733–1736–1766). Ten také v roce 1705 uzavřel se Švédý „věčný“ mír. Stalo se však tak až krátce poté, co se v roce 1704 Rusům podařilo získat na Švéděch významná města Dorpat, Narvu a Ivangorod. Švédům v podstatě zůstalo jen malé území dnešního hlavního města Lotyšska Rigy, dále Pernau (dnešního estonského pobřežního města Pärnu), Arensburg (dnešního estonského města Kureesaare) a Reval (dnešní estonské hlavní město Talinn). Švédové se pokusili kompenzovat ztráty výboji na jih a jihozápad: zareagovali novým obsazením Saska a Rzeczpospolite. Jen ruský protiútok ke Kyjevu je přiměl stáhnout se z Rzeczpospolite do Saska. Následovalo diplomatické trojstranné vyjednávání – Rzeczpospolite, Švédsko a Ruska, jehož výsledkem se stala mírová smlouva podepsaná v srpnu 1706 v saském městě Altranstädt. Na jejím základě vrátil Karel XII. polské území za 625 tisíc říšských tolarů polskému králi Stanislavu Leszczyńskému.

Polsko-švédský konflikt se tím uklidnil, ale pokračoval konflikt švédsko-saský. V říjnu 1706 se střetla spojená rusko-saská vojska se švédskými jednotkami v bitvě u polské Kališe. Úspěšnější byl tentokrát švédský král, a tak bylo jaksi přirozené, že následovalo nové Karlovo tažení do Ruska. Začalo v září 1707 drobnými výboji, po nichž se švédská armáda opět stahovala na švédské území. Teprve po takové rekognoscaci v lednu 1708 hlavní švédské síly pod Karlovým vedením překročily řeku Němen, aby vzápětí získávaly drobná, ale cenná vítězství. Postupovaly na ruské území jako lavina poněkud připomínající dění před půl stoletím – švédský postup do Polska v šedesátých letech 18. století označovaný polskou literaturou za potopu.⁷⁵

V nyní nastalé fázi ohrožení Ruska je zajímavá Petrova tajná ruská mise do Velké Británie. Rusové se při ní ujišťovali o britské podpoře ruského postoje proti Švédsku. Petr, jak je zřejmé, hledal oporu, kde se dalo. Dobře si totiž uvědomoval, že Karel XII. zcela zřetelně usiloval o jeho život, v lepším případě alespoň o jeho odstranění z carského trůnu.

Petrovi se silou své armády zastavit k Moskvě stále více pronikající švédské síly nedařilo. Dokázal však využít Karlových zásobovacích potíží, které způsobil tím, že v bitvě u Lesné, která se odehrál ještě v roce 1708, rozdrtil sbor vedený generálem Adamem Ludwigem Loewe Hauptem (1659–1719), jenž tvořil hlavní zásobovací jednotky

74 Pavel I. zašel ve své opoziční činnosti vůči svým předchůdcům tak daleko, že stavební úřad zrušil.

75 Srov. Marcelli KOSMAN, *Dějiny Polska*. Praha 2011, s. 155–158.

Karlovy armády. Karel musel hledat pro svoji armádu náhradní zdroj zásobování. Jako optimální se mu jevilo nasměrování svých sil na jih, na Ukrajinu, kde se kromě potravin chtěl spojit s kozáckým hejtmanem Ivanem Mazepou. Ten sice spolupracoval s Petrem, ale toužil po úplné samostatnosti Ukrajiny. A tu mu Karel za vojenskou spolupráci proti Petrovi sliboval.

Zcela převratné se v Severní válce stalo až ruské vítězství v bitvě u ukrajinského, asi 350 km východně od Kyjeva se nacházejícího města Poltavy. Odehrálo se v roce 1709. Přineslo Rusku nejen skvělé vítězství nad Švédy, ale i významné mezinárodní postavení. Dosvědčuje to skutečnost, že záhy s ním uzavřelo spojenectví Prusko i Rzeczpospolita. Byl to zřetelný důkaz nové skutečnosti, v níž se s Ruskem napříště muselo počítat při kalkulaci dění v rámci celé evropské politiky. Bylo ovšem jen shodou okolností, že se od roku 1709 začaly v Rusku užívat šlechtické tituly podobné těm na západě – hrabata [prvním byl kancléř Gavril I. Golovkin (1660–1734)] a baroni [prvním byl vicekancléř Petr P. Šafirov (1669–1739)].

Petr se s vítězstvím u Poltavy nespokojil a pokračoval v tažení proti Švédsku. Během něho byla Petrem v létě 1710 obsazena Riga a na podzim 1710 Tallin. Nejednalo se však o heroická hrdinná tažení, jak tvrdila a dodnes většinou tvrdí ruská a sovětská historiografie. Šlo jen o dokončení již dříve dosaženého vítězství. Navíc tažení bylo prováděno masovým loupením, znásilňováním, vražděním, drancováním a vypalováním celých vesnic. Pro Petra byl přitom rozhodující konečný výsledek: Petr i za využití metod, které jsme uvedly v předchozí větě, tímto tažením fakticky nad Pobaltím zavedl protektorát. Uznal pouze některá práva protestantského náboženství a zvláštní samosprávný statut pobaltských provincií.

De iure byla Severní válka ukončena až roku 1721. Stalo se tak poté, co v letech 1719–1720 ruské vojsko proniklo až do blízkosti Stockholmu. Teprve pod tímto tlakem byl na konci srpna 1721 podepsán ve finském městě Nystadt se Švédskem mír. Švédsko jím postoupilo Rusku celé území Livonska, Estonska, Ingrie a části Karélie s městem Vyborgem [město, kde v létě roku 1917 pobýval v exilu, ač šlo v té době o součást ruské říše Vladimír Iljič Uljanov, zvaný Lenin (1870–1924) a kde promýšlel puč, kterým by bolševici převzali v Rusku moc]. Rusko vrátilo Švédsku zbytek Finska a zavázalo se zaplatit mu dva milióny jefimků jako náhradu za odstoupená území.⁷⁶

Ačkoli tedy poltavské vítězství neznamenal definitivní konec války, Petr na něj reagoval velkými oslavami spojenými s triumfálním vstupem svého vojska do Moskvy a jeho pochodem po městě. Zcela v duchu vítězných pochodů římských císařů a triumfální Stalinovy akce zakončující v Moskvě Druhou světovou válku v Evropě. Včetně vláčení stovek zajatých často i zraněných protivníků. Krátce poté Petrův poradce, filozof a spisovatel, rektor kyjevskomogilevské akademie, tvůrce Petrovy ideologie ruského absolutismu Feofan Prokopovič (1681–1736) v eposu „*Pesni pobědnoj*“ označil Petra

⁷⁶ Jefimky byly nová mince se znakem dvouramenného kříže, kterou nechal Petr I. razit. Název byl modifikací dobového ruského názvu jáchymovského tolaru.

za imperátora a Otce vlasti („Otca otečestva“). Současně k titulu imperátora bylo oficiálně připojeno, Petr I. – Veliký.

Petr, jak již bylo naznačeno, se nespokojil se získaným územím ani po podepsání Nystadského míru. Krátce po skončení vyčerpávajících bojů se car v květnu 1722 vypravil s více než stotisícovou armádou na jih. Tentokrát směřoval do Persie. Jeho cílem ovšem byla ještě vzdálenější Indie. Cesta to však byla dlouhá a na organizaci mimořádně náročná. V mnohém však úspěšná. V říjnu 1723 Petrova vojska při tomto tažení připojila k Rusku Baku, Derbent a přilehlé oblasti Kaspického moře. Na víc již Petrovi síly nestačily. Důvodem pozastavení tažení byly patrně i obavy z nového střetu s Osmanskou říší, neboť v červnu 1724 podepsal v Cařihradě dohodu o rozdělení Persie.

Ještě jednou se vraťme k událostem, které jsme již zmínili v souvislosti s ruskými střety se Švédy. Zatímco v bitvě u Narvy roku 1700 se švédský král Karel XII. setkal se špatně organizovanou, takřka chaotickou ruskou armádou, již za tuto skutečnost pohrdal, v bitvě u Poltavy roku 1709 měl tu čest s dobře vybaveným a vycvičeným silným a schopným vojskem. Petrova reforma, ačkoli ani v roce 1709 ještě nebyla zcela dokončena, byla v tomto směru úspěšná. Petr si toho byl dobře vědom, a tak se ochotně pustil do nového válečného dobrodružství, když se záhy objevil další nepřítel: na počátku roku 1711 Osmané znovu vyhlásili Rusku válku. Tentokrát však ani modernizovaná ruská armáda na ně nestačila. Rusové byli záhy v bitvě u Prutu poraženi. Petr totiž situaci podcenil. Domníval se, že půjde o malou bitvu, která jej přivede k další vítězné válce, jež podpoří jeho vojevůdčovskou aureolu vytvořenou u Poltavy. Byla nesena pod hesly ideje Ruska jako Třetího Říma a ideje křesťanské svobody balkánským křesťanům. Výsledek však byl zcela opačný, než jak Petr předpokládal. Důsledkem této neúspěšné války s osmanskou říší bylo navrácení přístavu Azov, jež dobyl Petr v roce 1696, Osmanům. Tím se mu opět uzavřela cesta k Černému moři.

V letech 1713–1714 Petr dlouhodobě pobýval na moři, a to podlomilo jeho zdraví. Proto se od roku 1716 opakovaně léčil v lázních, mj. i v Karlových Varech. Tam ale pobýval již v letech 1711 a 1712. Na památku těchto událostí byla roku 1877 na tzv. Petrově výšině umístěna Petrova busta. Jedná se o dílo pražského sochaře Tomáše Seidana (1830–1890).

2. Moderní ruská diplomacie a její tvůrce Jemeljan Ukrajincev

Ruská diplomacie a předpoklady jejího novodobého fungování se konstituovaly tak, jako jinde v Evropě, na základě starších tradic. Jako klíčové se v nich ukázalo založení vyslaneckého – „posolského prikazu“. Došlo k němu krátce před polovinou 16. století,

v roce 1549. Vyslanecký prikaz pak kontinuálně existoval až do roku 1720. V jeho čele vždy stál vyslanec – hodnostně alespoň na úrovni dumnovo djaka. S termínem dumnyj se nejprve setkáváme ve staroruské bojarské dumě, tradičním poradním orgánem ruského panovníka. Označoval v ní služební hodnost. Djak byl šlechtic vykonávající státní službu v čele významné státní instituce, od poloviny 16. století zejména prikazů. Dumnyj djak tedy představoval ve služební hierarchii ruských šlechticů osobnost šlechtického stavu nacházející se svým historickým významem hned za bojary sloužícími u dvora („pridvornými“ bojary) jako byli kličníci (opečováající klíče od důležitých komnat), stolníci (pečující o carův stůl), okolničci (řídící carské prikazi a carovu osobní gardu) a postelníci (komoří, starající se o vybavení a čistotu carova lože a strážící carův osobní poklad). Často se v souvislosti s termínem „dumnyj djak“ setkáváme se širším vymezením „dumnyje dvorjane“. Jednalo se o šlechtice nestojící bezprostředně u dvora ale podílející se na práci bojarské dumy. Termín „dumnyj“ byl i v tomto případě odvozen od termínu duma (míněna v dobovém kontextu „bojarská“). V bojarské dumě mohli zasedat tímto právem mimořádně za zásluhy panovníkem odměněni okolničci a právě tito „dumnyje dvorjane“.

Prvním představitelem posolského prikazu se stal carem Ivanem IV. oblíbený diplomat, dumnyj djak Ivan M. Viskovatyj (?–1570). Zřízením „posolského prikazu“ Ivan IV. učinil významný krok v organizaci ruské diplomacie – dosáhl jím jednotného řízení zahraničních věcí ruského státu.⁷⁷ Před založením posolského prikazu totiž byl tímto úkolem, v podstatě po staletí, pověřován jen jeden „úředník“. Teprve roku 1537 získal kancelář – „kazjonnyj dvor“ –, a ta se o dvanáct let později přeměnila v prikaz. Společně se zřízením posolského prikazu byla v roce 1549 ustanovena „posolskaja izba“ – vyslanecký úřad, který se vyznačoval tím, že měl vlastní zázemí. Tedy kancelář, kde se kromě vyřizování běžné denní agendy ukládal i archiv.

Dumnyj djak posolského prikazu byl podřízen výhradně panovníkovi. Ten také měl společně s bojarskou dumou i nadále rozhodující vliv na ruskou zahraniční politiku. Posolskij prikaz byl pouhým administrativním úřadem s vymezením kompetencí jen v záležitostech kancléřských. Pokud se kompetence prikazu rozšiřovaly, pak se tak dělo výhradně na základě rozhodnutí cara. Např. někteří jeho představitelé byli pověřováni vedením vstupních rozhovorů se zahraničními vyslanci (posly), byl jim dáván za úkol dohled nad pohybem a činností kupců z jiných zemí či jinými do Ruska přicházejícími cizinci, byla jim svěřována správa nově připojených území i vykupování zajatců z Ruska i v Rusku. Kompetence byly vždy nově každým carem vymezovány a v průběhu jeho panování se měnily. Název „posolskij prikaz“ dostal úřad až

77 Srov. Jiří PROCHÁZKA, N. N. Molčanov: *Diplomatija Petra Pervogo*. Moskva 1986, Časopis Matice moravské CVIII, 1989, č. 1, s. 122–123. Otázky „prikazů“, si všímá rovněž polský historik W. Serczyk, který podává přehledný výklad nově vznikajících centrálních úřadů, které v moskevském státě vznikaly od poloviny 16. stol., kdy se vyvinuly z již existujících administrativních orgánů. Tyto „prikazy“ přetrvávaly v ruském systému správy až do reformy Petra I. Původ slova můžeme hledat u slovesa „prikazat“, tj. nařizovat. Srov. Władysław SERCZYK, *Ivan IV. Hrozný. Car vši Rusi a stvořitel samoděržaví*. Praha 2004, s. 36, 57–62.

roku 1578 a v této podobě – později pod novým jménem, „Gosudarstvennyj posolskij prikaz“ – fungoval postupně se rozrůstající aparát instituce zahraničních věcí až do roku 1720.⁷⁸

Koncem 17. století první Romanovci vytvořili z posolského prikazu instituci, která podléhala důmyslně hierarchizovanému systému. Jednalo se již o vcelku velký úřad, který se členil do pěti oddělení (tzv. „povyťe“). Pod ně spadaly jednotlivé oblasti zahraničních zájmů ruské říše. Jedno z oddělení např. zahrnovalo západní velmoci (Papežský stát, Svatoříšskou říši římskou národa německého, Španělsko, Francii a Anglii). Posolský prikaz již vykonával aktivní politiku. Jeho zásluhou např. byly ještě před nástupem cara Petra I. navázány diplomatické vztahy s deseti západoevropskými a osmi asijskými zeměmi.

Za Petra Velikého však nastala zásadní změna. Krok k ní byl učiněn reorganizací ruské diplomacie, a to podle západoevropského vzoru. Klíčové v tom bylo zřizování pro mnoho jiných evropských zemí již delší dobu zcela nepostradatelných stálých vyslanecských úřadů. Samotná instituce řídicí ruskou zahraniční politiku se pak nejprve proměnila v Polní vyslaneckou kancelář a v roce 1720 v Kolegium zahraničních věcí. Jistě nepřekvapí, že v obou těchto úřadech se často a osobně angažoval samotný car.⁷⁹

Přesto, nebo snad i právě proto (car nemohl přece osobně všechny činnosti zvládat), sehrávaly klíčovou roli osobnosti, které byly panovníkem pověřeny tyto instituce řídit. Jednou z rozhodujících postav v období, kdy systém a praktické fungování ruské diplomacie procházely hlubokými proměnami, byl Jemeljan I. Ukrajincev (1641–1708). Vzhledem k jeho mimořádnému významu se u něj zastavme poněkud déle.

Jemeljan Ukrajincev pocházel z rodiny služebného šlechtice – poměščíka. Jak bylo v 17. století obvyklé, dostalo se mu jako šlechtickému synovi solidního základního vzdělání od soukromých učitelů. Díky tomu mohl také bez problémů absolvovat vyšší vzdělání a od roku 1660 pracovat jako úředník ve státní správě. Pro Rusko bylo velkým štěstím, že se jeho pracovní štačí po prvních zkušenostech se státní správou stal posolským prikazem a v něm možnost „úředničit“ pod přímým dohledem významného ruského politika 17. století Afanasije Ordina-Naščokina (1605–1680).

Ukrajincevova kariéra je příkladem rychlého vzestupu ambiciózního a zároveň schopného úředníka pracujícího v carských (státních) službách. Po učňovských létech strávených ve finančních prikazech se záhy přesunul do posolského prikazu, kde kromě rutinní úředničiny mohl sbírat zkušenosti jako řadový účastník diplomatických misí. Z těch nejvýznamnějších upozorněme zejména na tu, která se uskutečnila roku 1672, kdy byl poslán do Švédska a do Dánska, kde ruská diplomacie vyjednávala možnost, aby se během války s Osmanskou říší Švédsko, Dánsko a Nizozemí připojily na ruskou stranu. Ukrajincev se osvědčil, a tak brzy poté, roku 1675 mohl začít plnit samostatné úkoly. Roku 1677 byl např. poslán jako carův vyslanec do Varšavy. Tam vedl mj. tajná

78 Kateřina HLOUŠKOVÁ, *Rusko-italské diplomatické a obchodní vztahy v druhé polovině 17. století*, Brno 2006, disertační práce Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, s. 156–158.

79 Srov. Tamtéž, s. 158.

jednání s jedním z následovníků malopolského (ukrajinského) hetmana Bohdana Chmelnyckého (1695–1657) hetmanem levobřežní Ukrajiny Ivanem Samojlovičem (kolem 1642–1672–1687) o jeho spojenectví s Moskvou proti Rzeczpospolite a Osman­ské říši. Roku 1687 se jako diplomat a vyjednaváč zúčastnil krymského tažení ruských vojsk. Pozitivní efekt jeho diplomatického umu byl odměněn o další dva roky tím, že byl v roce 1689 jmenován vrchním vyslancem ruského státu.

Nejslavnější a také nejvíce popsanou je mise sklonku 17. století: na mírovém jednání ve Sremských Karlovcích v srbské Vojvodině se na přelomu let 1698–1699 dostalo Rusko do izolace. Jeden člen rozpadající se „svaté ligy“ za druhým uzavíral s Osmany mír. Jen Rusům se přes všechny snahy o mírové řešení podařilo s Portou dosáhnout pouze dvouleté příměří. Osmané hodlali využít Rusku se komplikující mezinárodní situace, kdy se zdálo, že zůstává osamoceno. Za takových poměrů, kdy další válka visela ve vzduchu, se ruská diplomacie rozhodla do Cařihradu vyslat mírového posla. Nebylo pochyb, že se jednalo o podnik osobně velmi nejistý, ba přímo vysoce riskantní. Car Petr I. si nicméně uvědomoval, že pouhé schopnosti jeho vyslance v tomto případě stačit nebudou. Rozhodl se tedy přistoupit k prozíravému kroku a svého mírového posla podpořit ještě demonstrací síly. Efekt vyvolání dojmu, k němuž použil nově vybudovaného voroněžského loďstva, se vydařil.⁸⁰

Petr I. se rozhodl diplomatickou misi podpořit vlastní přítomností, a proto svoje mírové poselstvo oděné do válečného hávu doprovázel ke Kerči osobně. Do Cařihradu se z Kerče dostaly zprávy o mocném ruském loďstvu čekajícím v záloze. Otevření mírových jednání nestálo nic v cestě. Přesto ale cesta k Moskvou očekávanému míru měla být ještě klikatá. Osmanská strana totiž s uzavřením mírových podmínek nespěchala. Zvláště když Ukrajincev poodkryl také další úmysly a hodlal carovi nárokovat volnou plavbu jeho lodí po Černém moři. Monopol na plavbu Černým mořem byl typickým středověkým přežitkem. Např. Benátská republika měla až do roku 1717 monopol na plavbu Jaderským mořem.

Rusko si momentálně otevřít nový konflikt nemohlo dovolit, proto se Ukrajincev osmanskému neústupnému stanovisku musel podvolit. Jelikož se z ruské strany spěchalo, nezbývalo než postoupit v zájmu urychlení jednání nejen území dobytá v Podněpří, ale i Azov. Naštěstí pro Rusko byl na místě schopný a zkušený vyslanec, takže k tomuto nepříjemně se rýsujícímu scénáři nakonec ani nedošlo. Dříve než dorazily nové carovy pokyny obsahující další ústupky, dosáhl Ukrajincev uzavření příměří na třicet let. Rusko tak vrátilo Osmanské říši pouze dobytá území v Podněpří, a to bez tamních ruských pevnůstek, jež měly lehnout popelem. Car se smlouvou zbavil poplatku krymskému chánovi, jemuž byl zavázán každoročně vyplácenou sumou.

Shrňme proto, že roku 1699 uzavřel Petr Veliký prostřednictvím Ukrajinceva s Osmanskou říší dlouhodobé příměří a naopak rozpoutal válku se Švédskem. Poté Ukrajincev působil na velvyslanectví v Holandsku, Anglii a Rzeczpospolite.⁸¹

80 Srov. M. ŠVANKMAJER, *Petr I.*, s. 95–97.

81 Srov. Philip LONGWORTH, *Dějiny impéria. Sláva a pád ruských říší*. Praha-Plzeň 2008, s. 148.

Ačkoli se Ukrajinec na samotném konci 17. století přesunul do zdánlivě klidných diplomatických pozic, je nepohybné, že i tam měl ohromný vliv na skutečnost, že ruský stát udrželo tradici, která se pak ještě výrazněji rozvinula od počátku 18. století, a to, že rozšiřoval svoje území zejména prostřednictvím vítězných válek. Připomeňme proto, že vítězství Petra I. nad Švédskem ukončené Nystadtským mírem otevřelo Rusku Pobaltí. Dále v této oblasti později Rusko získalo část Finska, která se oddělila od Švédska. Stalo se tak za carevny-imperátorky Jelizavety (Alžběty) I., (1709–1741–1762), a to roku 1743. Na jihu se pak v tomto trendu výrazně podepsala vláda carevny Kateřiny II. (1729–1762–1796) – dvě rusko-osmanské války (1768–1774 a 1788–1792) ukázaly ruskou převahu, jež pak byla zřejmá až do rozpadu obou impérií ve 20. století. Za Kateřiny II. Rusko výboji získalo severní pobřeží Černého moře, Krym a území mezi Dněstrem a Jižním Bugem; ruská plavidla se nacházela v Černém moři, volně plula přes Bospor a Rusové směli postavit v Konstantinopoli pravoslavný chrám. První dělení Polska v roce 1772 bylo z hlediska mezinárodní diplomacie mj. pokusem odlákat ruskou pozornost od Balkánu a omezit, ne-li zcela zastavit výbojnou politiku vlastní Ukrajincevovi a dalším ruským politikům. Ostatně i demonstrace možnosti, aby britské námořnictvo v roce 1791 zaútočilo na ruské, bylo důkazem strachu před ruským mocenským posílením. Rusko se však své mocenské výbojné politiky směřující k rozšiřování území nevzdalo a pokračovalo v ní i v 19. století.

Ukrajincevův cíl budovat expanzivní diplomatickou formou pevné a silné impérium bezprostředně kolidovalo s reformami, které byly z podnětu Petra I., ale patrně i samotného Ukrajinceva uváděny do praxe. Prostřednictvím vojenské reformy a řady dalších správních reforem Petr I. totiž vytvořil mohutný vojensko-administrativní policejní stát. Některá z jeho nařízení pak přežila staletí. Rozdělení na gubernie až do poloviny dvacátých let 20. století, Posvátný synod do roku 1918, Senát a hodnostní tabulka („*Tabel o rangach*“) do roku 1917, daň z duše („*podušnaja podat*“) do roku 1887, kolegia do roku 1802.

Růst role státu byl stěžejní Ukrajincevovou tezí. Lze proto oprávněně hovořit o tom, že Ukrajinec měl vliv i na vnitropolitické dění. Připomeňme pro ilustraci, že růst role státu koreloval se státním monopolem na řadu předmětů obchodního artiklu. Úměrně tomu byl ve městech zaveden cechovní systém, a to i přesto nebo právě proto s ruskými specifiky, neboť v Rusku stále prakticky absentovala sociální mobilita společnosti. Za Petra tak bylo vše podřízeno státu a jeho výkonným složkám. Provedené změny odpovídaly zakončení procesu přeměny panovníka v absolutistického monarchu, upevnění samoděržaví a vládě služebných dvorů („*dvorjanstva*“). Car získal skutečnou neomezenou moc nad společností. Ale také neomezenou povinnost se o ni starat. A společnost mu věřila, že je toho schopen a že tak činí. Aby mohl toto vše vykonávat, musel pro práci v zájmu státu užívat sobě oddané úředníky. Přijetí titulu imperátora pak již bylo jen vnějším výrazem potvrzení absolutismu. Na rozdíl od zemí západní Evropy, kde probíhal proces upevňování absolutismu v prostředí posilujícího měšťan-

stva, v Rusku tento proces probíhal za podmínek upevňování nevolnictví, vlády dvorjanstva a značné slabosti měšťanstva. Ruský absolutismus svou podstatou bránil osvícenským reformám. V tomto směru zůstalo Rusko uzavřené do sebe a nic na tom nezměnil ani Ukrajincev. Jistě mu ale o to ani nešlo. Jako drtivá většina osobností doby vlády Petra I. mu byly svěřovány úkoly proto, že je plnil nejen mimořádně odpovědně, ale, a to zejména vůči carovi, maximálně loajálně a servilně.

Na počátku vlády se Petr I. pokusil zajistit velikost a slávu ruské říše prostými vojenskými výboji. Navázal na neúspěšná tažení regentky Sofie proti Krymu a tzv. něřčinskou smlouvou s Čínou sjednanou Fjodorem Golovinem v srpnu 1689 vymezil hranice ruského panství na Dálném východě a podmínky obchodu s Čínou. Podmínky stanovené něřčinskou smlouvou platily téměř dvě století. Teprve v roce 1858 Ajgunskou smlouvou a v roce 1860 Pekingskou smlouvou byly upraveny, a to ve prospěch Ruska. Rusko jimi získalo více než milión km² v oblasti řek Amuru, Ussuri a Sungari.

Hlavními oblastmi Petrova zájmu však byl černomořský a baltský prostor. Centrem jeho snažení se stal černomořský přístav Azov. Od počátku devadesátých let 17. století k němu uspořádal několik neúspěšných tažení. Dobýt se mu jej podařilo v roce 1696 ale v roce 1711 jej musel opět Osmanské říši vrátit. Ve snaze upevnit svoje postavení v počernomoří a zmocnit se celého severního pobřeží Černého moře uspořádal v roce 1711 nové tažení proti osmanské říši. Byl však na řece Prut poražen a donucen vzdát se dřívě dobytých území včetně přístavu Azov. Ruská říše tím ztratila rovněž kontrolu nad Záporožím.

Byla to další z kapitol Petrovy snahy získat jak přístup k Baltskému tak k Černému moři. Jak jsme již viděli výše, o přístup k Baltskému moři začal Petr usilovat ještě dřívě. Neúspěchy, které jej ve válce proti Švédsku zpočátku provázely, jej přiměly, aby se zamyslel nad formou a způsobem, jak Rusko vojensky posílit. Kromě řady vojensko-organizačních změn, roku 1705 např. zavedl odvody rekrutů. Byl si však vědom nárůstu finančního zatížení, který tento systém přináší, a proto od vojenské služby osvobodil státní zaměstnance a duchovní a zaměřil se na zlepšení státní ekonomiky i v jiných rovinách. Využil k tomu poznatky, které získala jeho opakovaná velká poselstva, jež byla ve své podstatě špionážními a výzvědnými akcemi. Několika z nich se Petr zúčastnil osobně. Přitom si upevnil přesvědčení, že hodlá-li Rusko udržet s vyspělými západoevropskými zeměmi krok, musí se jim přiblížit. S cílem zvýšit vzdělanostní úroveň velitelů v roce 1714 nakázal, aby šlechtici (velitelem mohl být pouze šlechtic) bez vzdělání nesměli velitelské funkce zastávat. Roku 1716 nechal zřídít vojenský ústav, který určoval nejrůznější normy a povinnosti týkající se vojáků a důstojníků.

3. Nespokojenost s Petrovou vládou

V prvním desetiletí 18. století se mezi obyvateli Povolží a Puralí – Baškirců, Marijců, Tatarů, Čuvačů – odehrála povstání, která byla vyvolána zvůli petrovských centrali-

začnících reformem násobených svévolí místní šlechty a tlakem pravoslaví. Bylo jich tolik, že dokonce lze hovořit o permanentním ozbrojeném boji. Konkrétně lze například hovořit o ozbrojeném boji Baškirců, který se odehrával v letech 1705–1711. Rozhodně ojedinělými nebyly v petrovské době projevy nespokojenosti pracujících manufaktur, dolů a průmyslových podniků. Gros nespokojenosti se však stále ještě uskutečňovalo na vesnici.

Astrachaňské povstání se odehrálo v letech 1705–1706 jako reakce na sílící zdanění a zavádění neruských zvyků. Jednalo se o velké vystoupení střelců, vojáků a k nim se připojivších dalších lidí. V noci na 30. července 1705 povstalci vtrhli do astrachaňského kremlu a zavraždili zde sídlícího dumného djaka, vévodu Alexeje I. Rževského (1638–1705). Ve městě pak byly popraveny tři stovky nejvýše postavených šlechticů. Jejich majetek si povstalci rozdělili mezi sebou. Povstalci vytvořili systém volených orgánů (stařešinů) v čele s jaroslavským kupcem Ja. Nosovem. Oddíly povstalců se brzy vydaly do sousedního města Prikaspija a jiný tisícíčetenný oddíl směřoval na Caricyn.

K potlačení povstání byli povoláni donští kozáci a kalmycká jízda. Ti zabránili dalšímu šíření povstání. Poté byl k potlačení povstání vyslán oddíl carských vojsk v čele s generálem, polním maršálem Borisem P. Šeremetěvem (1652–1719). Ten vzal město v březnu 1706 útokem. Několik stovek atrachaňských povstalců bylo dopraveno do Moskvy. Během následujících dvou let se v Preobraženském prikazu odehrávaly výslechy a mučení, při nichž mnozí z účastníků povstání zemřeli. Poslední živí byli popraveni v roce 1707.

V letech 1707–1708 se odehrálo další mohutné lidové hnutí. Zachvátilo tentokrát rozsáhlou oblast mezi Donem, Slobodskou Ukrajinou a Povolžím. Důvodem povstání bylo odnětí kozákům práva na těžbu a prodej soli. Bezprostřední příčinou pak byla reakce kozáků na trestnou expedici vedenou knížetem Jurijem B. Dolgorukovým (1664–1707), který vrátil do původních míst více než tři tisíce uprchlých nevolníků. Krutost, s jakou byla trestná výprava provedena násobená kategorickým příkazem kozákům, aby odevzdávali všechny uprchlé nevolníky, rozzlobila kozácké obyvatelstvo. Do čela povstalců se postavil známý ataman bachmutských kozáků Kondratij A. Bulavin (1660–1708). Záhy se k němu připojila řada dalších kozáků a uprchlých nevolníků. V září 1707 povstalci na hlavu porazili oddíly knížete Dolgorukova a z uprchlých nevolníků začali sestavovat nové vojsko. Carská vláda vyslala proti Bulavinovi nová vojska, tentokrát vojska vedená vůči ruskému carovi loajálnímu, byť i dříve donskými kozáky voleným atamanem Lukjanem Maksimovem. Ten byl sice bulavinci poražen, zajat a v městečku Čerkassku 1. května 1708 popraven, ale skutečnost, že mezi kozáky již nepanuje jednota, tím byla více než zřejmá.

Na jaře 1708 se Bulavin vrátil k řece Donu a pokračoval v boji. Povstání se rozšířilo do jihoruských újezdů přiléhajících k Donu. Ve dnech 22. – 23. března 1708 se konala rada povstalců, která rozhodla o tom, že se povstalci vydají směrem na Čerkassk

a k Azovu. U Čerkasska Bulavin porazil vládní vojska a z Čerkasska učinil jednu ze svých opor. Povstání se dále šířilo. Bulavin uvažoval o široké koalici kozáckých skupin. Na konci dubna 1708 Bulavinův sedmitisícový oddíl došel až k metropoli Donu. Dne 1. května město obsadil a potrestal kozáckou věrchušku. Na vševojskovém sněmu, který se uskutečnil 9. května, byl Bulavin zvolen atamanem veškerého donského vojska. Oddíly Bulavinových spolubojovníků pak ovládly řadu měst jižního Ruska včetně strategických měst Kamyšin, Caricyn a Saratov, a operovaly rovněž na Severním Donu. Sám Bulavin obsadil Azov, ale záhy byl donucen jej znovu opustit. Na řeku Don bylo posláno další vládní vojsko, a to o velikosti více než třiceti tisíc mužů. V jeho čele nyní stál kníže Vasilij V. Dolgorukij (Dolgorukov), (1667–1746). Takové síle již povstalci nedokázali čelit. Zprávy o tom vyvolalo v kozáckém vojsku pochybnosti o smyslu a efektu povstání. Skepse vyvolala revoltu vůči Bulavinovi, v jejímž důsledku byl 7. července 1708 vlastními kozáky zavražděn. Povstání ale s jeho smrtí zcela neskončilo, v některých kozáckých enklávách pokračovalo i nadále. Oddíly Bulavinových atamanů bojovaly s vládními vojsky v Povolží a na Ukrajině, udržely se i v kopcích u řeky Donu. Povstání v této době stále ještě zachvacovalo na šedesát újezdů. Teprve na sklonu roku 1708 se carským kruhům podařilo zničit jeho hlavní centra.

4. Rusko za Petra Velikého

I když cílem Petra Velikého bylo především vybudovat velké a mocné impérium, je nepochybné, že učinil mnohé ke zkulturnění ruského života. Navázal tak na několik reforem svého předchůdce, např. na to, že carskými ukazy z let 1679 a 1680 se zakazovalo mrzačení provinilců – místo dosavadního useknutí prstů nebo ruky měli být posíláni i se svými ženami a dětmi na Sibiř. V roce 1701 např. vydal nařízení (ukaz), aby lidé při pohledu na cara nemuseli padat na kolena a aby v zimě při průchodu kolem carského paláce nemuseli smekat. V roce 1704 zakázal zabíjet děti s vrozenými vadami a nemanželské děti. V roce 1706 zřídil útulek pro bezdomovce a sirotky. Snazší to napříště měly mít i nevěrné a povětrné ženy. Neměly již být zaživa zahrabávány do země, ale jen posílány pod dohled do klášterů.

Kdežto se za cara Alexeje Michajloviče (1645–1676) trestalo kouření tabáku smrtí, nebo alespoň mírnějším trestem – uříznutím nosu, Petr Veliký podepsal při svém Velikém poselstvu v Británii smlouvu o monopolním právu britských hospodářů pěstovat v Rusku tabák. V zájmu komunikace se západem Petr I. rozšířil poštovní spojení, které bylo z Moskvy do Smolenska, Rigy a Archangelsku zahájeno již v roce 1663.

Od dob Petra I. měl ruský stát monopol na prodej soli, vína a výrobu kořalky. V průběhu 18. století pak byly některé části tohoto monopolu pronajímány. Reformy Petra Velikého se dotkly i oblečení během oficiálních oslav a carských ceremoniálů. Místo tradičního bojarského roucha zaujala místo francouzská móda.

Petr I. nechal budovat nové hlavní město – Sankt Petěrburg. V duchu byzantských a tatarských tradic a v zájmu „pokroku“ přikládal životu prostých lidí pramalou cenu. Za vybudování nové metropole zaplatila říše krutou daň. Jen za Petrova života se odhaduje počet obětí mezi třiceti a dvěma sty tisíci životů. Sankt Petěrburg byl násilně budován podle vzoru moderních západoevropských měst. Car přivedl do města násilím jak stavebníky, tak i obyvatele. Nejdříve byla postavena dřevěná Petropavlovská pevnost s kasárnami, domy, skladišti, správními budovami a trojlodním kostelem v nizozemském stylu. Pro sebe si dal Petr I. postavit dřevěný přízemní dům, dlouhý devatenáct a široký šest metrů s prvními širokými okny v pravoslavné Rusi. Petr se tím zbavil maličkých oken a klenutých temných sálů Moskvy, z nichž měl panickou hrůzu (trpěl fobií ze zavřeného prostoru, proto všechny sály, které nechal stavět, byly prostorné s vysokými stropy).

V Sankt Petěrburgu se nejdříve stavělo ze dřeva a teprve postupně se nejdůležitější stavby přestavovaly z kamene. Začalo se s tím již za dcery Petra I. Jelizavety (Alžběty) Petrovny, která toužila po grandiózních a přepychových sídlech inspirovaných velkolepými Versailles. Této její ctižádosti vděčíme za kamenný Zimní palác. Nese příznačné rysy ruského baroka – bílé pilastry či sloupy se zlacenými ozdobami odrážejícími se od základní barevné plochy. Dokončení stavby se Jelizaveta nedočkala. Kateřina II. však již zdědila Zimní palác s více než tisícovkou pokojů. Chtěla je náležitě vyzdobit, a proto po celé Evropě nakupovala umělecká díla. Založila kvůli tomu pozdější světoznámou sbírku a jednu z největší galerií světa – Ermitáž. Učinila tak jen rok po svém nástupu na trůn – roku 1763. Stejně tak pokračovala v rozšiřování letních sídel v Petrodvorci a Carském Selu. Vedle Zimního paláce nechala pro svého oblíbence vybudovat údajně nejkrásnější sankt petěrburgskou rezidenci – Mramorový palác, který po Říjnové revoluci sloužil jako Leninovo muzeum. Nechala rovněž postavit Tauridský palác, v němž od roku 1906 sídlily obě komory ruského parlamentu, a nechala zhotovit první pomník v dějinách své říše – jezdeckou sochu Petra Velikého. V Petrově duchu se snažila učinit ze Sankt Petěrburgu vývěsní štít celé říše. Zřídila komisi, která bděla nad pravidelným vytyčováním ulic a kanálů. Sankt Petěrburg tím získal stylovou jednotu.

Petr přilákal nizozemské a britské obchodníky polovičními cly než ve Švédsku a výhodnými cenami ruských surovin. Díky tomuto jeho odkazu šla v polovině 18. století přes sankt petěrburgský přístav již polovina ruského zahraničního obchodu. Zároveň se sem přesunula z Voroněže stavba lodí a na nedalekém ostrově byla vybudována pevnost a základna pro válečné loďstvo – Kronštadt.

K nejvýznamnějším architektům Sankt Petěrburgu patřili Italové Francesco Bartolomeo Rastrelli (1700–1771) a Giacomo Antonio Domenico Kvarengi (1744–1817) pozvaní Petrem a jeho následníky za účelem budování skvělých architektonických děl do Ruska. Když Petr I. v roce 1725 zemřel, žilo v Sankt Petěrburgu kolem sedmdesáti pět tisíc obyvatel.

Během 18. a 19. století tvořili cizinci až pětinu sankt petěrburgského obyvatelstva, dominovali v řemeslnických i uměleckých odvětvích a plně ovládali ruský vědecký

a vzdělávací svět. Když Kateřina II. zemřela, byl již Sankt Petěrburk šestým největším městem v Evropě. V budování Sankt Petěrburku pokračoval i na počátku 19. století ruský car Alexandr I. (1777–1801–1825), a to v duchu tzv. alexandrovského klasicismu. Za něj žilo v Sankt Petěrburku již čtyři sta tisíc obyvatel. Mikuláš I. se pak pustil zejména do obnovy vyhořelého Zimního paláce. Sály a místnosti byly vyzdobeny mramorem, zlatem, drahokamy a polodrahokamy a zachráněnými i nově nakoupenými uměleckými skvosty. Na obnově rezidence neustále pracovalo šest tisíc pracovníků, a to i v zimě, kdy venkovní teplota dosahovala minus třiceti stupňů, zatímco uvnitř sálů bylo vytopeno na plus třicet stupňů, aby stěny rychle vyschly.

Od poloviny 19. století se vedle majestátného a pompézního centra začaly budovat holé, šedé čtvrti s úzkými ulicemi, nezdobenými činžáky a tmavými dvory. Ze Sankt Petěrburku se postupně, ale i přesto velmi rychle, stávalo průmyslové centrum, kde nacházely práci desítky tisíc dělníků v loďarství, zbrojní výrobě, textilním, zejména ve strojírenském i chemickém průmyslu. V šedesátých letech 19. století zde žilo šest set padesát tisíc lidí, roku 1914 již dva milióny.

Petr Veliký vynikal schopností obklopit se schopnými lidmi. Jedním z nich byl Ivan T. Posoškov (1652–1726), považovaný za vůbec prvního ruského profesního odborníka – ekonoma. Není snad od věci konstatování, že patřil mezi osobnosti, které můžeme zařadit ke „kořenům ruského liberalismu“.⁸²

Ivan Posoškov pocházel z rodiny zlatníka. Záhy se prosadil jako úspěšný podnikatel – působil jako kupec, navrhoval těžební zařízení, byl „otkupščikem“ (držitelem státního monopolu) na prodej vodky a také statkářem. V roce 1697 po soukromé audienci u cara se stal členem kroužku reformně smýšlejících osob, které se z carovy vůle podílely na přípravě a realizaci rozsáhlých petrovských reforem. Posoškov se v mnoha názorech s carem rozcházel – zejména brojil proti cizincům a cizí kultuře a za uhelný kámen ruské společnosti považoval pravoslaví – v obou těchto ohledech byly Posoškovy názory konzervativní až ortodoxní. Ve svých reformních projektech se však Posoškov soustředil na ty otázky, v nichž se s carem principiálně shodoval. Přední ruský historik druhé poloviny 19. století Nikolaj P. Pavlov-Silvanskij (1869–1908) řadil Posoškova k tzv. „moskevským pokrokářům“ („moskovskije progressisty“). Tato skupina reformátorů petrovské epochy znala Západ a výplody jeho ideového vývoje velmi špatně a více méně

82 První práce o Posoškovovi se objevily již v 19. století; srov. např. Aleksandr G. BRIKNER, *Ivan Posoškov*. Č. I, Posoškov kak ekonomist. Sankt-Peterburg 1876. Z novější doby srov. zejména monografii Berngard B. KAFENGAUZ, *I. T. Posoškov. Žizn' i dejatel'nost'*. Moskva 1951. Dále též srov. Nikolaj P. PAVLOV-SIL'VANSKIJ, *Projekty reform v zapiskach sovremennikov Petra Velikago*. Opyt izučeniija ruskich projektov i neizdannnye ich teksty. Sankt Petěrburk 1897, s. 79–88; *Istorija ruskoj ekonomičeskoj mysli*. Tom I. Epocha feodalizma. Čast' pervaja IX–XVIII vv. Pod redakcijej A. I. Paškova. Moskva 1955, s. 318–361; Lev M. MOR-UCHOVIČ, *Očerki istorii ekonomičeskich učenij*. Ot antičnych myslitelej do rodonačal'nikov buržuaznoj klassičeskoj političeskoj ekonomii. Moskva 1957, s. 145–162; nejnověji *Russkaja filosofija*. Enciklopedija. Pod obščej redakcijej M. A. Maslina. Moskva 2007, s. 441; česky pak srov. Marek PŘÍHODA, *Rusko a Evropa (domáci a cizí) v díle Ivana Tichonoviče Posoškova*. In: Slavistika v moderním světě. Konference mladých slavistů III, říjen 2007. Editoři Marek Příhoda, Hana Vaňková. Červený Kostelec–Praha 2008, s. 93–103.

jen z doslechu – z vyprávění cizinců a z carových ukazů.⁸³ Jejich reformní úsilí vycházelo proto především z vědomí nedostatků tehdejšího uspořádání Ruska. Přestože byli otevření a tolerantní vůči názorům opačných skupin, silně se v jejich projektech projevovaly tradice Moskevské Rusi.⁸⁴

Posoškov své myšlenky vyjádřil v několika drobných pracích a hlavně pak v díle *Kniga o skudnosti i bogatstve (Kniha o chudobě a bohatství, 1724)*,⁸⁵ která však vyšla tiskem až v roce 1842.⁸⁶ Autor chtěl knihu prezentovat carovi, avšak neexistuje důkaz, že by ji Petr I. kdy viděl. Posoškov byl nedlouho po sepsání práce zatčen v souvislosti s obviněním z podvodu a zemřel ve vězení. *Kniha o chudobě a bohatství* kolovala v průběhu 18. století v několika rukopisných kopiích a mj. se s ní seznámil i Michail V. Lomonosov. Nicméně skutečně známou se stala až v 19. století.⁸⁷

Jak napovídá název tohoto hlavního Posoškovova díla, šlo o práci zaměřenou ekonomicky, tedy odkud se (v celostátním měřítku) bere bída a jak rozmnožit státní bohatství. Při hledání cesty jak dosáhnout obecného blaha považoval Posoškov za klíčové pochopení politických a kulturních zvláštností dané (v jeho případě ruské) společnosti. *Knihu o chudobě a bohatství* můžeme s jistou rezervou označit za autochtonně ruský pokus o politickou ekonomii.⁸⁸ Autor se ve své koncepci pokusil o prolnutí centrální vlády, představovanou carem a možností obyvatelstva dát najevo svoji vůli, což považoval za klíčové pro řízení ruského hospodářství. Car v jeho pojetí vystupuje jako personifikace státního všeruského zájmu. Postavení a povinnosti každé vrstvy obyvatelstva (šlechty, kupců, duchovenstva i rolníků) autor charakterizoval podle toho, jak přispívají k dosažení tohoto celospolečenského zájmu. Jeden z úkolů doby viděl v pečlivém přezkoumání stávajících zákonů a vytvoření nového zákoníku místo toho z roku 1649. Posoškov navrhl poměrně složitý a těžkopádný, avšak na svoji dobu nesmírně demokratický plán, jak toho dosáhnout. Podle něj se měl sejít reprezentativní sbor složený ze zástupců všech společenských vrstev (včetně nevolníků), který by přijal nový zákoník, zpočátku jen na zkušební dobu, během níž by probíhaly nutné úpravy, vyvolané uplatňováním zákoníku v praxi. Nakonec by zákoník potvrdil imperátor v souladu se všeobecným hlasováním (referendem). Podobný sbor jaký navrhoval Posoškov se sešel o několik desetiletí později za Kateřiny II., jeho činnost, jak je dobře známo, dopadla neslavně.

Posoškov doporučoval, aby se obchodem a průmyslem směli zabývat jen příslušníci kupeckého stavu; tento požadavek veřejně zazněl v letech 1767–1769 při jednání kateřin-

83 Posoškov například znal Západ z vyprávění kupců-cizinců, s nimiž jako kupec přicházel do styku.

84 Srov. Nikolaj P. PAVLOV-SIL'VANSKIJ, *Projekty reform v zapiskach sovremennikov Petra Velikago*, s. 79–80.

85 Kniha nesla podtitul: „Sije jest' izjasnenije, ot čego priključajetsja skudnost', i ot čego gobzovitoje bogatstvo umnožajetsja“.

86 Srov. *Sočinenija Ivana Posoškova*. Izdany, na iždivenii Moskovskago Obščestva Istorii i Drevnostej Rossijskich, Michailom Pogodinym, Professorom Russkoj Istorii. Moskva 1842.

87 Srov. Sergej V. UTECHIN, *Russian Political Thought. A Concise History*. New York–London 1963, s. 44.

88 Srov. *Očerki istorii rossijskoj ekonomičeskoj mysli*. Pod redakcijej L. I. Abalkina. Moskva 2003, s. 95.

ské Zákonodárné komise. Pro zajištění spravedlnosti vyprojektoval Posoškov rozsáhlou reformu soudnictví, podle níž měl vzniknout jediný soudní systém pro všechny obyvatele Ruska. Prosazoval takovou úpravu nevolnictví státem, která by vedla k jeho zmírnění (nikoliv však zrušení). Jeho názory jsou tak směsíci svérázného demokratismu a humanismu na jedné straně a pravoslavného dogmatu a samoděržavných tradic na straně druhé.

Důležitou myšlenkou Posoškovova odkazu je, že vydávání zákonů by nemělo být jen svévolným činem shora, ale měly by se na tomto aktu podílet širší vrstvy obyvatelstva. Omezení dosud ničím neohrazených práv a pravomocí samoděržavného panovníka nebo alespoň delegování částí panovnických pravomocí na zákonem vymezenou instituci se tím stalo základem ruského pokrokového myšlení v 18. století a konstituční hnutí bylo i součástí ruského liberalismu, byť se jím myšlenkový potenciál ruského liberalismu zdaleka nevyčerpával.

Další vynikající osobností petrovské doby byl výše v souvislosti s církevními reformami Petra I. zmíněný Feofan Prokopovič (1681–1736). Zapsal se především do oblasti literatury a kultury. Narodil se v roce 1681 v Kyjevě do kupecké rodiny. Jeho světské jméno bylo Eleazar. Brzy však přišel o otce a o Feofanovu výchovu se staral jeho strýc působící v Kyjevském klášteře a také v Kyjevsko-Mohylské akademii. Po Feofanově úspěšném dokončení kyjevské akademie, rozhodl se postoupit na jednu z polských uniatských škol, načež musel sám přijmout unii. Krátce na to, co se Feofan stal učitelem, přijímá také mnišské jméno Elisej a vydává se do Říma, do kolegia svatého Afanasije, zřízeného pro Řeky a Slované s cílem jejich pokatoličtění. Vynikající nadání a schopnosti Prokopoviče najednou oddělily od ostatních chovanců kolegia. Také se mu naskytla příležitost pracovat ve Vatikánské knihovně, představený kolegia mu poskytoval soukromé lekce, starajíc se o to (avšak bez úspěchu), aby Feofan přestoupil k jezuitskému řádu. Svůj pobyt v Římě Feofan využil především ke studiu patristiky, filozofie a také se zajímal o díla římských a řeckých klasiků. Současně projevil zájem o staré i nové památky římské architektury a malířství. Kolem roku 1704 se vrátil zpět do Kyjeva, vrátil se k pravoslaví a se jménem Feofan vstoupil do pravoslavného kláštera. Na kyjevské duchovní akademii pak Feofan působil dalších dvacet tři let. Vyučoval literaturu.

Poté, co Prokopovič prošel katolickou scholastikou, se stal jejím kritikem. S humorem, jízlivostí a sarkasmem se vysmál všemu, co se úzce dotýkalo teorie katolictví a její praktiky. Zdravý kritický duch, zájem o filozofický realismus a racionalismus a také myšlenky týkající se světového názoru byly charakteristickými rysy jeho života i díla. Pokud věda a filozofie byly v katolictví označovány za pouhé „služebné“ bohosloví, Feofan Prokopovič se bez váhání snažil podřídit bohosloví a činnost církve světským zájmům. V boji dvou mocí – církve a státem, soupeřících mezi sebou v tehdejší Rusku – Feofan se bezpodmínečně postavil na stranu státu. Podle svého názoru na světový názor, na základě svého založení a sympatií byl označován za hlasatele idejí renesance a reformy.

Už na svých kurzech poezie, které vedl na kyjevské akademii, se snažil o zmírnění scholastického učení o poezii, které přeměňovalo toto učení na jakési nashromáždění čistě formálních předpisů pro prozaická cvičení bez živého obsahu a smyslu. Co se týče učení o Umění poezie, radí, nejdříve se inspirovat klasickou literaturou – především díly Homéra, Vergilia (70 př. n. l. – 19. př. n. l.), Horácia (65. př. n. l. – 8 př. n. l.), Ovidia (43 př. n. l. – 17 n. l.), Catulla (84 př. n. l. – 54 př. n. l.), Seneky (4 př. n. l. – 65 n. l.), Platóna (427 př. n. l. – 347 př. n. l.) a dalších. Feofan Prokopovič si stanovil za cíl orientovat poezii k zdravému rozumu a přirozenosti. V roce 1706 se stal také učitelem rétoriky, o které napsal učebnici v jazyce latinském, tudíž ve stejném jazyce, jakým byla napsána i učebnice poetiky. V tomto novém kurzu, který sloužil především ke kázání, se mnohem různěji, než v kurzu poetiky, rozchází se zavedenou katolickou tradicí církevní rétoriky, prohlašuje se za jejího radikálního odpůrce.

Předjímajíc Lomonosova, jako náhradu místo celé řady dílčích členění stylu, určil tři jeho druhy – vysoký, střední a nízký, čímž byla umožněna větší svoboda v řečnictví. Své názory na rétorické umění Prokopovič uplatňoval nejen ve své kazatelské činnosti, ale také v řeči, kterou pronesl v roce 1706 před Petrem I., se kterým se tehdy viděl poprvé. Ve svém projevu Feofan oslavoval Petra za jeho vojenská vítězství, za jeho osvětovou činnost, za snahu o spravedlnost, za jeho pracovitost i upřímnost a také za to, že své poddané povyšuje na základě jejich vlastních zásluh a ne podle jejich rodu či majetku. Tato řeč se Petrovi natolik zalíbila, že ho přiměla obrátit svoji pozornost právě k Feofanu Prokopoviči.

V roce 1708 se Prokopovič stal učitelem nových předmětů – filozofie, fyziky, aritmetiky a geometrie. Ty se do té doby na akademii neučily. Ve stejnou dobu na něj byly také kladeny úkony prefekta na kyjevských učilištích. V roce 1709, dva týdny po vítězné bitvě u Poltavy, projížděl Petr I. přes Kyjev a Feofan na jeho počest za jeho přítomnosti pronesl v Sofijském chrámu chvalořeč, která byla na Petřův příkaz přeložena do latinského jazyka samotným Feofanem. V této řeči se objevuje politické posouzení vítězství a také radost z blízkého zničení „proklaté unie“. O problematice nutnosti zničit unii a pokořit Osmany se pojednává i v Prokopovičově díle, které je napsáno v jazycích ruském, polském a latinském.

Zanedlouho Prokopovič pronesl jak uvítací řeč, tak i chvalořeč ke knížeti Menšikovovi. V této řeči je Menšikov zvelebován nejen jako vojevůdce, ale také jako člověk soucitný k lidem, jako „obravdový obraz“ samotného Petra. Menšikova také chválí za snahu zničit „proklatou unii“.

V roce 1710, v době osmanského tažení, si Petr nechal k sobě zavolat Feofana, kterého poté jmenoval představeným Kyjevského bratrského kláštera a také rektorem akademie, na které začal následujícího roku učit bohosloví, jež vyučoval čtyři roky. Pokračujíc tedy ve svém učitelském působení, vydal řadu úvah, dialogů a také několik hlásání týkajících se různých otázek bohosloví. Všechna jeho díla se liší živou a duchaplnou interpretací a směřováním ke kritickému rozboru. Feofan se stal zapřisáhlým nepříte-

lem všeho katolického, jak ve vědě, tak i v životě a stává se vyznavačem nového evropského vědění, sestaveného Francisem Baconem (1561–1626) a Reném Descartesem (1596–1650); je třeba se stavět ke všem otázkám učení a života svobodně i kriticky. Vyvrací starou teorii o nadřazenosti duchovní vlády nad světskou a vůbec o nadřazenosti duchovenstva nad všemi ostatními společenskými třídami.

Myšlenky vůbec Feofana Prokopoviče byly známy Petru I., který dobře věděl, že v osobě kyjevského učeného mnicha, také racionalisty a zapřísáhlého odpůrce zastaralých církevních tradic, najde svého spojence pro reformu ruského církevního života a podřízení ruského duchovenstva světské moci. V roce 1715 byl F. Prokopovič povolán Petrem I. do Sankt Petěrburku, avšak kvůli nemoci tam přijel až na podzim roku 1716. Nejdříve tam plnil kazatelskou a publicistickou funkci objasňujíc nejen vládní počiny, ale také i nutnost změn, které by zemi prospěly. Zároveň se vysmíval všem jejím odpůrcům. Z těchto jeho hlásání je třeba připomenout „*Slovo o carově tažení do ciziny*“, a „*Slovo o carově vládě a cti*“, věnované přesvědčení o potřebnosti neomezeného samodržaví v Rusku. Kazatel v nich zaměřil kritiky na bohoslovce, kteří se domnívali, že duchovní vláda vystupuje nad vládu světskou.

Dne 2. června 1718 byl Feofan Prokopovič vysvěcen na biskupa Pskovského a Narevského. Tím do jeho duchovní pravomoci spadnul i Sankt Petěrburk, který v té době biskupa neměl. Feofan se tím stal hlavním pomocníkem Petra Velikého ve věcech duchovních. Tuto funkci vykonával s přemírou aktivity: sestavil a formuloval všechny důležité zákonodárné listiny týkající se církve, napsal předmluvy a komentáře k přeloženým cizojazyčným knihám, učebnicím, bohosloveckým i politickým traktátům. Nejdůležitější je ovšem jeho autorství „*Duchovního reglementu*“ (1720), „*Slova pochvalného o flotile ruské*“ (1720), „*Vyhlášky o mnišství*“ (1724) a traktátu o patriarchátu. Na okraj podotkneme, že také sepsal podrobný komentář k Petrovu následnickému řádu „*Stanovy následnického práva*“ a že působil rovněž jako básník, především autor sylabických veršů [epigramy věnované ruskému osvícenskému básníku, zakladateli ruského klasicismu Antiochu D. Kantěmirovi (1708–1744)].

Od roku 1720 Feofan působil jako arcibiskup Novgorodský a po založení Posvátného synodu v roce 1721 stal se zástupcem jeho prvního vrchního prokurátora Stefana Javorského (1658–1722). Po Javorského smrti byl až do roku 1726 fakticky rozhodujícím členem Posvátného synodu.

Petr I. si Feofana velmi vážil. Dokladem toho je jeho poměrně časté obdarování různými dary: Petr mu věnoval několik vesnic stejně jako nemalé finanční obnosy. Díky tomu si Feofan v Sankt Petěrburku zařídil vlastní hospodářství.

Tou dobou se jak představitelé velkoruské církevní strany, tak i starší kyjevští biskupové, jejichž řídicím byl Stefan Javorský, přikláněli, co se týče jejich názoru ve vztahových záležitostech světské a duchovní moci, ke katolickému učení. Zaujímal stanovisko blízké k přesvědčení protestantských bohoslovců, mezi kterými měl nemalé přátel a stoupenců. Jeho politická přesvědčení, jejichž základem byla teorie tak zvaného „osvi-

cenského absolutismu“, se zcela lišily od Petrových. V takové situaci neměli početní nepřátelé Feofana možnost mu uškodit. Po smrti Petra se okolnosti změnily: musel čelit krutému a nebezpečnému boji a odrážet obvinění už ne ani tak bohosloveckého, jako spíše politického charakteru. Nedokázal obratně využít okolností nastoupení na trůn imperátorky Anny a stanout v hlavě strany „střední třídy“, které zmařily úmysly nadřazených, napsáním slavného prosícího listu vladařce o zvonunastolení absolutismu.

Díky své aktivní účasti ve zmíněné události znovu získal pevné postavení u dvora a v Posvátném synodu. Toho využil – vrhl se na své staré nepřátele, se kterými nepolemizoval nejen v literatuře, ale i v tenatech tajné kanceláře. Někdejší horlivý obhájce reformy bojující především ve jménu zájmů osvícenství, ve kterém viděl jediný zdroj blaha Ruska, se teď – při změněných podmínkách ruského života – snažil chránit výsledky reformy před reakcí. Avšak na základě své role oficiálního hlasatele - publicisty se nyní změnil z progresivního činitele v přísného konzervativce a stal se velebitelem ospravedlňujícím pořádek dokonce i v těch případech, kdy si protiřekl svému vlastnímu ideálu.

Přesto však zůstával člověkem, který podle stávajících možností a okolností vysoko cenil, ale i zanedbával vědu a osvícenství. Ve svých nejlepších dílech vystupoval Feofan jako představitel kriticky usvědčujícího směru. Jelikož vycházel z pojetí moderního vědeckého racionalismu a protestantské teologie, měl záporný vztah ke starým formám moskevského církevního a společenského života, který považoval za obzvlášť příznivý pro rozkvět nevzdělanosti, za ukazatele pseudoučenosti, pokrytectví a pověr. Ve jménu jím vyloženého ideálu osvíceného člověka a rozvíjejícího se silného státu satiricky vykreslil současný ruský život a v tomto smyslu ho je možné nazvat prvním ruským satirikem, prvním představitelem toho směru, ke kterému se posléze přimknuli nejlepší představitelé literární síly.

Feofan Prokopovič měl vliv např. na významného satirika Antiocha D. Kantémira (1708–1744) nebo na předního ruského historika Vasilije N. Tatiščeva (1686–1750). Šlo především o názory na ruskou historii a současnost, které se rozvíjely ve škole Feofana Prokopoviče. Jeho díla napsaná v jazyce latinském byla vydána v 18. století v Königsbergu a v Lipsku, některá byla přeložena do jazyka ruského, např. „*Slova a hovory*“, které byly vydány ve třech dílech roku 1765. Jeho *Modlitby při smrti Petra Velikého* jsou klasickým dílem ruské literatury 18. století.

Ve dvacátém článku Vojenského řádu z roku 1715 byla oficiální doktrína ruského politického systému charakterizována slovy: „*Jeho Veličenstvo je samoděržavný panovník, který není nikomu na světě povinen zodpovídat se ze svých činů. Má právo a moc vládnout svými zeměmi podle své vůle.*“⁸⁹ O šest let později, v Duchovním reglementu

89 Termín Rossija pochází ze 17. století a je polské provenience. Poláci bojující s Rusy jím označovali protiváhu ke své Rzeczpospolite a současně protiváhu k tradiční Rusi („Svaté Rusi). Petrovo nadřazení impéria způsobilo zásadní změnu: ruský stát se od pradávna identifikoval na základech pravoslavné ortodoxie. Ta byla po staletí primární, stát až druhotný. Ruští lidé byli „křesťané“ ve smyslu lidí hlásících se k pravoslaví a k Moskvě. Petr pořadí obrátil – primární se napříště stala příslušnost k ruskému impériu.

z roku 1721, byl car Petr I. (1689–1725) definován jako „*křesťanský panovník, pravoslavi a veškeré církve Svaté spasitel*“. Šlo o přirovnání k rodině, v jejímž čele stojí otec – car a ostatní jsou jeho dětmi – poddanými, které otec chrání před zly vnějšího světa. Jednalo se o rozvinutí teorie pravoslavného křesťanského samoděržaví, kterou vymezil car vši Rusi Ivan IV. Hrozný (1533–1584). Jejím hlavním atributem byla vize, že samoděržavná moc ruských panovníků pochází od Boha. V praxi se projevovala v oficiální tituluře: „*Z boží milosti, nejsvětější a nejmocnější Veliký Pán, Car a Velkokníže ... vši Velko i Malo a Bílé Rusy samoděržec...*“

Petr I. Ivanovo vymezení překonal tím, že se nechal titulovat jako „*imperátor-samoděržec*“. Nešlo mu pouze o vyjádření nedotknutelnosti a neohraničenosti moci, její velikosti a slávy, ale také, v duchu římské tradice, o vymezení moci nad světským i církevním světem. Tím se hodlal odlišit od všech dosavadních i stávajících králů a císařů.⁹⁰

Titul Imperátor byl Petrovi oficiálně potvrzen nejvyšší státní institucí tehdejšího Ruska – Vládnoucím Senátem, který mu současně udělil i titul Otce ruské vlasti. Pro její vymezení se přitom stále častěji nahrazoval dosavadní termín Rus (v duchu tradičního vymezení podle vládnoucího centra „Moskovskoje carstvo“, neboli „Carstvije Moskvy“) termínem Rossija.⁹¹

Ruské politické myšlení se po staletí utvářelo specifickou formou odvíjející se od hodnotových kritérií samoděržavného moskevského státu kladoucího na první místo velikost, moc a slávu státního celku. Petr I. se rozhodl zvýraznit tuto skutečnost tím, že upevnil ruský politický systém ve smyslu soustředění absolutistické moci ve svých rukou. Pro zvýraznění této skutečnosti si zopakujeme, že Petr I. s tímto cílem skoncoval s dosavadním zasahováním pravoslavně církevní hierarchie do státních záležitostí. Učinil tak tím, že nedovolil, aby byla po smrti patriarchy vši Rusi Adriana (1627–1700) obsazena jeho funkce. V roce 1721 pak patriarchát zcela zrušil a organizaci ruské pravoslavné církve podřídil dohledu Posvátného (někdy též Nejsvětějšího) vládnoucího synodu, do jehož čela postavil sobě oddané osoby z řad důstojnického sboru. Představitelé církevní hierarchie byli v Posvátném synodu vždy v menšině. Tuto praxi převzali všichni Petrovi nástupci. Zpočátku byl představitelem Posvátného synodu prezident synodu, později, a to již od roku 1722, vrchní prokurátor. Ten byl současně i předsedou synodální kanceláře, v níž se rozhodovalo o činnosti synodu. Kromě dohledu ve funkci vrchního prokurátora měl car v Posvátném synodu osobu, která se označovala jako

90 „Jeho Veličenstvo“, stojí též napsáno ve Vojenských pravidlech z roku 1715, „je nemezeným monarchou, který není povinován nikomu skládat účty, sám rozhoduje o své vůli a svědomí. V Základních zákonech ze čtyřicátých let 19. století se hovořilo o tom, že ruský imperátor je samoděržavný a neomezený monarcha. Teprve v roce 1906 bylo slovo neomezený škrtnuto a konstatováno, že panovníkovi náleží nejvyšší samoděržavná moc.

91 České prostředí adekvátní pojmy neuzivá. Termín Rusko je přiřazován jak Rusi, tak Rossii. Pro zřejmější vymezení názorů představitelů ruského politického myšlení budeme proto pro Rossiju užívat pojem ruské impérium a pro předpetrovskou Rus pojem Svatá Rus.

agent. Agent měl bdít nad tím, aby se církev nevměšovala do státních záležitostí stojících v kompetenci jiné státní instituce – Vládnoucího senátu.⁹²

Zopakujme také, že Petr I. se odmítl dělit o moc, jak bylo dosavadní zvyklostí, se zemským sněmem či s bojarskou dumou. Na trůn nastoupil s vědomím, že je nebude svolávat. Když se na konci století začali bojaři hlásit o svoje právo scházet se v bojarské dumě a diskutovat o politických záležitostech, rozhodl o kompromisu. Bojary, kteří byli členy bojarské dumy, resp. ve sněmu Komory narovnání („Raspravnoj palaty“), pověřil administrativními úkoly v Preobraženském prikazu. Halasně se snažil tvrdit, že udržuje staré tradice a že ve své dobrotě ponechává bojarům jejich tradiční právo, aby se podíleli na státní politice. Ve skutečnosti je však nepověřil žádnými významnějšími politickými úkoly a navíc jim pohrozil, že nebudou-li se svým postavením spokojeni, jejich privilegia omezí.

Petrovy obavy ze spiknutí, které zvýšilo vnitropolitické dění během jeho zahraničních cest, jej přivedly k úvahám svěřit vládní pravomoci v době své nepřítomnosti do rukou několika osobností, tzv. verchovnych gospod neboli principálů, které by se vzájemně hlídaly a kontrolovaly. Takto se zrodila myšlenka na reformu carovy nejbližší rady („Bližaščej kancelarii“), kterou Petr slavnostně vyhlásil v roce 1704. Podle ní již nemělo mít kolegium Preobraženského prikazu žádné větší pravomoci a ani carova nejbližší kancelář neměla plnit jinou úlohu, než funkci poradního orgánu, jehož jednotlivým členům mohl car svěřit podle svého uvážení některé úkoly či pravomoci.

Jestli snad Petr původně uvažoval o tom, že by mohl kolegiím svěřit výkonnou moc, později z nich učinil pouhé poradní orgány. Zřejmě se i za tím skrývala Petrova snaha zbavit šlechtu práva zasahovat do vrcholné politiky a současně si zajistit vlastní svobodu při jejím řízení. Bylo by však mylné se domnívat, že šlechtu zcela diskvalifikoval. Naopak; oddané a loajální jedince odměňoval různými prebendami a svěřoval jim významné funkce. Chtěl však šlechtu podřídit svým rozhodnutím a zabránit jí, aby mohla ohrozit jeho postavení. Jako stavu jí proto vymezil úkol řídit ruské národní hospodářství. A tak její dřívější politická práva stále více nahrazoval ekonomickými privilegii. Nicméně i v této rovině postupoval tak, aby mu byla zaručena nejvyšší moc. Posílení postavení ruské šlechty měl sloužit zákon o majorátu, který Petr vydal v roce 1714. Zakazoval dělení nemovitého majetku šlechty; dědicem se směl stát vždy jen nejstarší syn. Obdobně bylo snahou o udržení sociálního statusu šlechty motivováno nařízení, aby se žádný mladý šlechtic nemohl oženit, dokud se nenaučil gramatiku, počty a geometrii. Roku 1722 uvedl do praxe tabulku hodností – „*Tabel o rangach*“. Vymezovala stupně, které může šlechtic ve službě státu dosáhnout.

„*Tabel o rangach*“ nesporně přispěla ke konsolidaci privilegovaného ekonomického postavení statkářské vrstvy. Současně ale také rozdělovala společenské vrstvy na tři kategorie: podle vojenské, občanské a dvorské služby a ve čtrnácti hodnostních stup-

92 Na konci 18. století, v roce 1797 v nástupnickém manifestu Pavla I. zazněla slova, kterými se nový car jmenoval hlavou ruské pravoslavné církve.

ních sestavovala celý ruský úřednický svět do zvláštních skupin; osoba, která dosáhla osmého stupně, získávala i šlechtickou hodnost a právo na nemovitost. Tato tabule definitivně odstranila starý zvyk postupu ve státní službě, tzv. měštničestvo neboli rodové povyšovací právo, jímž bojaři a knížata omezovali své panovníky a podle něhož významná místa ve vojsku a ve státní správě nebyla obsazována podle osobní zdatnosti, nýbrž podle urozenosti. Tabule prohlašuje opak, jméno a urozenost nestačí zajistit místo ve státě.

Strach o svoji osobu a o moc nabádaly Petra I. k novým a novým reformám. K nim směřovaly rovněž další úvahy o změně statutu Nejbližší carské rady. Petr chtěl, aby z ní vznikla instituce, která by nejen pomáhala panovníkovi v jeho rozhodování v zákonodárné i výkonné sféře, ale která by rovněž kontrolovala činnost Senátu.

Petr se souběžně s dalšími reformami zabíral rovněž úrovní ruského školství. Rusko tehdy mělo jedinou vysokou školu – duchovní akademii, která byla založena v Moskvě roku 1685. I když mnozí z jejich odchovanců vstupovali do státních služeb, byla to hlavně církevní instituce. Petr ale potřeboval praktické lidi. A tak v roce 1701 založil navigátorskou školu. Žáci této školy dostávali žold, který byl odvislý od jejich praktické činnosti. A začal uvažovat i o vysokoškolském vzdělání, především o badatelské a zdělávací instituci v zahraničí v té době již hodně populární – Akademii věd (srov. níže).

Ve snaze zjednodušit písmo pro široké vrstvy nahradil dosavadní kaligrafickou cyrilici azbukou. Ve velkých městech zřizoval nemocnice a sirotčince. Zrušil dosavadní počítání roků „od stvoření světa“ nařízením z 20. prosince 1699 určil, aby se i v Rusku užíval kalendář od doby narození Krista. Zároveň nařídil, aby začátek nového roku byl slavený vždy 1. ledna, nikoli 1. září, jako doposud. O nedůslednosti i této reformy ovšem svědčí, že zavedl používání v ostatní Evropě již přežilého juliánského kalendáře, který byl novelizován zavedením kalendáře gregoriánského. Juliánský kalendář za gregoriánským v této době zaostával o dvanáct dní.

Vláda ruského cara Petra I. zvaného Veliký (1689–1725) přinesla rozvoj politického myšlení, které odpovídalo proměně společenského a hospodářského života ruského impéria. Do čela hodnotové kategorie se dostalo velké a mocné, ostatním zemím konkurenceschopné impérium. Petr „prolomil“ okno do Evropy. Snažil se jí inspirovat, přejímat její vzory. Nikoli ovšem proto, aby ji napodobil, ale aby jí mohl být mocensky konkurenceschopný. Po více než sedmi stoletích naplněných jednoznačným vlivem Byzance nastoupilo hledání vzorů v západní Evropě. Tři hlavní proudy politického myšlení, které můžeme v Rusku 18. století identifikovat, odpovídaly proudům osvícenského absolutismu, konstitucionalismu a radikalismu.⁹³ Tomu také odpovídal přechod od rodové šlechty, zejména její privilegované složky tzv. bojarů ke služebné šlechtě a profesionálnímu úřednictvu. Petr I. byl prvním ruským panovníkem, který vládl bez zemského shromáždění i bez bojarské dumy. Po vítězství nad Švédy roku 1721 byl pro-

93 Srov. S. V. UTECHIN, *Russian Political Thought*, s. 40.

hlášen za vše-ruského imperátora (v odvolání se na tradici římských imperátorů se jednalo o vyjádření vyšší moc, než představovala moc královská, resp. carská). Ideologem Petrova osvícenského absolutismu byl Feofan Prokopovič. Zejména jeho zásluhou byl zrušen moskevský patriarchát a nahrazen Nejsvětějším Vládnoucím synodem. Na Petrovo přání napsal Feofan Prokopovič roku 1722 spis „*Pravda volji monaršej*“. V něm např. konstatoval, že právem panovníka je dávat zákony, vynášet neodvolatelné rozsudky a vydávat příkazy, jimž se nikdo nesmí protivit. Přitom nedotknutelným právem panovníka je stát mimo jakýkoli zákon.

Nejpregnantněji byla ovšem, jak již bylo uvedeno, charakteristika samoděržavné vlády vyjádřena ve dvacátém článku *Vojenského řádu* z roku 1715: „*Jeho Veličenstvo je samoděržavný panovník, který není nikomu na světě povinen zodpovídat se ze svých činů. Má právo a moc vládnout svými zeměmi podle své vůle.*“ Další zvýraznění nejvyšší moci bylo patrné v Duchovním reglementu z roku 1721, ve kterém byl car Petr I. představován jako „*křesťanský panovník, pravoslavi a veškeré církve Svaté spasitel*“ („*bljuzitel*“). V praxi šlo o přirovnání k rodině, v jejímž čele stojí otec – car a ostatní jsou jeho dětmi – poddanými, které chrání před zly vnějšího světa.

Ruské dějiny druhé poloviny 17. století nebyly sice příliš harmonické, v mnohém však byly srovnatelné s ostatními evropskými zeměmi. V důsledku po staletí přežívajícího traumatu z tatarské nadvlády byly sice expanzivnější a v obraně hektičtější, ani to je však příliš nevydělovalo z obecných dějin. Tvrdilo se sice, že tradiční důraz na neomylnost a jedinečnost autokratické vlády úzce spojený s náboženstvím byl něčím mimořádným, ve skutečnosti však ne nepodobným absolutistickému systému rozvíjejícímu se ve středoevropském či západoevropském prostoru. Odlišnosti spočívaly spíše v detailech: ve vládních praktikách se např. používaly krvavější metody, které byly srovnatelné s evropským vrcholným středověkem. Rusko dokonce nebylo ve srovnání s ostatními evropskými zeměmi tak zaostalým státem, jak se uvádělo. Jak jsme již viděli výše, dokonce ani ekonomika nebyla pomalejší či méně schopnější. K zaostávání došlo až od konce 18. století, kdy Rusko nepochopilo význam vědeckotechnických a státně politických změn, konzervovalo svůj tradicionalismus a tím se zbavilo možnosti jít cestou analogickou zemím typu Anglie, Francie či německých států.

Petr I., který se stal samoděržavným panovníkem v roce 1689 v souladu s dobovým pojetím posuzoval velikost a význam ruského státu podle jeho rozlohy a obchodních styků. I když Rusko patřilo k největším zemím, jeho mezinárodní postavení stále ještě nebylo zcela pevné. Na jihu se vzmáhal silný nepřítel v podobě Osmanské říše, na západě Rzeczpospolite (tzv. andrušovské příměří z roku 1667, které potvrdilo rozdělení Ukrajiny na pravobřežní a levobřežní, neskýtalo záruku pevného míru) a sílicího Braniborska, na Severu Švédska. Zanedbatelná nebyla ani mocenská konkurence Anglie, Francie, Rakouska a dalších zemí.

Petr I. neměl ve svých reformách žádný řád ani systém. Byly nahodilé, reflektující okamžitý prakticistní dopad. Proto i výklad o nich a o celé Petrově vládě nelze jedno-

duše uspořádat, ale je třeba se k týmž věcem vracet z různých úhlů pohledu. Jen tak lze totiž prokázat, že Petr byl prostě mužem okamžiku. Rozhodl-li se pro válku, vše tomu přizpůsobil. Obdobně i v soukromém životě: Petr se roku 1712 podruhé oženil. Jeho vyvolenou se stala polská šlechtična Marta Skawronska, která, jak to vyžadoval rituál, společně s konverzí k pravoslaví přijala jméno Kateřina Alexejevna (1684–1727). Z prvního manželství s Jevdokijí Lopuchinovou (1669–1731), kterou v roce 1698 zapudil do suzdalského pokrovského kláštera,⁹⁴ měl Petr syna Alexeje, jehož nechal v roce 1718 umučit. Alexej Petrovič (1690–1718) se totiž odmítl podřídit otcově vůli. Alexej po ostřem sporu s Petrem v roce 1716 uprchl do Vídně. Petr jej podezřívával z politických machinací. Aby tomu zabránil, snažil se všemožnými intrikami dostat Alexeje zpátky do Ruska. To se mu nakonec na počátku roku 1718 podařilo. Alexej byl za nelegální opuštění Ruska souzen a v únoru 1718 odsouzen ke ztrátě nástupnického práva. Co se mezi carem a jeho synem poté odehrávalo, je věcí mnoha hypotéz. Jisté je jen jedno, že na konci června 1718, podle oficiální verze na infarkt, zemřel. S největší pravděpodobností to však nebylo přirozenou, ale násilnou smrtí. Buď na přímý Petrův rozkaz, nebo dokonce s jeho přímým fyzickým podílem. Petr již delší dobu trádal mimořádně hlubokými záchvaty schizofrenie. Je nepochybné, a to se připouští prakticky ve všech verzích o Alexejevě smrti, že tato skutečnost na ní měla lví podíl.

Petr nemaje přímého následníka trůnu vydal záhy na to ukaz, kterým dával panujícímu carovi právo, ale také povinnost, aby jmenovitě určil svého nástupce. Petr sám tak ovšem neučinil, a to zavdalo příčinu sporů, které po jeho smrti v lednu 1725 nastaly.

5. Od Petra Velikého do smrti Kateřiny I.

Přestože Petr I. nechal zřídit Vládnoucí senát a kolegia, soustředila se v jeho rukou absolutní moc. Reformy neměly jiný cíl, než vytvořit předpoklady pro politický absolutismus kladoucí si za cíl budovat mocné a silné ruské impérium (Petr I. se nechal od roku 1721 titulovat jako imperátor, čímž chtěl povýšit postavení Ruska na roveň velkých císařství, tedy nad „prostá království“). Petr byl hluboce věřící člověk, ale jeho absolutismu měla ruská pravoslavná církev sloužit. Petrovým záměrům měla odpovídat i vnější krása ruského světa: s tímto cílem nechal budovat řadu monumentů. Tím největším bylo celé město: dne 16. května 1703 nechal Petr založit základnu ruské moci na Baltu, kterou pak roku 1712 prohlásil za hlavní město Ruska. Do roku 1914 se jmenovala Sankt Petěrburk (Sankt-Petersburg), do roku 1924 pak vzhledem k odporu vůči všemu německému během světové války Petrograd. Za sovětské éry nesl jméno Lenino a od roku 1993 došlo k návratu k názvu Sankt Petěrburg. Roku 1709 nechal Petr založit nedaleko Sankt Petěrburku dvorní rezidenci Petrodvorce (Petěrhof), která byla během 18. a 19. století téměř neustále doplňována paláci a fontánami.

⁹⁴ Zapuzení ženy do kláštera mělo v pravoslavné tradici stejnou hodnotu jako rozvod.

Smrtí Petra I., ke které došlo v lednu 1725, však Rusko ztratilo osobnost, která byla schopna se takového úkolu plně zhostit. Nastupující panovníci nebyli s to soustředit ve svých rukou veškerou moc. Ke svému ustavení do nejvyšší funkce stejně jako pro její výkon potřebovali podporu různých kruhů, především šlechtického, resp. vojenského zaměření a za to museli platit: nikoli však penězi, ale udělováním privilegií či výjimek, nebo vzdáváním se vlastních výsad. Nastala situace, která trvala až do roku 1763 a která se označuje za epochu palácových převratů. Začala nástupem Kateřiny I. k moci a skončila nástupem k moci Kateřiny Druhé. Charakterizovala ji nestabilita ruského politického života, čehož využila ruská (a nejen ruská) šlechta k tomu, aby lavírováním a diferencovanou podporou našla cestu k uspokojení vlastních partikulárních zájmů. Ty se však často křížily, a tak postupem doby přerostl zápas různých šlechtických skupin nejen do všech rovin mocenské a správní stupnice, a projevil se rovněž v růstu spekulace, korupce a moci byrokracie, ale i do vzájemných střetů, polemik a bojů.

Korupce existovala v ruském státě již před Petrem Prvním. Byla spojena s dočasností státní služby, s tím, že dotyčný mohl být kdykoli carem odvolán. A tak se snažil získat co nejvíce prostředků, a to i neoficiální, ilegální cestou. Cílem bylo zabezpečit nejen sebe, ale i svoje okolí, protože upadnutí v nemilost u cara s sebou často nesla dramatické změny – od vysídlení až po popravu.

Za Petra I. se korupce kvůli rostoucím aspiracím níže postavených na vysoké posty a kvůli potřebě úředníků, aby jim pomáhali, nesmírně rozmohla. Hlavním důvodem korupce byl nedostatek peněz ze strany panovníka, aby úředníky dostatečně odměnil. Jejich přivlastňování si prostředků, jež patřily státu, se stalo nutností pro zajištění obživy. To uznávali i nejvyšší představitelé státu. A tak se, jaksi přirozeně již před Petrem, úředničina stala jakoby přirozenou součástí „kormlenija“. K tomu, zejména u výše postavených (u favoritů) převládlo domnění, že vybrané prostředky jim náleží jako odměna za jejich věrné služby.⁹⁵

Petr I. se snažil s korupcí bojovat. Vydal i speciální nařízení chránící a odměňující donašeče a informátory. Naopak tvrdě trestáni byli ti, kteří o korupci a zlodějně věděli, ale neoznámili ji. Současně se vznikem Vládnoucího senátu byl ustaven institut fiskálů dohlížející na všechny stupně úředníků, zda nepodvádějí a neberou úplatky. Proti úplatkům byl svým způsobem namířen i zákon o „jedinonasledii“, ukaz o jehož zřízení car Petr I. vydal v roce 1714. Ve stejném roce Petr vydal ukaz zakazující šlechticům bez ukončeného základního vzdělání ženit se a znemožňující jim bez takového vzdělání dosáhnout jakoukoli velitelskou funkci ani vedoucí postavení ve státní správě.

Petr I. se pokusil posílit impérium nejen výboji, ale i sňatkovou politikou. Ve snaze pacifikovat Kuronsko, Holštýnsko a Meklenburg tam vyslal skupinu carských nevěst v čele se svými neteřemi pozdější carevnou Annou Ivanovnou (1693–1730–1740) a Kateřinou Ivanovnou (1691–1733) a dcerou Annou Petrovnou (1708–1728).

95 Srov. A. B. KAMENSKIJ, *Ot Petra I. do Pavla I.*, s. 120–121.

Pokles prestiže panovníků se projevil ihned po smrti Petra I. v podobě sporů o nástupnictví. Podle ruské tradice se panovníkem automaticky stával nejstarší syn dosavadního cara. Sněmy, které se dříve při příležitosti nástupu nového panovníka na trůn scházely, neměly volební, ale jen potvrzovací právo. Součástí tohoto potvrzení bylo vydání manifestu, který většinou koncipoval moskevský metropolita, jímž se nastoupení nového cara oznamovalo domácím i zahraničnímu lidu. (Protože v té době existoval jediným způsob, jak šířit zprávy, rozjížděla se vzápětí do celého Ruska a do zahraničí četná poselstva.)

Jak jsme již výše viděli, Petr I. nechal v roce 1718 údajně za velezradu nejprve uvěznit a později popravit svého jediného žijícího syna, careviče Alexeje (1690–1718). Alexejovi bratři, stejně jako jeho zcela nevlastní bratr z druhého manželství Petr Petrovič (1715–1719), zemřeli přirozenou smrtí rovněž za Petrova života.⁹⁶ Zbýval nezletilý vnuk, Alexejův syn Petr Alexejevič (1715–1730). Bylo pravděpodobné, že bude oficiálně intronizován a že se po dobu jeho nezletilosti stane regentkou, tedy skutečnou panovnicí jeho matka, Petrova první manželka Jevdokija Fjodorovna Lopuchinová (1669–1731) internovaná v té době v klášteře. Tomu Petr nebyl ani zdaleka nakloněn. Nechal proto v roce 1722 vyhlásit zákon, podle něhož měl nástupce trůnu určit panovník bez ohledu na to, jaká jsou dědická práva. Aby sám tento zákon naplnil, hledal od roku 1722 na carský trůn vhodného adepta. Psychické deviace spojené se stálým podezříváním však způsobily, že zemřel dříve, než jej našel.

Podle starších regulí mohla zdědit carský trůn nestarší Petrova dcera Anna. Ta se ale při zasnoubení s holštýnským vévodou v roce 1724 ve svatební smlouvě i s ženichem vysloveně zřekla ruského trůnu, a to nejen pro sebe, ale i pro své potomstvo. Zákonné dědictví tak přecházelo na druhou Petrovu dceru Jelizavetu (Alžbětu) Petrovnu (1709–1741–1761). Jenomže o své právo se hlásil i Petrův vnuk a Petrova druhá manželka Kateřina. Přirozeně tedy došlo ke sporům. Vždyť o ruský trůn se ucházelo několik adeptů, kteří pocházeli z romanovského rodu. Za nimi stály různé významné ruské šlechtické rody. Zvláště agilní byly dvě skupiny staré rodové aristokracie tvořené někdejšími blízkými Petrovými spolupracovníky – skupinou knížete Golicyna a skupinou knížete Menšikova. Kdežto golicynovci prosazovali nástupnictví Petrova vnuka, syna Petrem I. zavražděného následníka Alexeje jménem *Petr* [narodil se v roce 1715 a pocházel z Alexejova manželství se Charlottou Brunšvicko-Wolfenbüttelskou(?)], menšikovci prosazovali na trůn Kateřinu. To byla Petrova druhá manželka, která se původně jmenovala Marta Skowronská a byla schovankou livonského pastora Glücka. Od roku 1703 působila mezi dvorními dámami Petrovy sestry Natálie. Petr I. si ji oblíbil, povýšil mezi svoje metresy, v roce 1704 přiměl k přestupu na pravoslaví, oficiálně se s ní v roce 1712 oženil, roku 1721 ji nechal prohlásit za carevnu a imperátorku a o tři roky později ji nechal korunovat. Menšikov svoje

⁹⁶ Jako již tradičně se v Rusku po smrti Petra Petroviče objevil Lži-Petr vydávající se za i nadále žijícího careviče. Jednalo se o vojenského desertéra Lariona Starodubceva. Ten byl záhy zatčen a popraven.

názory opíral o údajnou Petrovu ústní vůli, aby se jeho nástupkyní stala jeho stávající manželka.

Alexandr Danilovič Menšikov (1673–1729) byl typický příslušník favoritů vytvářejících služebnou šlechtu, kterou si Petr Veliký oblíbil. Příslušníci rodové šlechty ji neměli rádi a posměšně je označovali za „vyskočki“, tedy šplhouny. Přesto, že jim rodová šlechta nebyla s to v procesu emancipace bránit, užívala všech možností pro jejich odstranění či alespoň diskreditaci.

Alexandr D. Menšikov se narodil v roce 1673. Jeho otec byl dvorním štolbou, kterého si oblíbil Petrův poradce švýcarského původu Franc Ja. Leffort. Leffortovým příčiněným sloužil Menšikov od roku 1691 v potěšné rotě, z níž přešel do preobraženského pluku. Roku 1692 již byl „děnščíkem“, tedy vojenským sluhou cara Petra Prvního. Ve vojenském tažení k Azovu se osvědčil jako výborný velitel. Petr si jej proto oblíbil a na konci devadesátých let 17. století jej začlenil do svého Velkého poselstva, v jehož čele putoval po západní Evropě. Když se po několika měsících Petr spěšně vracel do Moskvy kvůli povstání střelců, Menšikov byl v jeho blízkosti a podílel se na potrestání povstalých střelců. Poté, co ještě téhož roku Petrův důvěrník Franc Lefort zemřel, Menšikov zaujal jeho post. Záhy nato mohl Menšikov opět prokázat vojenské schopnosti, kterých si Petr cenil stejně jako věrnosti. Petr mu za ně svěřil budování válečného loďstva a velení nad několika částmi vojska. Ruské vítězství nad Švédy v roce 1703 nebylo jen prvním úspěchem Petra nad Švédy, ale i úspěchem Menšikova, který za to obdržel prebendy. Díky nim a Petrově náklonnosti rostl v následujících letech Menšikovův vliv natolik, že když se v roce 1716 Petr opět vydal na vojenské námořní dobrodružství, Menšikov dostal mimořádné pravomoci pro jeho zastupování uvnitř Ruska. Po zřízení kolegií mu Petr svěřil řízení vojenského kolegia.

Menšikov sice neoplýval vzděláním, prý se jen stěží dokázal podepsat, nicméně pílí a houževnatostí se natolik vypracoval, že se z něj stal nejen skvělý voják, ale i organizátor civilního života. Petr toho využil k tomu, aby mu svěřoval správcovství v nově dobytých oblastech, a později k tomu, aby mu svěřoval péči o nejrůznější resorty vnitropolitického života. To bylo pro Menšikova takovým přínosem, že po Petrově smrti dokázal sám ovládat téměř všechna kolegia. Nutno však upozornit na tvrzení, která očividně korespondují s Menšikovými ambicemi po Petrově smrti, že se v této všestranné činnosti neřídil carovými zásadami, ale svým osobním prospěchem. V zjištěných záměrech se prý před žádným prostředkem k dosažení svých mocenských a majetkových cílů nezastavil. „Dítě srdce Petrova“, jak jej car ve svých dopisech nazýval, prý nejrůznějším způsobem olupovalo státní pokladnu, obohacovalo se statky polských šlechticů i maloruských kozáků a neoprávněně odnímalo pozemky sousedním statkářům. Prameny vypovídají o četných stížnostech na Menšikova. Petr je sice po několik let odmítal, když však na počátku druhého desetiletí 18. století přerostly únosnou mez, Petr kvůli nim ustavil v roce 1711 zvláštní vyšetřovací komisi. Ta sice až do konce Petrova života k žádnému jednoznačnému závěru nedospěla, nicméně sku-

tečnost, že si Petr vážil Menšikova jako jednoho ze svých nejnadanějších a nejbližších spolupracovníků byla zpochybněna. Petr mu sice v roce 1718 opět svěřil vojenské kolegium, stále více však přitom dával najevo, že není jediným, kdo mimořádné pravomoci obdržel. Patrně Menšikovu moc nevyloučil proto, že mu byla nesmírně nakloněna carevna Kateřina. Jeho přičiněním se totiž stala v roce 1713 Petrovou manželkou. Petr však korigoval Menšikovovy pravomoci oceněním oddanosti a schopnosti jeho odpůrců, zejména několika příslušníků rodu Dolgorukých. Na prvním místě se jednalo o jejich seniora Jakova Fjodoroviče Dolgorukého (1639–1720), který si získal Petrovu přízeň za obranu jižní hranice a za úspěchy ve válce proti Osmanské říši od něj obdržel prebendy i pravomoce. Osobní ambice a skutečnost, že se Menšikov v roce 1718 zasadil za potrestání předního Petrova vojevůdce a rádce Vasilije V. Dolgorukého (Dolgorukova), (1667–1746) a jeho poslání do Solikamsku v permském kraji, kde byl v nuceném pobytu až do roku 1724, vyvolaly spory, kde na jedné straně stál Menšikov a na druhé straně rod Dolgorukých [Jakovův bratr Grigorij (1656–1723) byl Petrovým vyjednavčem s Poláky, bratranec Vasilij Lukič (1670–1732) vyslancem ve Varšavě a Švédsku apod.] Menšikov však nebyl jen oblíbeným rádcem. Byl i schopným podnikatelem. Díky prebendám vytvořil kapitál, který reinvestoval do zemědělství i průmyslu. Ohromné bohatství, které takto získal, jej vyneslo na post nejbohatšího velmože v zemi. Úměrně jeho bohatství rostl i jeho vliv. Odrazem slávy se měl stát Orenienbaum, Menšikovovo sídlo vzdálené šedesát km od Sankt Petěrburku (později Lomonosovo) soupeřící krásou a výstavností s Petrodvorcem.⁹⁷

Když Petr Veliký ležel v lednu 1725 ve smrtelné agonii, Menšikovovi se podařilo získat na svoji stranu elitní důstojnický sbor dislokovaný v Sankt Petěrburku. Když pak Petr zemřel a skupina knížete Golicyna začala intenzívně jednat o nástupnictví, obsadil Menšikov s jeho pomocí carský palác a povolal za vládce vši Rusi vdovu po Petru Prvním. Tak se k moci dostala carevna Kateřina První. Její vláda však nebyla ani šťastná ani dlouhá. Trvala necelé dva roky, jen do roku 1727. Nástupem Kateřiny I. k moci byl zdánlivě obnoven panovnický absolutismus, který prosazoval Petr. Zdání však klamalo. Ve skutečnosti byla carevnina moc podstatně méně autoritativní a ani svým obsahem v ničem Petrovu vládu nepřipomínala. Lišila se především tím, že osobností, která měla největší slovo, nebyla carevna, ale rádce, kterému Kateřina za trůn vděčila: kníže Menšikov.

Menšikov ve svých rukou soustředil tak velikou moc, že se v historiografii setkáme s označením absolutismus knížete Menšikova. Menšikov totiž o mnohém rozhodoval více než Kateřina. Dokonce se v lecčems více blížil Petru Velikému než Kateřina První. Příkladem toho může být skutečnost, že Petr I. provedl státoprávní reformu – zřídil podle švédského vzoru kolegia (ministerstva) a správní jednotku provincie. Zřídit tajnou radu („Verchovnyj tajnyj sovet“, odtud často užívaný termín pro jeho členy – „verchovníki“), která měla radit Kateřině, nenechala carevna, ale Menšikov. Tvořilo

97 Srov. Nikolaj I. PAVLENKO, *Aleksandr Danilovič Menšikov*. Moskva 1989, s. 3.

ji osm až devět věrných šlechticů, kterým byla svěřena kontrola nad třemi nejdůležitějšími kolegií (zahraničí, vojenství a admirality). Sám Menšikov se nechal jmenovat předsedou tajné rady a využíval ji i k ovlivňování dalších oblastí vnitřní a vnější politiky. Oficiálně sice byla tajná rada poradním orgánem carevny, ve skutečnosti ale sloužila výhradně Menšikovovi. Jejím prostřednictvím se u Menšikova scházely všechny podněty, návrhy a rozhodnutí, Menšikov byl o všem informován, teprve na jeho doporučení se o věci zajímala Kateřina. Menšikovův vliv dospěl tak daleko, že bez jeho souhlasu nebyl za Kateřiny vydán žádný carský ukaz (hierarchie zákon – ukaz – manifest). Aby byla jeho moc ještě větší, zabránil svolání Vládního senátu a Posvátného synodu jako nejvyšších vládních a církevních institucí. Tajná rada jejich úkoly zcela suplovala.

Menšikova bychom mohli považovat za dobu střeoevropského vladaře. K tomuto přirovnání nabádá nejen fakt, že jim vydávané příkazy byly považovány za rovnocenné s carevninými, ale i skutečnost, že Menšikov měl rovněž vlastní vojsko, razil vlastní mince a měl dvůr, který se krásou a bohatstvím zcela vyrovnal carskému. Čím toho dosáhl? Byl prvním z favoritů, kterým panovnice udělovala tak významná různá privilegia a pravomoci, že si to mohl dovolit. A proč to Kateřina činila? Neměla tak pevné postavení jako Petr I. a Menšikovovi vděčila za trůn.

Přes toto soustředění moci působila vláda Kateřiny I. ve srovnání s vládou Petra I. chaoticky. Za jediný pozitivní čin se považuje založení Akademie věd v prosinci 1725. Ani to však nebyl vysloveně čin Kateřinin. Zřízení akademie jako ústavu, který měl poskytovat střední a vyšší vzdělání, ohlásil již Petr I. a to ukazem z ledna 1724. Historik Ključevskij líčí Kateřininu vládu jako dobu plnou rozporů: carevna prý s velkou oblibou hostila důstojníky vojenské gardy, jejichž přičiněním se dostala k moci. Vedla prý nepořádný život. Pro svou tloušťku a churavost, které jí bránily ve spánku, prý vysedávala do časných ranních hodin na hostinách. Ve dne pak prý zanedbávala správu, v níž, podle slov jednoho vyslance, všichni mysleli jen na to, jak by něco ukradli. Za poslední rok svého života prý utratila na své rozmary šest a půl miliónu rublů.⁹⁸

6. Kořeny ruské tajné policie

Car Petr Veliký zřídil v roce 1686 politickou instituci – Preobraženský prikaz – jehož prostřednictvím využíval Preobraženský a Semjonovský pluk pro prosazování svých politických zájmů proti své regentce Sofii Alexejevně (1682–1689). V roce 1695 se Preobraženský prikaz stal nástrojem pro ochranu veřejného pořádku v Moskvě. Postupně se jeho činnost zaměřila na nejdůležitější soudní, zejména soudně politické záležitosti. V roce 1697 získal Preobraženský prikaz výhradní právo vyšetřovat a soudit záležitosti politického charakteru. Od té doby byl řízen bezprostředně carem.

98 V. O. KLJUČEVSKIJ, *Dějiny IV*, s. 325.

V únoru 1718 nechal car Petr I. zřídit Tajnou kancelář („Tajnaja kancelarija“), a to jako orgán pro vyšetřování a souzení přestupků v politické rovině. Původně byla zřízena v souvislosti s obviněním careviče Alexeje Petroviče z protistátní činnosti. Centrem tajné kanceláře byla Petropavlovská pevnost v Sankt Petěrburku, v Moskvě působila jen její pobočka. Později se předmětem činnosti Tajné kanceláře stalo vyšetřování a souzení přestupků politického charakteru jako byl atentát na cara, pokusy o politický převrat, činnost raskolníků apod.). Tajná kancelář pracovala pod osobním dohledem cara, který se často účastnil jejich zasedání.

Postupem času Petr svěřoval tajné kanceláři stále častěji nejvážnější politické záležitosti. Preobraženský prikaz naopak redukoval na rozhodování v záležitostech týkajících se rolnických nepokojů, nespokojenosti ve městech, bojů s těmi, kteří nesouhlasili s reformami Petra I. apod. Preobraženský prikaz byl zrušen v dubnu 1729.

V čele Preobraženského prikazu stál v letech 1686–1717 kníže Fjodor Ju. Romodanovskij (1640–1717), v letech 1718–1729 jeho syn Ivan F. Romodanovskij (1670–1730). V letech 1726–1730 měla sledování a soud nad závažnými přestupky proti státu na starosti rovněž Nejvyšší tajná rada, v jejímž čele stál kníže Menšikov. Její oddělení věnující se politickým přestupkům pak působilo od roku 1731 jako Tajná vyšetřovací kancelář („Kancelarija tajnych rozysknych del“). Na její chod měl velký vliv Menšikovův odpůrce Golycyn, který stál rovněž v čele Tajné rady (někdy též uváděno jako Nejvyšší tajná rada). V květnu 1762 byla Tajná vyšetřovací kancelář zrušena předáním všech jejích záležitostí obnovenému Preobraženskému prikazu. Ještě téhož roku však vznikla při Vládnoucím senátu Tajná expedice („Tajnaja ekspedicija“), a to jako orgán pátrající po politických delikventech. Obdobně jako Tajná vyšetřovací kancelář měla i Tajná expedice v Sankt Petěrburku centrálu a její oddělení působila v řadě dalších velkých ruských měst včetně Moskvy. V čele Tajné expedice stál vrchní prokurátor Vládnoucího senátu a vrchní expediční sekretář. V Tajné expedici bylo běžné užívání tělesných trestů a mučení při výslechu. Expedice se zvláště neslavně uplatnila v roce 1774 po potlačení povstání vedeného donským kozákem Jemeljanem I. Pugačovem (1742–1775), kdy byla zřízena zvláštní oddělení soudící účastníky spiknutí přímo v Kazani a Orenburgu. Po likvidaci Tajné expedice ve druhé polovině sedmdesátých let 18. století přešly její úkoly na první a páté oddělení Vládnoucího senátu.

Car-imperátor Pavel I. vládnoucí v letech 1796–1801 všechny organizace připomínající Tajnou expedici či Tajnou vyšetřovací kancelář zrušil. Obklopil se však osobnostmi, kterým světil svoji bezpečnost a vyhledávání případných opozičníků. V této praxi pokračoval rovněž jeho nástupce Alexandr První.

7. Ruské nástupnictví

Dne 22. října 1721 po slavnostním přečtení mírové smlouvy ruského státu se Švédskem, k němuž došlo v honosném Trojickém chrámu v Sankt Petěrburku novgorodský metropolita arcibiskup Feofan Prokopovič pronesl projev, ve kterém podtrhl mocenské zásluhy Petra Velikého a navrhl udělit mu titul Otce vlasti a Imperátora vši Rusi („Otca Otěčestva i Imperatora Vserossijskogo“). Kancléř Gavril I. Golovkin za Vládnoucí senát a novgorodský metropolita arcibiskup Feofan Prokopovič za Posvátný synod pak požádali Petra, aby vzhledem k tomu, že přivedl ruský stát a národ k takové slávě, se uvolil tento titul přijmout.⁹⁹ Petr tak ihned rád a ochotně učinil, a tak se od té Petr honosil titulem: „z Boží milosti my, car Petr První, imperátor a samoděržavný panovník všerossijský“. Tím se ruský stát – Rusko/Rus – změnil na Rusko/Rossiju/Rossijskuju impériu.

Roku 1722 (5. února) vydal Petr Veliký *Následnický řád* („Ustav o následnictví trůnu“) dávající panovníkovi právo (v tradiční samoděržavné jednotě práva a povinnosti současně i povinnost) jmenovat svého nástupce výhradně na základě své vůle [znovu tento řád potvrdila 17. prosince 1731 Anna I. (1693–1730–1740) a 25. prosince 1761 Petr Třetí.]. V průběhu 18. století ovšem tento *Následnický řád* nebyl vždy dodržován. Podle *Následnického řádu* nastoupili na trůn pouze roku 1727 Petr II. (1715–1727–1730), (jmenovaný Kateřinou I.), roku 1741 Ivan VI. (1740–1741–1764), (jmenovaný Annou Ivanovou), roku 1761 Petr III. (jmenovaný Jelizavetou I.) a roku 1796 Pavel I. (jmenovaný Kateřinou Druhou).

Je nezbytné zdůraznit, že základní podmínkou nástupnictví bylo pravoslavné vyznání. Následovník mohl být jmenován ještě, když byl stoupencem jiného vyznání, bez konverze k pravoslaví však nemohl na trůn nikdy nastoupit. Nejvýraznějším příkladem nutnosti konverze k pravoslaví byla Sofie – Kateřina Veliká.

Až téměř do konce 18. století, jmenovitě do vlády Pavla I. (1796–1801), neexistovalo žádné přesné vymezení imperátorské rodiny. Od Pavlova ustanovení z 5. dubna 1797 ji tvořil: imperátor, jeho žena (imperatrisa), imperátorka-vdova (matka) následník – carevič (nejčastěji nejstarší imperátorův syn). Další kategorii tvořila velkoknízata, což byli synové, dcery, vnuci, pravnuci a praprawnuci panujícího nebo zemřelého cara. Zvláštní postavení, ovšem již nikoli jako členové imperátorské rodiny, zaujímala knížata imperátorské krve: ta byla v letech 1797–1885 tvořena dětmi pravnuků imperátora po mužské linii. Ukazem z 24. ledna 1885 byl počet velkoknížat omezen, a to pouze na syny a dcery po přímé mužské linii dětmi vnuků imperátora.

O skutečnosti, že tím Pavel všechny problémy s následnictvím a vymezením imperátorské rodiny neodstranil, dosvědčuje skutečnost, že roku 1799 udělil titul následníka jak svému nejstaršímu synu Alexandru Pavloviči (1777–1801–1825), tak jeho bratru Konstantinu Pavloviči (1779–1831). Současně ale Pavel obnovil právo nástupnictví nejstaršího mužského potomka.

⁹⁹ Srov. *Mir russkoj istorii*, Moskva 1998, s. 9.

8. Ruská státní symbolika

Ruská heraldika vznikla za druhého panujícího Romanovce, cara Alexeje Michajloviče. Ten požádal císaře Svaté říše římské národa německého Leopolda I. (1640–1658–1705), aby mu poslal do Moskvy svého heroldmistra. Ten pak v Moskvě v roce 1673 napsal práci *O rodokmenu ruských velkoknížat a panovníků* („*O rodoslovii rossijskich velikých knjazej i gosudarej*“). Teprve 21. ledna 1722 ovšem Petr I. vydal ukaz, kterým ustanovil hodnost ruského heroldmistra. Další významný krok znamenal až 20. leden 1797, kdy vydal Pavel I. ukaz o sestavení *Všeobecného erbovníku šlechtických rodů ruské říše* („*Obščevo gerbovníka dvorjanskich rodov Verossijskoj imperii*“). Ten pak byl průběžně doplňován a rozvíjen – do roku 1917 bylo vypracováno jeho dvacet dílů. Jedná se o mimořádně cenný pramen pro identifikování a poznání ruských šlechtických rodů.

První neoficiální ruskou hymnou se stal v roce 1791 pochod-polonéza napsaný dobovým hudebním skladatelem Osipem A. Kozlovským (1757–1831) *Hrome vítězství, zněj!* („*Grom pobědy, razdavajsa!*“) na slova ruského osvícenského básníka a dramatika, senátora a tajného rady Gavriila R. Děržavina (1743–1816) vytvořená na počest ruského dobytí osmanského Izmailu roku 1790.

První skutečně oficiální hymnou ruského impéria se stala v roce 1816 na motivy básně *Modlitba Rusů* („*Molitva russkich*“) ruského romantického básníka, překladatele a kritika, člena Imperátorské Akademie věd, tajného rady Vasilije A. Žukovského (1783–1852) zhudebněná podoba anglické státní hymny *Bože chraň krále*.

Velmi důležitou částí ruských státních symbolů jsou insignie ruských panovníků. Těmi se rozumí vnější znaky knížecí, carské a imperátorské moci. Svým vznikem spadají do středověku, podobně jako jinde v Evropě a s většinou zemí mají též podobný charakter. V nejužším slova smyslu se jedná o knížecí (carskou) korunu, knížecí barmy, panovnické žezlo a panovnické jablko. V širším slova smyslu k insigniím patří rovněž meč, štít, pečeť, trůn a některé panovnické oděvy. V nejširším smyslu jimi chápeme i státní znak a vlajku.

Nejstaršími knížecími a carskými insigniemi byly v Rusku knížecí barmy a knížecí koruny. Barmy byly původně součástí knížecího oděvu: jednalo se o bohatě zdobené nárameníky. Ty byly poprvé zmiňovány jako knížecí, a to ve 14. století, za vlády vladimírského velkého knížete Ivana Daniloviče Kality (1283–1331–1340). Význam panovnické insignie ovšem získaly až později, při první korunovaci v ruských dějinách na carskou hodnost, v roce 1498 za Ivana Třetího. Barmy se při korunovacích jako nezbytné insignie používaly až do Petra Prvního. Za něj je nahradil slavnostní plášť. Poslední barmy nechal zhotovit druhý car z rodu Romanovců Alexej Michajlovič, a to v roce 1662. Měly podobu širokého nákrčníku z bílého tenkého hedvábí se sedmi medailony s religiozními výjevy (Boží Matka na trůně, Získání kříže atd.). Starší barmy se nedochovaly.

Druhou nejstarší insignií byla koruna, které v Rusku předcházela pověstná Čapka Monomachova, poprvé zmiňovaná spolu s barmami za velkého knížete Ivana Kality. Její nejstarší část – skelet – se skládá z osmi trojúhelníkových zlatých destiček ozdobených vzory ze zlatých drátků v podobě šesticípých hvězd a kvítků lotosu. Později byl na každou destičku připevněn drahokam (smaragd nebo turmalín) a několik perel. Koruna je završena jablkem (polokulovitým vrcholkem) se čtyřmi kameny: rubínem, granátem, safírem a velkou perlou; na jablku je připevněn kříž, jehož konce zdobí perly. Spodní část měla dříve perlové a zlaté přívěsky, jež později nahradil lem ze sobolí kožešiny. Čapka Monomachova se datuje první třetinou 14. století (výjimkou je kříž spadající do 17. století). Dodnes ovšem panují sporu o původ této koruny. Může se jednat o Byzanc, ale i oblast střední Asie. Jako nejpravděpodobnější se jeví, že byla darem chána Uzbeka (1282–1312–1342) moskevskému knížeti Ivanu Kalitovi (1288–1325–1342). Na přelomu 14. a 15. století se objevily legendy o Byzantském původu koruny. Podle první měla být poslána byzantským císařem Konstantinem IX. Monomachem (1000–1042–1055) kyjevskému velikému knížeti Vladimíru II. Monomachovi (1053–1113–1125), který jí měl být korunován.¹⁰⁰ Druhá praví, že byla poslána na Rus již v roce 988 kyjevskému velikému knížeti Vladimíru I. Svjatoslaviči (958/960–980–1015), osobnosti, která se v Kyjevské Rusi nejvíce zasloužila o christianizaci, jedním z nejvýznamnějších byzantských císařů Basilejem II. Bulgaroktonosem (Bulharobjcem), (958–976–1025) a jeho tehdy politicky málo vlivným, ale formálním spoluvladařem, Basileovým bratrem Konstantinem VIII. (960–1025–1028) při příležitosti Vladimírova křtu a současně jeho svatby s Basileovou a Konstantinovou sestrou Annou (?). Podle legendy měla koruna přejít jako dědictví z kyjevských knížat na vladimírské a posléze na moskevské knížectví. Čapka Monomachova se tak měla stát důkazem kontinuity ruského státu a podkladem pro politickou teorii Moskva – Třetí Řím. Tato koruna připadala vždy nejstaršímu v rodě.

V roce 1682 byla zhotovena ke korunovaci dvou bratrů spoluvládců Ivana V. a Petra I. Čapka Monomachova „druhého řádu“, která napodobovala původní korunu jen v hrubých rysech. Na zlatém zcela hladkém nezdobeném skeletu jsou upevněny drahokamy obklopené perlami, jejichž kompozice podtrhuje trojúhelníkový tvar destiček. Čapkou Monomacha druhého řádu byl korunován Petr I., coby mladší z obou bratrů. Tehdy byla Čapka Monomacha použita naposled.

K různým příležitostem vzniklo ještě několik napodobenin nejstarší ruské koruny: koruna Michaila Fjodoroviče, Čapka Kazaňská Ivana IV., dvě démantové koruny pro Ivana V. a Petra I. a brokátová koruna Ivana Pátého.

Se změnou ruského carství na impérium roku 1721 došlo i ke změně insignií. Kromě zcela nahrazených barm dostaly ostatní insignie novou podobu. První koruna evropského typu byla v Rusku zhotovena roku 1724 pro korunovaci Kateřiny I. a Petra Prvního. Její tvar se stal typickým i pro další imperátorské koruny; sestává se ze dvou pro-

¹⁰⁰ Pro tuto tezi hovoří i skutečnost, že přívlastek „Monomach“ získal kyjevský kníže podle přívlastku byzantského císaře.

lamovaných polokoulí a obloukem s křížem mezi nimi spojených v základně širokou obručí. Z koruny Kateřiny I. se dochoval pouze stříbrný pozlacený skelet. Drahokamy, které ji dříve zdobily, byly použity pro zhotovení koruny Anny Ivanovny. Ta byla větší a skvostnější než původní koruna a celkem ji zdobilo 2 605 kamenů a velký rubín umístěný na prostředním oblouku pod křížem. Stejnou korunou byla korunována i Jelizaveta Petrovna. Kateřina II. objednala pro svou korunovací novou Velkou imperátorskou korunu, jež je zdobena padesáti osmi velkými a 3 878 malými brilianty (celkově 2 858 karátů), sedmdesáti pěti velkými perlami a velkým spinelem. Kosouhlá stříbrná síťka polokoulí je zdobena kvítky a vavřínovými větvičkami, okraje polokoulí lemují dvě řady ideálně rovnoměrných perel. Prostřední oblouk zdobí girlanda z briliantových dubových listů a žaludů. V základu girlandy je umístěn padesáti čtyř karátový briliant a na jejím vrcholku obrovský spinel opletený briliantovou větvičkou. Hotová koruna váží necelé dva kilogramy. Pavel I. ji nechal rozšířit a dal zaměnit sedmdesát pět perel za padesát čtyři větších. Bez významnějších změn jí pak byli korunováni všichni následující imperátoři. Carevny nosili při některých ceremoních tzv. malé koruny. Ty představovaly soukromé vlastnictví careven a po jejich smrti byly ničeny a kameny rozdány dle jejich závětí. Poslední malá koruna byla zhotovena pro manželku cara-imperátora Alexandra II. (1818–1855–1881) Marii Alexandrovnu (1824–1880) a pro ženu cara-imperátora Alexandra III. (1845–1881–1894) Marii Fjodorovnu (1847–1928) podle vzoru Velké imperátorské koruny.

Žezlo a jablko byly známy na Rusi již dříve, avšak význam insignie získaly až za Ivana Čtvrtého. Poprvé bylo žezlo na Rusi použito při korunovací Fjodora Ivanoviče v roce 1584, jablko se u korunovace objevilo až při nástupu Borise Godunova na trůn roce 1598. Nejstarší dochované žezlo a jablko pocházejí z druhé poloviny 16. století. Jedná se o předměty západoevropské provenience odrážející pozdní renesanci, jež se nejspíš na Rus dostaly coby dar poselstva Rudolfa II. (1552–1612) Borisi Godunovovi v roce 1604. Za Michaila Fjodoroviče vytvořily spolu s jeho korunou, vyrobenou roku 1627 v Moskvě, tzv. „Boľšoj narjad“. Zlaté žezlo je zdobeno drahokamy a čirými různobarevnými emaily. Na jeho vrcholku jsou umístěni tři orlové spojení křídly s valutkami pod pařáty a korunou nad hlavami, na níž je smaragd se dvěma perlami. Zlaté jablko je zdobeno podobnou kompozicí drahokamů a emailů. Na vrcholu jej zdobí velký kříž s figurálními konci. Horní část jablka je rozdělena na čtyři části vtačovány výjevy na téma starozákonního příběhu o králi Davidovi. Alexej Michailovič nechal pro sebe v Cařihradě zhotovit nové žezlo (v roce 1658) a jablko (v roce 1662). Oba předměty nesou zjevný vliv osmanského umění, jež se projevuje v kontrastním spojení zelených emailů a rubínů a v zobrazení tulipánů a kvítků a plodů granátovníku. Na vrcholcích nesou kříže a na žezlu je zlatými písmeny na černém emailu vyjmenováno dvanáct nejvýznamnějších křesťanských svátků. Podobně jako byla pro Petra I. ke korunovací v roce 1682 zhotovena dubletní koruna, vzniklo i dubletní žezlo, které svým provedením a ozdobením připomíná žezlo Michaila Fjodoroviče.

Kateřina II. pořídila pro svou korunovaci i zcela nové žezlo a jablko. Jablko bylo vyrobeno v roce 1762 a jedná se o zcela hladkou zlatou kouli opásanou briliantovými pásky. Ke korunovaci Pavla I. byl na vrcholek jablka přidán oválný cejlonský safír a v místě protnutí pásku byl umístěn indický diamant neobvyklého opracování. Výška jablka i s křížem je dvacet čtyři centimetrů. Žezlo Kateřiny II. bylo vyrobeno v sedmdesátých letech 18. století a sestává se ze tří zlatých částí oddělených zdvojenými briliantovými pásky. Na vrcholku je žezlo ozdobeno dvouhlavým orlem, jehož základnu představuje známý diamant Orlov (jeden z největších diamantů na světě o váze tří set karátů).

Volněji panovnickými insigniemi chápeme carské obleky užívané při korunovacích. Jejich nedílnou součástí byly i zlaté řetězy a kříže. Zlatý řetěz se v podobě insignie poprvé objevil při korunovaci Ivana IV. (1547). Zajímavý je řetěz Michaila Fjodoroviče ze čtyřicátých let 17. století sestavený z osmdesáti osmi zlatých kroužků s jedním dlouhým nápisem obsahujícím modlitbu ke Svaté Trojici a úplný carův titul. Z honosných křížů nošených na řetězu na krku jsou nejkrásnější kříže cara Alexeje Michailoviče a Petra Prvního. Oba zdobí bohaté emaily s reliгиозními vyobrazeními a drahokamy. Odrazem panovnickovy moci byl i jeho trůn. Nejstarší dochovaný ruský trůn přináležel Ivanu Čtvrtému. Kdy přesně vznikl, nevíme (první polovina 15. století), jasno není ani v místě zhotovení (německé oblasti či Itálie). Jedná se o křeslo s vysokým opěradlem a područkami, jehož dřevěný rám je celý pokryt destičkami ze slonoviny a mrožích kostí s reliéfními biblickými výjevy, které byly v průběhu dějin upraveny a doplňovány. Na tomto trůnu byli korunováni Alexej Michailovič, Alexandr II. či Alexandra Fjodorovna (1872–1918), manželka Mikuláše II. (1868–1894–1917–1918). Roku 1604 byl perským šáhem Abbásem I. zvaným Veliký (1571–1587–1629) poslán Borisi Godunovovi trůn. Svým tvarem připomíná vysoký taburet s nízkým opěrátkem, celý je okován zlatými plechy s tištěnými rostlinnými motivy a zdoben tyrkysy a drahokamy. Trůn Michaila Fjodoroviče tvarem připomíná trůn Ivana Hrozného avšak bez destiček zakrývajících rám, zdobením je bližší trůnu Borise Godunova, především užitím pro Rusko netypických tyrkysů. Podobu této insignie zachovává i démantový trůn Alexeje Michailoviče z roku 1659. Santálový rám je obložen zlatými plátky na okrajích spojených lemem z tyrkysů a ozdobených rostlinnými motivy a drahokamy, mezi nimiž se nachází i více než osm set démantů. Trůn byl darem od arménské kupecké společnosti a zhotovili jej taktéž v Persii. Pro bratry spoluvládců Ivana a Petra Alexejeviče vyrobili kremelští mistři speciální dvojité trůn tvořený velkou konstrukcí s bohatou figurální výzdobou. Za trůnem je utvořeno třetí místo pro „nápovědu“, osobu, která carům říkala, co mají při audiencích odpovídat. Reformy Petra I. se trůnů příliš nedotkly a ty byly kromě zmíněného dvojitého trůnu užívané při korunovacích i nadále. V 18. století se navíc rozšířil další druh slavnostního nábytku – trůnní křesla, umístěvané v trůnních sálech, na nichž imperátor přijímal audience. Nejskvostnější z nich nechali zhotovit Jelitaveta Pet-

rovna a Pavel První. V obou případech jde o křesla z pozlaceného dřeva s bohatou figurální rokokovou, resp. barokní výzdobou.

Posledními insigniemi jsou státní meč a štít. Státní meč se v roli insignie poprvé objevil při korunovaci Jelizavety Petrovny (1742). Symbolizoval panovnickovo poslání chránit dobro a trestat zlo. Čepel meče pochází ze 17. století, rukojeť a pochva z 18. století. Rukojeť je zdobena stříbrnými odlévanými orlími hlavami nesoucími korunu. Štít má tradiční kruhovou formu, je potažen rudým sametem a ozdoben nefritovými spornami s křišťály a polodrahokamy. O užití meče a štítu při korunovacích nemáme přesné údaje, avšak víme, že oba předměty se zcela pravidelně používaly při pohřbu ruských panovníků. Znak, vlajka a pečeť.

9. Rusko Petra II. a Anny Ivanovny

Šestého května 1727 Kateřina I. náhle zemřela. Ke sporům o nástupnictví nedošlo jen proto, že se je tentokrát podařilo kompromisem utlumit. Kateřina totiž chtěla užít Petrova testamentu o právu určit sama nástupce. Byla přesvědčena, že jím může být jediné její dcera Jelizaveta (Alžběta). Členové Tajné rady věděli, že takový postup vyvolá obrovskou vlnu nespokojenosti, a proto nabádali ke kompromisu. Jedním z nich byl návrh člena Tajné rady Andreje I. Ostermanna (1686–1747), aby Kateřina označila za svého nástupce dvanáctiletého Petrova vnuku Petra Alexejeviče, ale aby si pojistila dynasticou vazbu jeho sňatkem se sedmnáctiletou tetou Jelizavetou (Alžbětou). Nakonec, Menšikovým přičiněním se dostala ke slovu ještě poněkud jiná varianta. Kateřinin testament, který Menšikov nechal vyhlásit následující den po Kateřinině smrti, hovořil o tom, že moc přebírá Petrův vnuk Petr Druhý. Skutečné moci se však bez rozpaků ujal on, kníže Menšikov, a to jako poručník nezletilého Petra. Proti oponentům se přitom pojistil tím, že zasnoubil Petra s jednou ze svých dcer, šestnáctiletou Marií, a že se jako nejvyšší velitel vojska nechal prohlásit generalissemem.

Menšikov upevňoval vlastní absolutistickou moc především tím, že Tajnou radu přejmenovanou nyní na Nejvyšší tajnou radu – Verchovnyj Tajny Sovět –, reorganizoval do podoby svých výhradních stoupenců pocházejících z řad spolupracovníků cara Petra Prvního. Jednalo se kromě něj např. o Petrova generála povýšeného do hraběcího stavu Fjodora M. Apraksina (1661–1728), diplomata a generála povýšeného do knížecího stavu Petra A. Tolstého (1645–1729), diplomata povýšeného do hraběcího stavu Andreje I. Ostermanna a Petrova vyslance a politika povýšeného rovněž do hraběcího stavu Gavrila I. Golovkina (1660–1734). Všichni jmenovaní byli představiteli nové služebné šlechty. Rodem sice patřili k předním ruským rodům, nikoli však k nejvýznamnějším a s největší tradicí. Zástupce skutečné rodové šlechty byl v Nejvyšší tajné radě jen jeden – kníže Dmitrij M. Golicyn (1665–1737), a to ještě více či méně jen formálně. K jednáním nebyl často zván, musel se doprošovat slyšení u předsedy rady, tedy knížete Menši-

kova atd. To se nelíbilo ani Golicynovi ani jeho stoupencům. Bylo zřejmé, že spor mezi služebnou a rodovou šlechtou bude eskalovat.

Nejvyšší tajná rada byla zvláštním poradním orgánem, v němž se řešily všechny politicky principiální záležitosti. Oficiálně v ničem nezasahovala do kompetencí neomezené moci panovníka, ten však vzhledem ke své nezletilosti se k nim nebyl schopen nějakým zásadním způsobem vyjadřovat. Menšikov navíc činil všechno proto, aby maximálně poklesla úloha Vládnoucího senátu, v němž zasedali i jeho oponenti. Zcela jej např. zbavil dřívější zákonodárné iniciativy. Dále nařídil, aby nebyly vydávány žádné ukazy dříve, dokud nebyly projednány v Tajné radě a jejím prostřednictvím panovníkovi přčteny.

Nicméně růst Menšikovovy moci a průhlednost jeho absolutistických aspirací vyvolávaly stále větší odpor i mezi širšími kruhy. Do čela nespokojenců se postavil vedle řady starobylých ruských rodů právě Menšikovův tradiční rival kníže Golicyn. Vytvořil jakousi koalici, která hledala cestu, jak se Menšikova zbavit. Stejně jako Menšikovovým kruhům i jí byly vlastní intriky a úskoky.

Na počátku roku 1728 byl v duchu ruské tradice v Moskvě slavnostně korunován Petr II. jako car vši Rusi. Golicynovi stoupenci využili skutečnosti, že nemocný Menšikov nemohl s Petrem jet, pomluvili jej u Petra a údajně kvůli chorobě nechali zbavit všech jeho funkcí a hodností. Krátce nato, dalším přičiněním opozice, byl pro podezření ze spiknutí proti carovi zatčen a poslán do vyhnanství. V něm, na Sibiři po necelém roce zemřel.

Golicynovo vítězství by se stalo vítězstvím Pyrrhovým, pokud by nebyli z postů odstranění i Menšikovovi spolupracovníci. To však nebylo složité. Petr neměl žádné vladařské zkušenosti a téměř ve všem Golicynovi bezmezně věřil. Golicyn se ostatně stal za Menšikovova onemocnění Petrovým poručníkem. Protože se však přece jen obával recidivy Menšikovců, vymohl si na Petrovi, aby jeho dvůr přesídlil z „centra neřesti“ Sankt Petěrburku do tradiční starobylé Moskvy, resp. aby se panovník po nedávné carově korunovaci do Sankt Petěrburku již více nevracel. Ačkoli předběhneme některé události, není na tomto místě od věci zmínit, že po smrti Petra II. nastal opačný trend: centrem se opět stal Sankt Petěrburk. Petr II. se více soustředil na slavnosti, plesy a lovy, než na skutečné vládnutí. Nicméně minimálně od této doby se vinul staletý spor mezi Moskvou a Sankt Petěrburkem o prioritu mezi ruskými městy o krásu, spor o vybavenost a důležitost.

Ačkoli se Rusko za vlády Petra II. potýkalo s velkými ekonomickými problémy odvíjejícími se od dědictví reforem Petra Velikého, které byly natolik zásadní, že stabilizace státního rozpočtu si vyžadovala delší dobu klidu a míru, nebylo, alespoň co se týkalo vědy a kultury, zaostalou zemí. Stejně jako za Kateřiny I. se i za Petra II. úspěšně rozvíjela činnost Akademie věd v Sankt Petěrburku. V roce 1728 byla např. otevřena Knihovna Akademie věd a začal vycházet její časopis *Mesjačnyje istoričeskije, genealogičeskije i geografičeskije primečanja k Vědomostjam*. S tím souvisela i jiná činnost. Nadále např. vycházely roku 1702 oficiálně založené noviny *Sankt-Petěrburkskije vedomosti*. V návaznosti na záměr Petra Velikého prozkoumat východní hranice Ruska pokračovaly za Petra II. vědecké expedice. V roce 1728 se např. vydal Vitus Bering (1680–1741) po moři od východ-

ního pobřeží Kamčatky na sever a objevil tak průliv mezi Asií a Amerikou. Hned po Beringově návratu se začala připravovat další, mnohem větší, tzv. druhá kamčatská výprava, která se však zrealizovala až za Petrovy nástupkyně carevny Anny Ivanovny (1693–1730–1740), a to v letech 1734–1743. Počátkem roku 1733 nastoupil Bering tzv. druhou kamčatskou expedici, která měla zpočátku na pět set mužů. V Tobolsku však byla posílena o dalších dvě stě vojáků a přibližně 1500 vyhnanců. V červenci 1735 dorazila výprava do Jakutska. Zde byly vypraveny dvě lodě po řece Leně do severního moře. První loď měla doplout do Pacifiku, druhá na západ do Archangelsku. Ani jedna loď nedosáhla cíle, a proto se uvěřilo, že v severním moři žádný průjezd z Evropy do Asie neexistuje. Severovýchodní cestu objevil až o sto let později švédský cestovatel Nils Gustav Nordenskjöld (1792–1866). Do roku 1737 se výprava s mnoha problémy přesunula po etapách do Ochotsku na březích Ochotského moře. V následujících letech prozkoumali po moři oblast Kamčatky, ostrovy Kurily a severní Japonsko, čímž splnili další tzv. japonskou část expedice. Dne 8. září 1740 vypluli z Ochotska na lodích *Sv. Petr*, které velel Bering, a *Sv. Pavel*, které velel Alexej I. Čirikov (1703–1748). Po přezimování na Kamčatce v přístavu Petropavlovsk, který založil, pokračovali v červenci roku 1741 východním směrem. Za bouře se obě lodi rozdělily. *Sv. Pavel* pod vedením Čirikova se po mezipřistání na Aljašce vrátil 17. října 1741 do Petropavlovska. Druhá loď, *Sv. Petr*, po plavbě podél poloostrova Aljaška a ostrovů Aleuty, při které onemocněla většina posádky kurdějemi, ztroskotala na Komandorských ostrovech. Zde 8. prosince 1741 Vitus Bering zemřel. Ostrov byl pojmenován po něm – Beringův ostrov. Zbytek posádky pod vedením Svena Waxella (1701–1762) se dostal 27. srpna 1742 zpět do Petropavlovsku na Kamčatce. Tak po devíti letech skončila tzv. velká americká expedice. Po této výpravě začalo pozvolné ruské osidlování Aljašky.

Golicyn šel do značné míry v Menšikových šlépějích. Převzal instituci Tajné rady a obsadil ji výhradně svými stoupenci. Z osmi členů bylo od počátku pět ze starých aristokratických rodů, mezi nimi dvě knížata Dolgorukých a dva bratři Golicynové. Obdobně jako Menšikov zasnoubil Petra II. se svou dcerou, postaral se o obdobné spojení i Golicyn. Petrovou snoubenkou se stala dcera Golicynova příbuzného Alexeje Dolgorukého kněžna Kateřina Alexejevna (1684–1727). Svatba se připravovala na 17. leden 1730. Jenomže 6. ledna se Petr nachladil, k tomu se přidaly neštovice a mladý car v noci z 18. na 19. ledna zemřel.

Petrova vláda sice nebyla dlouhá, pro chod ruského státu však byla významná. Jednak z hlediska změn osobností stojících v čele ruské politiky, jednak z pohledu ruského hospodářství. Petr svou nezletilostí totiž umožnil, aby verchovníci, nejprve ti, kteří byli stoupenci Menšikova a později ti, kteří zastupovali Golicyna, rozšířili svoje privilegované politické postavení o ekonomické výsady, a aby totéž učinili i mezi svými příbuznými.

Petr neustanovil nástupce a jeho smrtí vymřela přímá linie Romanovců po meči. To zavadalo příčinu k nové vlně sporů o moc. Ruská tradice vyžadovala, aby na trůn usedl alespoň někdo ze širšího romanovského tedy nejurozenějšího rodu. Vzhledem ke starobylosti a početnosti tohoto rodu bylo adeptů dostatek. Nikdo z nich však příliš nepřevy-

šoval ostatní a nebyl tak silný, aby se vlády zmocnil jen o své vůli. Každý potřeboval pomoc a přímluvu vlivné společenské síly, kterou nebyl nikdo jiný než šlechta. Představitelé ruských šlechtických rodů, především ti, kteří měli zastoupení v nejvyšší tajné radě, v tom viděli výbornou příležitost k upevnění vlastního postavení a tak především ze subjektivních důvodů podporovali různé adepty. Vždy za to žádali a očekávali odměnu. Opět se uvažovalo o mladší dceři první manželky Petra Velikého Jelizavetě, dále o dvouletém synu její starší dcery Anny a o třech dcerách cara Ivana Pátého. Nakonec zvítězila poslední možnost. Zasloužil se o to opět Golicyn. Ključevskij popisoval Golicynovu angažovanost ve prospěch dcery bývalého cara Ivana V. slovy: *Golicyn roztrpčený půtkami řekl: „Bůh, trestaje Rusko za jeho nesmírné hříchy, obzvláště za osvojení cizozemských neřestí, mu vzal panovníka, na němž spočívala celá jeho naděje. Protože jeho smrtí vymřelo mužské pokolení carského rodu, je nutno přejít ke starší ženské linii, k dcerám Ivana. Nejvhodnější je ovdovělá vévodkyně kuronská Anna, žena obdařená všemi vlastnostmi rozumu i srdce, nutnými pro trůn“.* Nato prý členové rady odpověděli: *Tak, tak, je zbytečné dále uvažovat, volíme Annu.*¹⁰¹ Tak prý Golicyn prosadil, aby se carevnou stala dcera téměř již zapomenutého bratra Petra Velikého Ivana V. Alexejeviče Anna Ivanovna, známá též jako Anna Kuronská.

Jednalo se o nepříliš známou osobnost, jejíž kandidaturu prosazoval Golicyn zejména proto, že chtěl ještě výrazněji oslabit postavení cara ve svůj prospěch. Dokladem této snahy byla podmínka, kterou si prostřednictvím Tajné rady položil, aby Anna, chce-li se ujmout vlády, souhlasila, že bude vládnout společně s Nejvyšší tajnou radou, že se bez souhlasu tajné rady nevdá ani bez jejího souhlasu neustanoví svého nástupce, nebude zasahovat do práva nejvyšší rady vypovídat válku a uzavírat mír, nebude poddané zatěžovat novými daněmi, bez souhlasu tajné rady udělovat vyšší důstojnické hodnosti stejně jako dvorní hodnosti a ponechá tajné radě dohled nad armádou včetně elitních gardových pluků. Anna s těmito podmínkami 28. ledna předběžně souhlasila, a následujícího dne se vydala na korunovaci do Moskvy. Následně se zmínky o kondici, omezující carevnu moc, dostaly do manifestu, který ohlašoval nastoupení této panovnice na ruský trůn. Dne 2. února se věrchovníci dozvěděli, že vše jde podle jejich plánu, a začali proto zpracovávat konečnou podobu kondice. Kondice byla hotova za necelý měsíc – 25. února. Nejednalo se o jednotný výkladový dokument ale o teze skládající se ze šestnácti bodů.

S požadavky tajné rady se však identifikovali pouze Golicynovi stoupcí. Ostatní představitelé ruské šlechty v nich spatřovali snahu kumulovat a uzurpovat moc golicynovci, a proto se za Golicynovými zády s Annou Ivanovnou domluvili na jiném řešení: Jeden z Golicynových odpůrců Pavel I. Jagužinskij (1683–1736) poslal Anně do jejího dosavadního sídla v Mitavě v Kuronsku dopis, ve kterém ji jménem rodové ruské šlechty vyzýval, aby využila možnosti vstoupit na trůn, ale aby uvažovala o způsobu, jak po příjezdu do Moskvy zrušit přísahu, kterou dala v podobě kondice Tajné radě. Podobně se

101 V. O. KLJUČEVSKIJ, *Dějiny IV*, s. 343.

proti kondici vyjádřil opakovaně již zmiňovaný přední ideolog Petra I. Feofan Prokopovič. Prokopovič i Jagužinskij vystupovali jménem širších kruhů nespokojených s uzurpací moci Golicynem. Tato skupina 25. února 1730 podala Anně v odkazu na nerušitelnost ruské tradice prosbu přijat samoděržaví v takové podobě, jaké bylo za jejich předchůdců a zničit kondici Nejvyšší tajné rady.

To bylo Anně samozřejmě sympatické. Když Jagužinského stoupenci souhlasili, že carevna s odvoláním na tvrzení, že panovník vyvolený bohem nemusí dodržovat vynucený slib, krátce po nástupu na trůn, na tradičním prvním setkání panovnice se šlechtou, v únoru 1730 v moskevském Kremlu, se prohlásila samoděržavnou panovnicí a jakékoli omezování absolutistické moci odmítla. Následovalo zrušení Tajné rady a vyhnání Golicyna, Dolgorukých a jejich stoupenců na Sibiř. Golicyn byl po šesti letech převezen do sankt petěrburgské Šliselburské pevnosti, kde v roce 1737 zemřel. Další čtyři představitelé Dolgorukých v čele s Ivanem Dolgorukým byli rovněž převezeni do Šliselburské pevnosti, ale protože na rozdíl od Golicyna nestačili zemřít, byli popraveni.

Jejich protivníci byli rozčarováni ze zrušení Tajné rady, původně ho však považovali jen za prostředek, jak se zbavit vlivu Golicynových stoupenců. Teprve, když se carevna dvůr začal zaplňovat příslušníky německé šlechty, pochopili, že kroky Anny Ivanovny byly motivovány strachem z věrolomnosti ruské šlechty jako celku. Podotýkám, že zrušením Tajné rady skončila geneze jednoho experimentu přibližujícího ruské politické instituce západoevropským. Vedle panovníka se totiž konstituovala státní instituce, která by byla schopna korigovat absolutistické rozhodnutí. Problémem však bylo to, že si stále více uzurpovala panovnickou moc a stávala se spíše nástrojem absolutistické moci svého předsedy, než korektorem panovnické moci.

Anna Ivanovna se narodila v roce 1693. Po smrti svého otce Ivana V. v roce 1696 žila se svou matkou a sestrami v podmoskevském Izmajlovu. V roce 1708 car Petr I. rozkázal, aby se tato rodina přestěhovala do Sankt Petěrburku. O dva roky později se Anna na popud Petra I., který v tomto kroku spatřoval způsob, jak si připoutat Pobaltí, prodala za kuronského vévodu Friedricha Viléma (?). Ten ale dva měsíce po svatbě zemřel. Petr nepřipustil, aby se Anna vrátila do Sankt Petěrburku a nechal ji žít jako vévodkyni-vdovu v Mitavě. Anna se tam cítila odcizena a hledala proto spřízněné duše. Nacházela je v nemocných a invalidech a v dobročinné práci pro ně. Od roku 1718 jí v ní vydatně pomáhal kuronský vévoda Ernst Johann Biron (1690–1772).

Když se na počátku roku 1730 Anna stala ruskou panovnicí, neoplývala žádnými vladařskými zkušenostmi. Nikdy nebyla k vládnutí vychovávána. Pokračovala proto v tom, co jí bylo vlastní, v dobročinné práci. K ruskému dvoru se tak scházeli nemocní. To by nebylo ničím negativním. Vždyť se i Petr I. staral o invalidy a sirotky. Anna ale této činnosti věnovala většinu svého času. Na vládnutí jí mnoho nezbývalo. Přesto se Anna od počátku své vlády snažila vyvolat iluzi, že se vrátila doba silných panovníků s vlastní politickou vůlí. Tu však vykonávali jen její favorité. Jejich přičiněním také, jak jsme již viděli, Anna nejprve zrušila Tajnou radu a obnovila senátní pravomoci, členy

senátu však jmenovala jen podle vlastního uvážení, resp. uvážení svých rádců, ale záhy existenci Tajné rady obnovila. Do jejího čela jmenovala svého dřívějšího důvěrníka Ernesta Birona. Biron byl šlechtic kuronského původu, který reprezentoval německé kolonisty, jež do Ruska pozval Petr První. Anna Ivanovna nikdy nedůvěřovala ruské šlechtě, vždy dávala přednost její německé konkurenci. Té také tím zajistila přístup do významných ekonomických a politických funkcí. Tím se stalo, že se na mnohých postech musela ruská šlechta spokojit s podřízeným postavením. To jí přirozeně vadilo.

Biron byl nepochybně nesmírně schopný, současně ale také velmi ambiciózní. Carevna se pro něho stala prostředkem k uplatnění vlastních mocenských cílů, k ovlivňování osudů ruské říše. A tak činil vše proto, aby obdobně jako jeho předchůdci Menšikov a Golicyn obdržel velkou moc. To se mu také podařilo. Záhy získal mimořádné pravomoci pro boj s nepřáteli. Současně na něj carevna delegovala úkoly, které dříve náleželi právě Golicynovi či Menšikovovi. Mohlo by se říci, že se fakticky nic nezměnilo, že se změny dočkalo jen personální obsazení.

Anna Ivanovna tím dala vzniknout tzv. bironovštině. Byla to doba Menšikovova či Golicynova „absolutismu“. Měla ale jeden zásadní rozdíl, mohlo by se říci, pro Rusko kruciólní. Kdežto se Menšikov a Golicyn opírali o ruské šlechtické rody, o ruskou tradici, Biron byl v Rusku cizincem a opíral se o neruskou, především německou šlechtu. Staroruské zvyky a tradice mu byly zcela cizí, nerozuměl jim. Biron se sice nehonosil takovým bohatstvím jako Menšikov a Golicyn, nedával ani tak na odiv svoji slávu, jeho pravomoci při určování vnitřní ruské politiky však nebyly o mnoho menší. I on např. obdobně jako jeho předchůdci řídil vojsko. Skutečnost, že se upnul ke šlechtickým kruhům pocházejícím z německého prostředí a že s jejich pomocí prosadil správné a politické změny, které privilegovaly neruskou šlechtu, pociťovala ruská šlechta jako diskriminaci. Redukci svých privilegií dokonce označovala za protiruský teror.

To, že se Biron opíral především o neruskou šlechtu, ovšem neznamenalo, že by ruská šlechta byla zcela od moci a administrativy odstraněna. Mezi vyvolené se ale mohly dostat jen loajální a s Bironovou korupcí spojení. Mezi takové osobnosti ruské šlechty patřili, možná trochu překvapivě, Pavel I. Jagužinskij (1683–1736), Alexej M. Čerkasskij (1680–1742), Feofan Prokopovič (1681–1736), Andrej I. Ušakov (1672–1747) a Annini příbuzní Saltykovové, vesměs tedy osobnosti, které se také podílely na Anině cestě k moci.

Biron založil svoji moc na pevném vojenském režimu. Pro ruskou šlechtu byl každý pokus o odpor nebezpečný. Přesto, i když si byla vědoma, jakou sílu prostřednictvím armády Biron udržuje, pokoušela se o jeho svržení. Razanci, s jakou se Biron vypořádával s projevy odporu, dosvědčuje následující událost: Artemij P. Volynskij (1689–1740), jeden z příslušníků ruské šlechty, který za bironovštiny dosáhl vysokého postu, zejména, když v letech 1738–1740 působil jako jeden ze tří členů Kabinetu ministrů, zřízeného roku 1731 jako orgánu, podpisy jehož všech tří členů stály na rovině s podpisem carevny, podal carevně návrh, aby ruské šlechtě jako celku svěřila větší podíl na vládě, než tomu

bylo doposud. Chtěl, aby panovnice přijala odpovědnost dvoukomorovému ze šlechticů složenému sněmu nahrazujícímu nevyhovující jednokomorový senát. Anna Ivanovna postoupila návrh Bironovi. Ten ho označil za protiústavní čin a nechal Volynského a několik jeho spolupracovníků obvinít z přípravy proticarského povstání. Po krátkém mimořádném soudu byl Volynskij společně se dvěma nejbližšími spolupracovníky popraven. Další skupina Volynského spolupracovníků byla deportována na Sibiř.

K pozitivním rysům vlády Anny Ivanovny patřil pokračující zájem o vědu a kulturu. V Rusku i nadále působila řada významných osobností především německého původu, jejichž přičiněním se ruská věda a kultura rychle rozvíjela. Jejich přičiněním se pak současně o ruské vědě hovořilo v Evropě.

Za Anny Ivanovny se např. v carském divadle hrály italské opery, v roce 1737 byla v Rusku založena první baletní škola, u dvora vznikla chórová kapela. Anna Ivanovna však také ráda lovila. Jen v roce 1738 prý sama zastřelila 1.024 zvířat, včetně 374 zajíců a 608 kachen. Za zmínku stojí i to, že za carevny Anny Ivanovny byl v roce 1735 odlit car-kolokol a v únoru 1740 byl v Sankt Petěrburku vytesán velkolepý ledový palác.

Pozitivním krokem byl i rozvoj řemesla a obchodu. Rostl objem zemědělské produkce, která mohla být určena na vývoz – vývoz se realizoval přes jediný spolehlivý námořní přístav – Archangelsk. Na Urale a Sibiři se za státního dohledu budovali nové metalurgické závody. Tím se ke konci vlády Anny Ivanovny, v roce 1740, Rusko dostalo v množství vyrobené litiny na první místo ve světě (dvacet pět tisíc tun ročně).

Paradoxně se i v tomto rezortu šířilo nevolnictví. V roce 1736 byl dokonce zveřejněn carevnický ukaz, kterým se všichni pracující manufaktur a továren měnili v nevolníky vlastníků těchto zařízení. Tentýž ukaz ovšem doplňoval nařízení Petra Velikého o povinné službě ruské šlechty státu. V Annině ukazu byla tato služba poprvé v ruských dějinách vymezena počtem let. Jednalo se o dvaceti pěti leté období, po kterém z ní mohl šlechtic odejít. Po dobu dvaceti pěti let však byl i on svým způsobem nevolníkem. Svědčí o tom např. skutečnost, že při zakládání továren nepanoval zákon trhu, ale rozhodnutí panovníka. Centrální řízení pak fungovalo i v dalším. Např. pokud vlastník továrny nebo manufaktury produkoval méně, nebo naopak příliš mnoho, mohl být podřízen státní správě, nebo mu mohl být dokonce majetek ve státním zájmu zkonfiskován. Úkolem vlastníka bylo především odvádět státu daně (penězi nebo částí produkce). Pokud tak nečinil (nesplňoval požadovanou kvótu), byl nejen pokutován, ale i trestán jinou, vyšší formou.

Vláda Anny Ivanovny byla udržována velmi přísnými a krutými metodami. V jejich čele stála Tajná kancelář vedená Andrejem I. Ušakovem. Jednalo se o řídicí policejní aparát využívající ke své činnosti řadu krutých prakticky středověkých metod mučení.

Anna Ivanova nedůvěřujíc staré petrovské gardě nechala v září 1730 zřídit novou elitní jednotku – Izmailovský pluk, který z velké části tvořili důstojníci z Pobaltí. Řadoví vojáci se pak rekrutovali především z Ukrajiny. Prvním velitelem Izmajlovského pluku se stal livonský diplomat v ruských službách hrabě Karl Gustav Levenvolde (?–1735), jeden z carevnických favoritů. Anna Ivanova nechala vyrobit novou korunu s dvěma

a půl tisíce briliantů. Na chod dvoru se ročně investovalo dva a půl milionu zlatých rublů. V téže době se na chod Akademie věd a Námořní akademie vydávalo čtyřicet sedm tisíc zlatých rublů a na Lékařskou kancelář, která měla na starosti boj s nakažlivými chorobami, šestnáct tisíc zlatých rublů.

Kdežto ruskou vnitřní politiku fakticky řídil Biron, v čele ruské zahraniční politiky stál Andrej I. Ostermann. Svým způsobem se jednalo o Bironův prototyp. Nebyl jako Biron bouřlivákem vyvolávajícím spory. Naopak se snažil hledat kompromis. Kvůli tomu jej ostatně Biron toleroval. V zahraniční praxi se to projevovalo Ostrmannovou maximální snahou najít pro Rusko výhodná spojení a pokud to jen trochu bylo možné, vyhnout se konfliktům. Ostrmann se mimořádně angažoval ve vyjednání ruského spojení s rakouskými Habsburky. Navazoval tím na svoji předchozí aktivitu. Ostrmannovým přičiněním byla s nimi uzavřena smlouva s cílem zabezpečit se proti polskému a osmanskému nebezpečí již v roce 1726.

Přes Ostrmannův mírový konstruktivismus Anna Ivanovna absolvovala dva velké válečné konflikty. Prvním z nich byla účast ve válce o polské nástupnictví, do které Rusko vstoupilo v roce 1733, krátce po smrti tehdejšího polského krále Augusta II. Saského zvaného pro svoji postavu Silný. Ve válce o polské dědictví šlo o to, že většina polské šlechty kandidovala na uprázdněný polský trůn někdejšího polského krále Stanislava Leszczyňského (1677–1704–1709–1733–1736–1766). Rusko a rakouští Habsburkové se však postavily proti a podpořily kandidaturu syna Augusta II. saského kurfiřta Augusta Třetího (1696–1733–1763). Když k prosazení tohoto kandidáta nepomohla „dobře míněná slova“ rusko-rakouské koalice, vtrhla ruská vojska vedená generálem polním maršálem Petrem Lassim (1678–1751) na polské území. Záhy jim přišli na pomoc Rakušané. Stanisław Leszczyński prchl do Gdaňska v domnění, že tam dorazí francouzské loďstvo s francouzskými vojáky. Dříve se však ke Gdaňsku dostala ruská vojska vedená generálem Burkhardtem Ch. Münnichem (1683–1767). Gdaňsk padl a Stanisław musel prchnout. Kam jinam než do Francie. A tak se na polský trůn za ruské pomoci dostal August Třetí. Ponecháme-li stranou rusko-polské šarvátky o Ukrajinu, které provázely téměř celé 17. století, byla Annina válka první velkou ruskou intervencí do polských záležitostí.

Druhým velkým válečným konfliktem, do kterého Anna vstoupila, byla válka s Osmanskou říší. Odehrávala se v letech 1735–1739. Protože válka o polské dědictví se vinula až do roku 1736, Anna na jejím počátku bojovala na dvou frontách. Rusko-osmanský konflikt byl z obou stran chápán jako „svatá válka“. Osmani bojovali proti nevěřícím za rozšíření islámské víry směrem na sever a Rusové naopak proti nepřátelům Kristovy víry za navrácení svatého místa pravoslaví – Konstantinopole – do lůna pravého vyznání. Ve skutečnosti však Osmani jen usilovali o rozšíření svého mocenského postavení, kdežto Anna tímto konfliktem jen pokračovala v záměru Petra I. získat pro Rusko černomořské pobřeží. Důvodem sporu bylo i pro Rusy přezívající trauma z jejich porážky v roce 1711, kterým se Rusové museli vzdát Azova.

O vážnosti, s jakou Anna k tomuto konfliktu přistoupila, svědčí, že velení opět svěřila svému nejlepšímu generálu Burkhardtovi Münnichovi. Münnich zpracoval ještě před zahájením bojů strategický plán, jehož cílem bylo ve čtyřech letech získat severní Černomoří, Krym, Moldavsko a Valašsko a celé tažení završit v roce 1739 vstupem do Konstantinopole. První boje byly pro Rusy příznivé. Lassi stojící v čele dunajské armády bez větších problémů dobyl v roce 1736 Azov a vstoupil na Krym. Začalo účtování se staletým nepřítelem, který se považoval za dědice tatarské Zlaté Hordy, krymskými Tatary. Münnich obdržel výslovné svolení panovnice, že může plenit Krym podle vlastního uvážení. Tvrdí se, že Münnich plnil tento úkol tak důkladně, že vyzýval vojáky k takovému ničení, aby na Krymu nezůstal jediný celý dům. Krymští Tataři v obavách o holé životy masově opouštěli domovy. V krymských horách se ocitly tisíce tatarských uprchlíků. Rusové pak procházeli liduprázdnými vesnicemi.

V létě 1737 pokračovali Rusové v dobývání dalšího území. Záhy se jim vzdala velká osmanská pevnost Očakov. Münnich vzápětí začal konkretizovat plán na dobytí Konstantinopole. To se mu však nezdařilo. Lví podíl na tom měly nemoci, které vypukly v jeho vojsku. Letopisci tvrdí, že ruské ztráty v přímých bojích byly několikanásobně nižší než ztráty, které Rusové utrpěli v důsledku nemocí a nedostatečného zásobování. Poslední ranou pro toto ruské tažení zřejmě bylo rakouské ustoupení z Bělehradu. Turci tím totiž mohli přemístit proti Rusům početné síly. Rusové proto podepsali v roce 1739 nevýhodný bělehradský mír. Vraceli jim Osmanům všechny zisky s výjimkou Azova.

IV. Nové Rusko

1. Jelizaveta (Alžběta) Petrovna

Anna Kuronská si na konci třicátých let 18. století byla vědoma, že vzhledem ke svým zdravotním problémům její vláda s největší pravděpodobností skončí bez přímého následníka trůnu. A protože se její zdravotní komplikace násobily, rozhodla se využít zákon Petra I. o určení svého následníka: na počátku roku 1740 vydala ukaz, kterým jmenovala svým nástupcem právě narozeného pravnuka svého otce, bývalého spoluvladaře Petra Velikého Ivana V. a syna dcery své sestry Kateřiny Ivanovny, Ivana Antonoviče. Toho také po její smrti, k níž došlo v říjnu 1740, prohlásili v listopadu 1740 carem Ivanem VI. (1740–1741–1764). Za zmínku jistě stojí, že Ivan V., který zemřel v roce 1696, měl dvě dcery: Annu Ivanovnu, která vládla v letech 1730–1740, a Kateřinu Ivanovnu (1691–1733), která se provdala za meklenbursko-šverinského (v češtině též meklenbursko-zvěřinského) vévodu Karla Leopolda (1678–1713–1747). Z tohoto manželství vzešla dcera Anna Leopoldovna, která se provdala za brunšvického vévodu Antonína (?). Měli spolu tři děti, Ivan byl nejstarší.

Vzhledem k věku „nastoupivšího“ cara Ivana VI. byl ihned poté, co byl povolán ruským panovníkem, bylo mu teprve devět měsíců, stanoven regent. I toho ještě stačila Anna určit. Měl jím být výše již zmíněný Ernest Johann Biron. Biron byl vzdělaný a organizačně nesporně schopný šlechtic. Regentstvím by ovšem Biron mohl získat neomezenou moc v drtivé většině, ne-li nakonec ve všech vnitropolitických i zahraničně politických záležitostech. Připravovalo se dokonce, že bude jménem cara podepisovat mezinárodní smlouvy, pracovat jako nejvyšší velitel ruské armády a loďstva a rozhodovat o financích. Zřetelně se tím mohla ještě více prosadit skupina neruských „vyskočků“. Rychle se proto zformovala šlechtická opozice etnických Rusů. Biron se tak jejím zášahem ze svého mimořádného postavení dlouho netěšil. Silná opozice, která se postavila proti Bironovi, se však stala osudnou i pro malého Ivana Šestáho. Ruská opoziční šlechta nenávidící německý vliv se totiž ihned po smrti Anny Ivanovny seskupila do koalice tvořené tradiční ruskou rodovou i novou ruskou služebnou šlechtou, a v jednotném šiku účinně konspirovala proti Bironovi a jeho skupině. Stavěla se však nejen proti Bironovi, ale i Ivanovi.

Záhy nezůstalo jen u slovních vyjádření. Dne 9. listopadu 1740 byl Biron svým dřívějším spolupracovníkem generálem – polním maršálem Burchardtem Kristofem Münnichem (též Mjunichem, Minichem), (1683–1767) stojícím v čele elitního Preobraženského gardového pluku zatčen a odvezen do vyhnanství („ssylka“) na Sibiř. Novou regentkou byla jmenována Ivanova matka kněžna Anna Leopoldovna (1718–1746). Münnich očekával prebendy, skutečnost však byla i pro něj nepříznivá. Anna si uvědo-

movala Münnichovo lavírování a raději jej proto postavila mimo hru. Bironovo místo tak zaujal Münnichův blízký spolupracovník řídící do té doby ruskou zahraniční politiku Andrej I. Ostermann (1686–1747).

Tyto změny mezi vládními kruhy však nevedly k definitivnímu zklidnění sporů o moc. O trůn se totiž záhy přihlásili další členové romanovského rodu. V jejich čele stáli ti, kteří pocházeli z přímé panovnické linie vinoucí se k Petru Velikému. V nastalých sporech se opět stalo rozhodujícím, stejně jako v předchozích obdobích, na čí stranu se postaví vojáci. To se podařilo petrovské linii. A tak byl po necelém roce, v listopadu 1741, preobraženským plukem svržen car Ivan VI. Antonovič a jeho matka – regentka – Anna Leopoldovna a na trůn byla dosazena dcera Petra I. Jelizaveta (Alžběta) Petrovna (1741–1762).

Jednalo se o další ze série palácových převratů Ruska 18. století. Oproti předchozím se jelizavetinský lišil tím, že byl podniknut proti legitimnímu panovníkovi. Nikoli ve sporu, kdo nastoupí po panovníkovi, který zemřel. Jelizaveta Petrovna se jak v tomto převratu, tak v celé své následující vládě opřela o domácí ruskou šlechtu. Neponechala přitom stranou tradice odvíjející se od doby Petra Velikého. Naopak je podtrhla, a to ve smyslu impulzů ze západu, ale jejich akceptování takovým způsobem, aby zvýraznily domácí ruskou úroveň a výjimečnost. Takovýmto způsobem byly v jelizavetinském období vytvořeny podmínky pro rozvoj domácího umění, vědy a literatury.

Nástup Jelizavety znamenal konec moci Ostermanna, Münnicha, Golovkina a dalších osob spjatých s předchozím obdobím vlády Anny Leopoldovny. Většina z nich byla uvězněna nebo poslána do sibiřského vyhnanství. Na jejich místo nastoupily zcela jiné osobnosti. K nejvýznamnějším patřili Alexej G. Razumovskij (1709–1771) a Ivan I. Šuvalov (1727–1797).

Zdá se, že Jeliazaveta zdědila po svém otci stihomam, výsledkem čehož bylo nejen časté střídání favoritů, ale i skutečnost, že všechny členy brunšvické větve Romanovců nechala uvěznit v řížských kasematech. Po čtyřech letech rozhodla o rozdělení rodiny – bývalý car Ivan trávil život ve vězení v absolutní izolaci. V roce 1756 převezli tohoto „státního vězně“ do šlisellburské pevnosti, kde strávil dalších osm let. Z vězení se pak Ivan nedostal ani po smrti Jelizavety, ani po smrti jejího nástupce Petra Třetího. Nejnovější ruská historiografie uvádí, že dvaadvacetiletého Ivana se Kateřina obávala více, než Petrova syna Pavla, kterému bylo jen osm let (Petr = Kateřinin manžel, Petr III., Pavel = budoucí ruský car Pavel I.). Využila prý proto skutečnosti, že se jej v srpnu 1764 údajně pokusil osvobodit podporučík Vasil Jakovlevič Mirovič (1740–1764). Po tomto, pravděpodobně zinscenovaném pokusu byl Ivan na Kateřinin rozkaz vězňiteli zavražděn. Kateřininy obavy z Ivanova samozvanectví potvrzuje rovněž fakt, že několik dalších členů brunšvické rodiny trávilo i nadále zbytek života ve vězení. Např. Ivanův otec Antonín ještě plných šestnáct let, tedy celkem třicet čtyři let.¹⁰²

102 Srov. Nikolaj I. PAVLENKO, *Jekaterina Velikaja*. Moskva 1999, s. 62–63.

Jelizaveta Petrovna byla druhou dcerou Petra Velikého z druhého Petrova manželství. Petrovou druhou manželkou byla jeho pozdější nástupkyně Kateřina I. Fjodorovna. Jelizaveta se narodila roku 1709. V době nástupu na trůn jí tedy bylo 32 let. Ještě Petr I. nechal uzavřít zasnubní listinu (vlastní zasnuby proběhly až po Petrově smrti v roce 1726) s mladým šlésvicko-holštýnsko-gottorpským králem Karlem Augustem (1706–1727). Sňatek se však kvůli nemoci panující carevny Kateřiny I. neuskutečnil a Karel na konci května 1727, třináct dní po Kateřinině skonu, zemřel. Jelizaveta se pak oficiálně již nikdy neprovdala, i když se v literatuře občas uvádí, že v roce 1742 se stala morganatickým sňatkem ženou Alexeje G. Razumovského. Kvůli své pozici to však nikdy veřejně nepřiznala, byť i je zřejmé, že Razumovskij měl společně s kancléřem Alexejem P. Bestuževem-Rjuminem (1693–1766) a předsedou tajné kanceláře Ivanem Ivanovičem Šuvalovem na její vládu rozhodující vliv. Možná může něco z toho osvětlit i skutečnost, že Razumovskij měl rozhodující vliv ve čtyřicátých letech, kdežto Šuvalov v letech padesátých. Tvrdí se, že tomu tak bylo s ohledem na jejich úspěšnost v mileneckých rolích.

Pominout ale nelze ani další Alžbětiny favority, např. bratrance Ivana I. Šuvalova Alexandra I. Šuvalova (1710–1771), který byl královským komořím, a jeho bratra Petra I. Šuvalova (1710–1762), který měl na starosti státní finance a byl vrchním velitelem dělostřelectva, či bratry Ivana I. (1719–1786) a Michaila I. Voroncovy (1714–1767) a Stěpana F. Apraksina (1702–1760), kteří byli Alžbětinými poradci, později vysokými státními úředníky. I o nich se často tvrdí, že plnili i určité intimní úkoly. Tvrdí se, že u Jelizavetina dvora o mnohém rozhodovaly ženy. Např. Ivan Šuvalov se prý dostal k výhodnému postavení jen díky jedné z Jelizavetinych dvorních dam. Oženil se s údajně velmi nehezkou Mavrou Šepelevovou, které si Jelizaveta vážila právě proto, že nebyla pěkná a nemohla jí tudíž v tomto směru konkurovat. Jelizaveta totiž na všechny dámy, které ji obklopovaly, a dokonce i na jejich oděvy, velmi žárlila.

Dne 12. prosince 1741 Jelizaveta zveřejnila programový ukaz, v němž uvedla, že problémy ruského státu se zrodily ihned po smrti Petra I. a provázejí celé následující období. Krucíálním problémem bylo narušení centralizovaného systému, za které nese odpovědnost Nejvyšší tajná rada a za Anny I. existující Kabinet ministrů, koncilium tří kabinetních ministrů, jejichž podpisy pod státními orgány byly rovnocenné podpisu carevny. Aby Jelizaveta tento problém odstranila, ukazem z 15. prosince Kabinet ministrů zrušila a obnovila původní, Petrem I. vymezené, pozice Vládnoucího senátu. Odpovědnou osobou za jeho činnost učinila v pozici vrchního prokurátora Vládnoucího senátu knížete Nikity Ju. Trubeckého (1699–1767). Ten dostal jako stěžejní úkol revizi všech nařízení vydaných senátem mezi roky 1725 a 1741. Při naplňování tohoto úkolu např. Vládnoucí senát v únoru 1745 vydal doporučení, které pak Jelizaveta vyhlásila jako rozkaz, aby nebylo respektováno nic z nařízení, která vydal Vládnoucí senát v Bironově době či za panování Ivana Šestého. Že se Vládnoucí senát stával stále více nástrojem svévole panovnice, dokazuje skutečnost, že Senát musel vždy zasedat v car-

ském paláci. Jelizaveta tak měla možnost jeho činnost přímo či skrytě, zpoza závěsů a tajných oken, kdykoli kontrolovat.

K upevnění pozice panovnice měla sloužit i výměna koležských a guberniálních prokurátorů, a to tak, aby tato místa obsadili jen jí věrní. Jejich pravomoci pak následně výrazně posílila. Naopak zmenšila pravomoci Kabinetu, do jehož čela postavila osobnost, která s podobnými funkcemi již měla zkušenosti za vlády Pavla I. a Kateřiny I., barona Ivana A. Čerkasova (1692–1758). Čerkasovými rukama procházely všechny úřední písemnosti, které byly určeny carevně. Jednalo se tedy o významnou osobnost, které Jelizaveta mimořádně důvěřovala. Svědčila o tom i skutečnost, že ho o dva roky později, v roce 1744 pověřila organizací vzniku a chodu jedné z nejstarších evropských porcelánek – sankt petěrburšské – a že Čerkasova průběžně hojně odměňovala: od titulu barona, po obvyklé panovnické dary favoritům – rozlehlé polnosti a vesnice s mnoha tisíci nevolníků.¹⁰³

Nástup Jelizavety Petrovny na trůn byl spojen s nezvykle širokou amnestií a s prominutím daňových nedoplatků. Kdo byl nejvíce za nástup Jelizavety k moci odměněn, to byli vojáci, kteří ji podpořili. Carevna pragmaticky uvažovala i do budoucna: udržet vojsko na své straně bylo základní podmínkou, jak předejít případnému dalšímu palácovému převratu. Záhy se však ukázalo, že carská pokladna je prázdná. A tak se opět začaly postupně daně zvyšovat. S cílem zlepšení výběru daní bylo také v roce 1742 rozhodnuto o nové revizi „duší“ a o následných pravidelně každých patnáct let uskutečňovaných revizích.

Po korunovaci, která se uskutečnila v Moskvě v roce 1742, byly uděleny další milosti. K nim přibyla skutečnost, že v civilním právu byl oficiálně zrušen trest smrti. Avšak život za Jelizavety Petrovny, stejně jako za jejich předchůdkyň, zdaleka nebyl idylický. Jelizaveta totiž napodobila svého otce v represích namířených proti těm, kteří z nějakého důvodu nesouhlasili s oficiální ideologií, protivili se vrchnosti, či se dopouštěli jiných kriminálních deliktů. Petr I. proti nim zřídil jako svoji tajnou kancelář tzv. *Preobraženský prikaz*, jehož úkolem bylo sledovat podezřelé osoby, podávat o nich informace, soudit je a trestat. Obvinění mohli být libovolně mučeni, trestáni či vězněni. Za Jelizavety Petrovny byl okruh činnosti a personální obsazení kanceláře rozšířen. Prioritní bylo sledovat všechny ty, kteří se svými názory jakkoli vymykali představám oficiálních kruhů. Její činnost se více zpolitizovala, což ji neodmyslitelně začlenilo do vývojové linie ruské tajné policie, která dostala pevnou organizační základnu za cara-imperátora Mikuláše I. (1825–1855). V roce 1826 bylo podle rakouského vzoru zřízeno *Třetí oddělení carské imperiální kanceláře*, v jehož čele proslula šedá eminence, úspěšný velitel protinapoleonských vojsk, kníže Alexandr Ch. Benkendorf (1782–1844).

Prameny ukazují, že za carevny Jelizavety byla tajná kancelář tak „aktivní“, že za dvacet let její vlády poslala na Sibiř osmdesát tisíc trestanců. Pro porovnání, za tři-

103 Kabinet za Jelizavety I. sice tvořili předsedové kolegií, tedy něco jako ministerská rada, ale od skutečného ministerského kabinetu byla tato instituce ještě hodně vzdálena.

náctileté vlády Anny Ivanovny, v dobách, kdy působil ještě Preobraženský prikaz, bylo posláno touto cestou na Sibiř „pouze“ dvacet tisíc odsouzených. Na Sibiř však byly posílány i jiné osoby než jen skuteční trestanci. Roku 1760 totiž Jelizaveta vydala ukaz, kterým povolovala statkářům (poměščíkům) posílat na Sibiř nevolníky, kteří se proti nim nějakým způsobem provinili. Jednalo se o další nařízení utužující v Rusku nevolnictví (viz výše). Statkáři tím totiž fakticky získali nad nevolníky plnou soudní pravomoc. Jelizaveta však tak neučinila pouze proto, aby zvýraznila postavení šlechticů. Nevolníci posláni na Sibiř se totiž fakticky dostávali za hranice osobní závislosti na šlechtici a „odpovědnost“ za ně přecházela na stát, měnili se tedy v nevolníky, se kterými mohl disponovat stát. A stát, požadující, aby na Sibiř odešel provinilý nevolník s manželkou a dětmi, je prostřednictvím carevny využíval ke kolonizaci a exploataci Sibíře.

Jelizaveta patřila k panovnicím, které se o svoji zemi staraly. Důkazem byla např. v pořadí druhá revize obyvatel ruské říše. Jelizaveta ji uspořádala v letech 1744–1747. (První proběhla v letech 1719–1724). Stejně jako při první revizi, byl i ve druhém případě sčítán počet mužů – od kojenců po starce. Počítaly se „jejich duše“. Tímto způsobem se dospělo k číslu 9,2 miliónu. Pokud bychom předpokládali, že ženy a dívky tvořily polovinu, pak krátce před polovinou 18. století žilo v Rusku téměř 18,5 milionů obyvatel. Drtivá většina jich přitom žila na vesnici. Dokonce existují odhady, že ve městech byli ze sta obyvatel jen čtyři Rusové.

Sčítání bylo provedeno především kvůli fiskálním důvodům. Kvůli nim bylo v roce 1742 obnoveno i Důlní kolegium a Manufakturní kolegium. Tato kolegia vznikla s cílem centrálně řídit dolování a průmysl za Petra Velikého. Roku 1731 byla zrušena v souvislosti s prováděnou privatizací. Záhy se však ukázalo, že v ruských podmínkách je centrální řízení nezbytností. K tomuto konstatování asi nelze mít zásadní námítky. Státní ekonomika se za Jelizavety rozvíjela vcelku dobře, nastával další rozvoj řemesel i obchodu. Od roku 1750 se např. rychle rozvíjela těžba nerostných surovin. Ta souvisela s obchodem, neboť téměř sto procent těžby se v této době ještě vyváželo. Jelizaveta, podobně jako před ní Petr I., si ale uvědomovala nevýhody takového obchodu. A tak, opět po Petrově vzoru se snažila, aby se v Rusku rozvíjela alespoň některá průmyslová odvětví. To se dařilo alespoň v metalurgii a výrobě sukna. Nově se dařilo i bavlnářství, jehož surovinou základnou se stala Střední Asie.

Jelizavetina politika byla politikou restaurace petrovského absolutismu. Carevna např. obnovila Vládnoucí senát. Její politika na jedné straně rozšiřovala šlechtická práva, na druhé straně posilovala rolnickou závislost. Za Anny Ivanovny byla doba šlechtické služby pro stát omezena na dvacet pět let, za Jelizavety na dvacet let.

Za vlády Jelizavety Petrovny se Rusko přeměnilo ve šlechtickou monarchii. Vnitřní politika se plně zaměřovala na zájmy šlechty, zahraniční pak v duchu Petra I. Velikého na posílení konkurenceschopnosti impéria mezi ostatními předními evropskými mocnostmi.

Jelizaveta však nemyslela jen na politiku. Starala se např. i o zlepšení cestovních podmínek. Činila tak ovšem především ve vlastním zájmu. Ráda totiž cestovala. A tak nechala např. mezi Moskvou a Sankt Petěrburkem vybudovat dvacet honosných stano-
višť určených výhradně pro potřebu jejich cest z Moskvy do Sankt Petěrburku a zpět.

Z dalších významných kroků je nutné zejména jmenovat skutečnost, že na návrh Petra I. Šuvalova nechala v roce 1754 zřídit zvláštní komisi, která měla za úkol sestavit soupis (svod) ruských zákonů, tzv. *Uloženijsje*. Šuvalov tím chtěl završit svůj plán obnovy institucí, zákonů a práv vymezených Petrem Velikým. V tomto duchu byla např. v roce 1747 obnovena Komise pro dohled nad státními příjmy a výdaji.

Komise mající za úkol připravit nový svod ruských zákonů studovala několik let staré ruské zákony a zvažovala, nakolik jsou aktuální. Současně naslouchala návrhům vybraných představitelů ruské šlechty, co by bylo vhodné změnit. Výsledkem této její práce se stal materiál *O poddanské službě*, čili „*O sostojanii poddanych voobče*“, který byl předložen carevně Jelizavetě na počátku roku 1761. Název sice asociuje jeho zaměření na nevolný lid, ve skutečnosti se však jednalo o mnohem komplexnější materiál sledující způsoby zlepšení ruského státního hospodářství. Protože nevolnictví bylo považováno za jeho stěžejní aspekt, byla mu v něm věnována mimořádná pozornost. Nikoli ve smyslu jeho zrušení či omezení. Právě naopak! Důraz byl kladen na šlechtu a její postavení. Carevna byla však v době, kdy jí byl materiál předložen, již vážně nemocná a nemohla se materiálem zabývat tak, jak by si přála. Bez jejího stanoviska se ovšem v práci pokračovat nemohlo. Samoděržavný model to prostě nedovoloval. Nicméně obsah materiálu *O poddanské službě* a samotný fakt, že takový elaborát vzniknul, ukazovaly, že na rozdíl od staršího systému favoritů Jelizaveta Petrovna prokazovala svoji vděčnost ruské šlechtě, která byla v jejím chápání rozhodující hodnototvornou (přesněji ve smyslu nezpochybnitelné a nenahraditelné organizátorky) silou ruského státu. Nečinila přitom nikterak výrazný rozdíl mezi šlechtou služebnou a rodovou. Materiál *O poddanské službě* byl snahou kodifikovat zvláštní postavení ruské šlechty. Nemalý podíl na tomto Jelizavetině pokusu měli již zmínění Šuvalovové. Byli to také právě Šuvalovové, jejichž přičiněním Jelizaveta vytvořila podmínky pro to, aby se ruská šlechta politicky i ekonomicky konstituovala jako skutečný stav. V hospodářské rovině např. na Šuvalovovův návrh připravila ekonomické zvýhodnění šlechty spojené s jejím výraznějším připoutáním k ruské půdě. V roce 1753 zrušila vnitřní cla, která bránila rozvoji ruského trhu. Náhradou vytvořila cla vnější. Jen za rok 1753 na nich státní pokladna získala jeden a půl miliónu rublů.

Komplex těchto „šuvalovovských“ reforem byl zahájen v roce 1747 státní regulací cen soli a vína. Jejím cílem nebylo držet ceny „při zemi“. Naopak šlo jimi o to, zvýšit je natolik, aby z nich mohl stát získávat formou daně dostatečnou prebendu. Ta na druhé straně měla umožnit snížení daně z duše, kterou Petr I. Šuvalov z hlediska ekonomického považoval za silně demotivující. V padesátých letech 18. století se daň z duše skutečně snižovala. Jednalo se sice o snižování o kopějky, ale i to, navíc, když byly na počátku

padesátých let na Šuvalovův návrh prominuty daňové nedoplatky, bylo citelnou úlevou pro prostý lid.

V roce 1754 další Šuvalovova reforma umožnila vznik šlechtické úvěrové banky jako peněžního ústavu, jenž statkářům šlechtického původu poskytoval laciný úvěr a tím je zbavoval závislosti na lichvářích. Společně s dalšími kroky garantujícími politické a sociální výsady šlechty jako celku a zmíněným elaborátem zvláštní komise připravila zákon o zrušení služebné závislosti šlechty na panovníkovi. Ten však vešel do praxe až za Jelizavetina nástupce Petra III., v roce 1762.¹⁰⁴

Počátek Sedmileté války přinesl zajímavou změnu mezi ruskými politickými institucemi. Byla zřízena Konference u nejvyššího dvora, operativní carevna poradní orgán, mající za úkol řešit aktuální politické záležitosti. Protože vznikl na samotném počátku velkého mezinárodního konfliktu, nelze než jej považovat za instituci, která by měla pečovat o upevnění mezinárodní prestiže Jelizavetinského impéria.

Znovu tedy můžeme zopakovat, že za panování carevny Jelizavety sice i nadále fungoval systém jednotlivců (favoritů), kteří měli na chod státu výrazný vliv, neznamenalo to však, že by tito jednotlivci měli na Jelizavetu a její rozhodování absolutní vliv, tedy, že by jejich návrhy byly carevou a priori přijímány. Jelizaveta byla panovnicí s vlastním úsudkem a navíc, na rozdíl od některých svých předchůdců, trvala na tom, aby byly návrhy, stěžejní pro politický a hospodářský chod impéria, bez ohledu na to, který favorit či jiná osobnost je předložila, pečlivě projednány a oponovány ve Vládnoucím senátu, případně i v dalších státních institucích. Ačkoli se i pro následné období vlády Kateřiny II. v literatuře často zdůrazňuje vliv Kateřinou vybraných jedinců – favoritů –, Jelizavetin model byl pro Kateřinu zřetelnou inspirací. Bylo by proto pochybením tvrdit, že Kateřinini favoriti měli absolutní moc.

Po stránce kulturní, zejména literární, Jelizavetinská doba v Rusku napodobovala v Evropě právě vrcholící osvícenskou dobu. Mnohé z evropského kulturního dění Rusko přímo ovlivnilo. Rozdíl mezi děním v Rusku a ostatní Evropě byl jen v tom, že v Rusku byl k osvícenským idejím povolen přístup jen přísně vybrané a pečlivě perlustrované elitě. Zřetelným příkladem byly názory francouzského osvícence Françoise Maria Aroueta zvaného Voltaire (1694–1778) prezentované v jeho knihách, které byly do Ruska dovezeny. Ovšem pouze v takovém množství, aby se s nimi mohla seznámit pečlivě vybraná vrstva vzdělané ruské společnosti, tedy části šlechty. Voltairovy myš-

104 Se změnami v úloze a postavení šlechty přišel již Petr I., jehož cílem bylo odstranit rozdíly mezi služebnou a rodovou šlechtou. Nejvýraznějším krokem k likvidaci dřívějšího privilegovaného postavení rodové šlechty byla přeměna v systém stálých politických institucí. Nejen v nich, ale i v nižších správních orgánech se šlechta řídila podle stupnice, která byla schválena pro všechny úřednické posty v roce 1722. V roce 1714 nechal Petr I. provést celostátní soupis příslušníků šlechty ve věku od deseti do třiceti let za účelem zpřesnění vojenské evidence. Vojenská služba totiž byla pro ruskou šlechtu doživotně povinná. Výjimky se povolovaly až od roku 1727, a to pro ty, kteří se zavázali, že budou plnit povinnost v civilním resortu (že budou úředníky). V roce 1736 pak byla šlechtická vojenská služba zkrácena na 25 let, přičemž jeden člen rodu nemusel na vojnu odcházet, ale mohl se věnovat hospodaření.

lenky, i když pronikly i mezi další kruhy, se nesměly v širší společnosti šířit. Nicméně nadšení pro ně dávala najevo nejen ruská šlechta, a to ostentativním napodobováním francouzského stylu života. Francouzština se stala módní záležitostí nejen na carském dvoře. Pokud šlo o privilegovanou vrstvu, pak např. Ivan I. Šuvalov v polovině padesátých let 18. století vydával právě ve francouzštině, v jazyku v 18. století mezi ruskou šlechtou i mimořádně oblíbeném, v nákladu tři set výtisků satirický časopis *Literární chameleon*.¹⁰⁵ Hojně se rovněž zajímal o francouzské umění, které rád za vlastní prostředky nakupoval. Šuvalov nebyl jen Jelizavetiným favoritem a jejím generálem. O jeho vztahu a péči k vědě a umění svědčí skutečnost, že byl kurátorem moskevské univerzity, zakladatelem a ředitelem Akademie uměleckých řemesel, členem Londýnské královské akademie a členem Madridské umělecké akademie. Dlouhá léta si korespondoval právě s Voltairem. Čilé byly také jeho styky s dalšími francouzskými osvícenci, zejména D'Alembertem (1717–1783) a Helvetiem (1715–1771). Tvůrce osnovy moskevské univerzity, polyhistor Michail V. Lomonosov (1711–1765) byl objeven právě Šuvalovem. Bez Šuvalovova přičinění by svého cíle nikdy nedosáhl. Protože v Rusku do té doby neexistovaly střední školy, muselo vzniknout při univerzitě gymnázium. I o jeho založení se u panovnice zasadil Šuvalov. Při svých cestách po zahraničí Ivan Šuvalov shromažďoval různá umělecká díla a obohacoval jimi sankt petěrburské sbírky. Jimi vytvořil základ budoucí Ermitáže budované jako instituce shromažďující vynikající umění od roku 1765 carevnou Kateřinou Druhou. Šuvalovovou zásluhou se také v Sankt Petěrburku zrodila velká dílna napodobující originály nejznámějších evropských soch a obrazů. Založit tak ruskou tradici shromažďovat ve sbírkách nejen originály, ale i speciální kolekce kopií, tzv. slepki.

Ruský osvícenský spisovatel, senátor a státní tajný rada Gavrila R. Děržavin nazval Jelizavetinskou vládu věkem písní. Nejen u dvora se totiž hrála ruská, francouzská a italská hudba; velmi populární byla opera. Za Jelizavety vzniklo na třicet operních scén. Hrál se především podle antických námětů. Velmi populární byly nejrůznější triky spojené s využitím techniky. Např. prolétávání andělů, či sestup hrdinů s nebe. V tomto oboru se v Rusku např. proslavil italský dekoratér v ruských službách Giuseppe Valeriani (1708–1762), který v Sankt Petěrburku založil školu, jež jeho umění nejen napodobovala, ale i zdokonalovala.

V Sankt Petěrburku se od poloviny 18. století rovněž pořádaly veřejné koncerty. Šlo o hudbu různých skladatelů, včetně ruských. Při jejich organizování proslul kníže Vasilij A. Gagarin (?–1791), který šířil pozvánky s textem, že jsou srdečně zváni všichni měšťané kromě sloužících, opilců a prostitutek. Na těchto koncertech poprvé v Rusku zazněly zvuky kytar, mandolín a harf.

Jelizaveta pokračovala v architektonickém budování Sankt Petěrburku. Podle návrhu zde již zkušeného italského stavitele Francesca Bartolomea Rastrelli byl v letech

¹⁰⁵ Ruská šlechta se francouzštinou, kterou obvykle používala i pro běžnou konverzaci, v 18. století vymezovala vůči ostatnímu „prostému“ lidu hovořícímu „plebejskou“ ruštinou.

1754–1764 postaven sankt petěrburský Zimní palác a v roce 1756 byl dokončen Kateřinský palác v Carském Selu. Název dostal na počest jedné z Jelizavetiných předchůdkyň, druhé manželky Petra Velikého, vládnoucí jako Kateřina První. Zmíněný Kateřinský palác proslul mj. čínským sálem, v němž byla shromážděna kolekce obrazů asijského umění, nábytku a porcelánu, a jantarovou komnatou, která byla zhotovena na zakázku prvního pruského krále Friedricha I. (1657–1701–1713) pro jeho sídlo v Berlíně, ale jeho nástupcem na postu pruského krále Friedrichem Vilémem I. (1688–1713–1740) byla v roce 1716 darována ruskému carovi Petru Prvnímu. Ten pro ni nenašel v Rusku náležitě honosné místo. Umístěna byla proto až po dostavbě Kateřinského paláce za carevny Jelizavety.¹⁰⁶

Prvky evropského osvícenství se ovšem projeví i v ruském politickém myšlení. Byl jím např. ovlivněn v souvislosti s osvícenskou kulturou několikrát zmiňovaný Petr I. Šuvalov. Jeho snaha o revizi v Rusku platných právních norem byla totiž inspirována představou francouzského osvícenského filozofa Charlesa Montesquieuho (1689–1755) o „skutečné“ (v ruštině „istinnoj“) monarchii, v níž panovník nevládne pouze podle své vůle, ale, a to především, podle jasně a zřetelně formulovaných zákonů. To neznamená, že nemá být absolutistickým panovníkem. Naopak! Tato forma vlády musí být zákony jasně a zřetelně vymezena.

I v tomto směru se jelizavetinská doba stala vzorem pro Kateřinskou. A dokonce nejen Kateřinskou. Snaha o vytvoření zákony jasně vymezené „skutečné“ monarchie se stala charakteristická pro osobnosti typu Alexandra A. Bezborodka (1747–1799),¹⁰⁷ který se ji snažil prosadit nejen za vlády Kateřiny II., ale i jejího nástupce Pavla I., a v mnohém inspirovala i Alexandra I., zejména jeho vynikajícího znalce státního práva Michaila M. Speranského (1772–1839).¹⁰⁸

2. Jelizavetina zahraniční politika

Uvádí se, že Jelizaveta měla ve skutečnosti jen jediný velký vzor: svého otce Petra. Petrův vzor se nepochybně snažila napodobit v zahraničně politické rovině. Když však nastoupila na trůn, bylo Rusko natolik oslabené vnitřními rozpory, že nemohlo uvažovat o nějakém výraznějším proniknutí do evropských záležitostí. A tak, když v roce 1740 vypukl evropský konflikt o rakouské nástupnictví, Jelizaveta vyslovila souhlas s platností pragmatické sankce, která zaručovala nedělitelnost habsburských

106 Srov. Heinz G. KONSALIK, *Jantarová komnata*. Praha 2008; Petr VOKÁČ, *Tajemství Jantarové komnaty*. Ústí nad Labem 2001.

107 Srov. Radomír VLČEK, *Alexandr A. Bezborodka – šedá eminence vlády ruské carevny Kateřiny II.* Slovanský přehled 89, 2003, s. 289–303

108 Srov. Radomír VLČEK, *M. M. Speranskij and Russia at the Beginning of the 19th Century*. In: Petr Roubal, Václav Veber and all, *Prague Perspectives (I). The History of East Central Europe and Russia*. Prague 2004, s. 179–192.

zemí a nástupnické právo Habsburků v ženské linii, pokud by nebylo přímých mužských potomků, na český a uherský trůn. Na vojenské intervence Pruska do Slezska však Jelizaveta reagovala jen verbálním protestem. Pro českou a uherskou královnu Marii Terezii (1717–1740–1780) to bylo velkým zklamáním. Nicméně musela respektovat, že Rusko mělo právě v této době velké potíže se svým tradičním rivalem – Švédskem – a muselo se tudíž soustředit na vlastní zájmy. V letech 1741–1743 se totiž Švédové naposledy pokusily zvrátit výsledek Severní války přelomu 17. a 18. století. Boje na počátku čtyřicátých let 18. století byly pro Švédsko neúspěšné. Švédové ztratili i to málo, co jim ještě zbývalo. V roce 1743 si Rusko připojilo většinu Finska, které Švédsku vrátilo po Severní válce.

Je nezbytné zdůraznit, že ruská zahraniční politika v celém 18. století zcela korespondovala se stylem a formou zahraniční politiky jiných velkých evropských států. Obhajovala moc a sílu vlastního státu a usilovala o to, aby ho přeměnila a upevnila do podoby impéria konkurenceschopného ostatním velkým evropským státům. Petr I. jako první ruský car skutečně otevřel Rusko světu i v zahraniční politice. Jeho předchůdci výhradně zajišťovali bezpečnost a celistvost Ruska. To ostatně vyplývalo z nutnosti permanentní obrany před osmanskotatarskými, švédskými, polskými a litevskými nájezdy a z nedokončeného sjednocování ruského státu formou sbírání ruských zemí. Za tuto mez se dostal právě až Petr Veliký. Přejal tradici vytvořenou Ivanem IV. předpokládající, že Rusko je tzv. třetím Římem, státem předurčeným hájit pravoslavné náboženství. Činil však vše proto, aby Rusko bylo skutečným impériem. Na rozdíl od Ivana proto nemyslel pouze na byzantský prostor. Údajně v zájmu obrany a obhajoby pravoslavného náboženství určil další dvě oblasti, na něž se měla soustředit ruská expanzivní politika. První z nich byla černomořská oblast, která měla Rusku přinést především volný pohyb po Černém moři, a baltickou oblast, která měla zase Rusku otevřít severní námořní cestu. Skutečným smyslem této aktivity však nebyla obhajoba pravoslaví, jak tvrdil, ale prosazování velikosti a síly ruského státu. Programem dne a sěžejním Petrovým cílem se stala snaha učinit z Ruska velké a silné impérium. V jejím duchu rozhodl o jejím militantně expanzivním charakteru, který způsobil, že se Petr I. ve shodě s dobovými zvyklostmi více spoléhal na vojsko než na diplomacii.

Expanzivní války, které Petr I. vedl téměř celý život, byly finančně velmi nákladné. Severní válkou bylo Rusko zcela vyčerpáno. Naštěstí byli ještě více vyčerpáni jeho protivníci. I oni dávali přednost tomu, aby k dalším konfliktům nedošlo. A tak po smrti Petra I. v roce 1725 nastupuje alespoň na krátký čas mezi Ruskem, Švédskem, Rakouskem a Polskem politika usmíření. Na jejím počátku, zásluhou předního ruského politického činitele Andreje I. Ostrmanna, jak bylo dříve zmíněno, uzavřelo Rusko se Švédskem a o něco později i s Rakouskem mírové smlouvy. Jen málokdo v Rusku však věřil, že budou kodifikací „skutečného věčného míru“, jak se v preambulích zdůrazňovalo. Nikdo se nedivil, když zakrátko Rusko zvýraznilo tajnou diplomatickou hru, jejíž součástí byla špionáž a ve shodě s dobovým folklórem podplácení cizích ministrů. Mocen-

ské pretenze byly prostě příliš vysoké, než aby se jich Rusko vzdalo. V okamžiku, kdy nestačila vojenská síla, nastoupily jiné, neméně nebezpečné praktiky.

Vojensky Rusko i nadále hrozilo jen těm, kteří byli slabší a pro Rusko méně nebezpeční. Příkladem bylo zasahování do vnitřních záležitostí Rzeczospolite. Zopakujme, že příležitost se k ní naskytlá po smrti polského krále saského původu Augusta II. v roce 1733. Polský sejm se tehdy většinou hlasů usnesl, že novým polským králem může být jedině Polák. Volba padla na Stanisława Leszczyńskiego, který však byl jako přívrženec Francie pro Rusko nepřijatelný. Krátce po volbě, 20. září 1733, se objevil dvacetitisícový ruský sbor pod vedením generála Lassiho ve varšavském předměstí Praze. O čtyři dny později zvolil sejm za nového polského krále saského kurfiřta, syna Augusta II. Friedricha Augusta jako Augusta Třetího. Stanisław Leszczyński se však nevzdal, a tak vypukla válka, která skončila až v polovině roce 1734, kdy ruská vojska dobyla Gdaňsk, kam Stanisław Leszczyński uprchl v domnění, že mu do tamního přístavu připlují na pomoc francouzští vojáci.

Prosazením vlastního kandidáta na polský trůn si sice Rusko zajistilo obhajobu svých zájmů v Rzeczospolite, ale popudilo proti sobě Rakousko a Prusko, které si kladly obdobné pretenze na určování dění v Polsku. Mírové smlouvy uzavřené v polovině dvacátých let byly ohroženy. Jejich zrušení zabránilo nebezpečí v podobě osmanské expanze. V roce 1735 Rusko vstoupilo do války s Osmanskou říší. Rakousko a Prusko daly najevo, že jsou ochotny Rusko proti Osmanské říši podporovat a že se mu za jeho aktivitu proti Osmanům odmění tolerováním jeho vlivu v Rzeczospolite. Několikanásobná výměna ruských panovníků, slabost carské moci v prvních patnácti letech po smrti Petra I. a rostoucí vliv německých favoritů na ruské zahraniční politice nepřinesly dostatek financí, aby bylo možné vést válku úspěšným způsobem. V roce 1739 podepsalo Rusko s Osmanskou říší mírovou smlouvu, která jen málo změnila status quo ante bellum. Byla signálem oslabeného postavení Ruska. Důkazem toho byl i pouhý verbální protest, který Rusko v roce 1740 adresovalo Prusku, když obsadilo Slezsko. Válka o rakouské dědictví (1740–1748), v níž se na stranu Pruska přidala Francie a Bavorsko a na stranu Rakouska Velká Británie, Sardinie a Nizozemí, se Rusko nezúčastnilo. Bylo tomu tak zejména proto, že oslabení ruské centrální moci tehdy využilo Švédsko. Porušilo dvacet let starou mírovou smlouvu a v roce 1741 vyslalo do Ruska armádu, která se pokusila dobýt zpět území, které ztratilo v Severní válce. Rusku se sice podařilo ubránit (generál Münnich), muselo se však vážně zamyslet nad svým dalším postavením. Naštěstí pro něho nastoupila na trůn Jelizaveta Petrovna, která opět posílila panovnickou moc, centralizovala státní zřízení a realizovala jednotnou vnitřní a vnější politiku.

Šéfem Jelizavetiny zahraniční politiky byl od počátku její vlády hrabě Alexej Petrovič Bestužev-Rjumin, v letech 1744–1758 zastávající rovněž post kancléře ruského impéria. Bestužev-Rjumin byl stoupenec rakousko-ruského svazku, ale současně ve čtyřicátých letech 18. století usiloval o upevnění ruského spojení s Velkou Británií a Nizozemskem. Jeho protivníky v této orientaci byly Francie, Prusko a Osmanská říše.

Z předních osobností Kateřininy vlády patřil mezi stoupence ruského svazku s Francií především Ivan I. Šuvalov.

Bestužev-Rjumin měl pestrý, na vrcholnou politiku často velmi vlivný život. Dva-krát, v letech 1741 a 1758 byl však v důsledku dvorních intrik na pokraji smrti. Hrozila mu za údajnou vlastizradu. V obou případech byl carevnou Jelizavetou omilostněn, ačkoli ve druhém případě pak trávil další léta ve vyhnanství. Z toho jej vysvobodila až Jelizavetina nástupkyně Kateřina II.: krátce po svém nástupu na trůn v červnu 1762 jej spolu s dalšími osobnostmi, které byly jako politicky nepohodlné Jelizavetou poslány do vyhnanství, amnestovala. Dokonce jej Kateřina jmenovala generálem-polním maršálem. Považovala jej však za již neschopného politické aktivity (bylo mu téměř sedmdesát let), a proto mu žádné významné politické úkoly nesvěřila.

Zahraněční politika carevny Jelizavety byla od samotného počátku provázena zájmem zahraničních diplomatů o její přízeň. Za její vlády se totiž odehrálo několik velkých mezinárodních konfliktů. V letech 1740–1748 probíhal již uvedený spor o rakouské dědictví, od roku 1756 Sedmiletá válka. O skutečnosti, že Rusko bylo za vlády Jelizavety chápáno jak svými spojenci, tak odpůrci jako významná mocnost, svědčí, že o její přízeň soupeřila celá evropská diplomacie. Stala se totiž významným jazyčkem na vahách: ke komu se tato velká a silná mocnost připojí, ten má velkou šanci na mocenský úspěch. Příkladem tohoto názoru byla Velká Británie, která v roce 1742 uzavřela s Ruskem smlouvu, podle níž měla Británie platit Rusku za jeho zboží zlatem. Šlo o reciproční závazek za Jelizavetin slib, že Rusko poskytne Velké Británii pomoc v jakékoli válce, do níž Británie vstoupí. Tato rusko-britská dohoda byla zřetelně namířena proti Prusku, které usilovalo o obsazení Hannoverského kurfiřtství. Jednalo se o mezinárodně nepřilíš významný státeček v německém vnitrozemí. Jednalo se ovšem o zemi, z níž pocházela stávající britská vládnoucí dynastie. V roce 1714 totiž britský parlament přesvědčil tehdejšího hanoverského kurfiřta Jiřího (1660–1714–1727), aby se stal anglickým králem a upevnil tím vládu protestantů na britských ostrovech.¹⁰⁹ V polovině čtyřicátých let 18. století vlivem Bestuževa-Rjumina nabyly na intenzitě rozhovory s diplomaty uherské a české královny Marie Terezie. Jejich výsledkem bylo spojenectví, které uzavřelo Rusko s Rakouskem v roce 1746. Zavazovalo obě mocnosti ke vzájemné vojenské pomoci v případě napadení Pruskem. Rusko si tak zajistilo podporu proti Prusku ze dvou stran – britské a rakouské. Jenomže v roce 1755 došlo k radikálnímu obratu v britské diplomacii. V lednu 1756 byla podepsána britsko-pruská smlouva o neútočení. Pokud by však někdo narušil „klid a mír v Německu“ (míněno nejen Hannoveru ale i Prusku), měly se Velká Británie a Prusko spojit proti útočníkovi. Potenciálním útočníkem byla nejen Francie ale i Rusko. Následkem toho došlo k francouzsko-rakouskému sblížení. A když dne 30. srpna napadla pruská armáda Sasko, rakouský satelit, francouzský král Ludvík XV. (1710–1715–1774) přispěchal

¹⁰⁹ Personální unie Velké Británie a Hanoverského kurfiřtství existovala do roku 1837, kdy byla ukončena nástupem královny Viktorie.

Marii Terezii na pomoc. Rakousko bylo dlouholetým spojencem Ruska, a tak se Jelizaveta přidala na jeho stranu. Tak v roce 1756 vypukla Sedmiletá válka. Stála v ní rakousko-rusko-francouzská koalice proti prusko-britské.

Rusko se do bojů v Sedmileté válce zapojilo až rok po jejím zahájení, roku 1757. Tažením do Pruska byl tehdy pověřen v pozici vrchního velitele oblíbenec Alexeje P. Bestuževa-Rjumina generál kníže Štěpan F. Apraksin (1702–1760). Ten však s ruskými vojsky i přes skutečnost vítězství nad Prusy v bitvě u východopruského Groß Jägersdorfu¹¹⁰ záhy ustoupil zpět na ruské území. Tento stěží vysvětlitelný krok vedl nejen k Jelizavetinu odvolání Štěpana Apraksina, ale i k pádu Bestuževa-Rjumina a jeho druhému obvinění z velezrady. Nelze ovšem neupozornit na fakt, že lví podíl na odvolání obou osobností a zejména na míře jejich potrestání – Apraksin měl být odsouzen k smrti, ale zemřel přirozenou cestou při vynášení rozsudku zvláštní komisí, jíž předsedal Alexandr I. Šuvalov, Bestužev-Rjumina byl poslán do vyhnanství – měli rozhodující vliv Bestuževovi úhlavní nepřátelé – ambiciózní Šuvalovovi závidějící Bestuževovi jeho kariéru a vliv.

Novým vrchním velitelem byl po Apraksinovi jmenován hrabě Viliam V. Fermor (1702–1771). Jeho vojsku se podařilo v lednu 1758 dobýt východopruský Královec (Kaliningrad), načež mohlo být celé Východní Prusko prohlášeno za součást ruské říše. K dalšímu střetnutí mezi Rusy a Prusy došlo v srpnu 1758 u Zorndorfu (ležícího nedaleko braniborského Frankfurtu nad Odrou). Jednalo se o nerozhodnou bitvu, jejíž vítězství si připisovaly obě strany. Přesto však měla velký význam. V srpnu 1759 se totiž ruská armáda dokázala spojit s rakouskou armádou právě ve Frankfurtu nad Odrou, a pak společně s ní zvítězit nad pruským králem Friedrichem II. (1712–1740–1786) v bitvě u nedalekého Kunnersdorfu. Bitva u Kunnersdorfu byla největší pruskou porážkou v Sedmileté válce. Za této situace se nabízela možnost, aby spojené rusko-rakouské síly pokračovaly směrem k Berlínu. Fermor se však k tomu kvůli vyčerpání carské i rakouské armády neodhodlal. Byl za to náležitě potrestán: následovala další změna na postu vrchního velitele ruské armády. Fermora vystřídal generál Petr S. Saltykov (1698–1772). Pod jeho vedením ruská vojska pak pokračovala dále na západ: v létě 1760 překročila řeku Odru a záhy na to vstoupila do Berlína. Z něho se sice stáhla po několika dnech, ale učinila tak až po zaplacení nemalé kontribuce. V té době se již dramaticky zhoršovalo zdraví carevny Jelizavety Petrovny. Následník ruského trůnu Petr dával stále více najevo svoje sympatie k Prusku. Začal také mluvit o změnách, které jako panovník udělá: především ukončí válku s Pruskem a pak s ním uzavře spojenectví proti Rakousku a Francii. Dřívější negativní zkušenosti ruské šlechty s vlivem německé, byť i nikoli pruské šlechty v ní vyvolávaly patriotické nálady. Ukončení války s Pruskem a zejména Petrovo ostentativní vymezování se vůči ruským tradicím (zejména pravoslavným) považovaly ruské kruhy vysloveně za zradu. Tak se začala rodit a velmi rychle vzrůstat nenávisť k následníkovi ruského trůnu.

¹¹⁰ Nacházejícím se dnes v Kaliningradské oblasti v severozápadním Rusku.

Zprávy vyslanců evropských dvorů dosvědčují, že tento fakt, hospodářské problémy Ruska, války a časté střídání favoritů za vlády Jelizavety Petrovny byly důvody, proč se mezi ruskou šlechtou v padesátých letech 18. století začalo hovořit o možnosti, aby se novou ruskou panovnicí stala Petrova manželka, Kateřina nepocházející z ruského romanovského, ale německého anhaltsko-zerbského rodu.¹¹¹ Jelizavetinini favoriti pak na konci padesátých let 18. století rozpracovali plán, podle něhož se měla vlády ujmout Kateřina jako regentka svého nezletilého syna Pavla Petroviče, který se narodil roku 1753. Možnost takového kroku byla dána Jelizavetiným rozhodnutím, že pro určení následníka užije ukaz Petra Velikého o jejím právu (povinnosti) následníka trůnu jmenovat. Jelizaveta tak již jednou učinila: krátce po svém nástupu na trůn za něho označila Karla Friedricha, syna své sestry Anny, provdané v holštýnském vévodství. Samotné označení však v tomto případě pro to, aby se Karel Friedrich opravdu stal následníkem ruského trůnu, nestačilo. Karel Friedrich byl totiž cizinec. Následnictví vyžadovalo splnění několika podmínek. Musel se např. natrvalo přestěhovat do Ruska, přijmout pravoslaví a s ním i pravoslavné jméno – určeno mu bylo – Petr. Za ženu si mohl vzít jen tu nevěstu, kterou mu určí ruská panovnice. I to Jelizaveta učinila: Petrovou vyvolenou se stala v roce 1744 Žofie, dcera nepříliš známého knížete nevelkého německého státu Anhaltu-Zerbstu. Aby bylo Petrovo nástupnictví legitimní, musela se i ona přestěhovat do Ruska, přijmout pravoslaví a změněné jméno. V tomto případě bylo určeno – Kateřina. Přestože se brzy ukázalo, že Petr nemá k panování žádné předpoklady, že je příliš dětinský a raději se zajímá o své hračky než státní záležitosti, stal se v roce 1761 po smrti své tety Jelizavety ruským carem. Historie ho označila za Petra Třetího. Jelizaveta patrně již nestihla svůj ukaz o určení Petra panovníkem změnit.

Manželkou Petra III. nebyl nikdo jiný, než Kateřina, známá v ruských dějinách jako carevna Kateřina Druhá. Ta si záhy získala podporu řady ruských vojenských i civilních činitelů. A to nejen vůči ruské pravoslavné civilizaci vstřícnými kroky, ale i prebendami. Ale to pro oprávnění, aby nastoupila na trůn, nestačilo. Žádný jiný dokument, který by určoval k vládnutí někoho jiného než Petra, z pera Jelizavety Petrovny nevznikl. Pokud by tedy byl Petr zbaven moci, mohl nastoupit podle zvykového práva pouze jeho syn – Pavel. Kateřina jako jeho matka ovšem mohla, přirozeně a zcela v duchu tradice, vykonávat post regentky. Skutečnost, že se nestala regentkou, ale právě ona se po svrhnutém Petrovi nechala provolat carevnou, byla neslýchaným porušením všech nástupnických pravidel. Dosavadní desetiletí 18. století byla sice provázena nejrůznějšími krkolomnými kroky při určování, prohlašování a zbavování carského úřadu, ale vždy bylo po ruce právní zdůvodnění – určení následníka trůnu dřívějším panovníkem, jak určoval platný manifest Petra I., nebo provolání carem osoby, jejíž rodové kořeny se pevně vázaly s doposud panující romanovskou dynastií. Kateřina nic takového neměla. Jelizaveta ji nástupkyní neurčila, její rodové kořeny sahaly zcela jinam než k Romanov-

111 Srov. Carolly ERRICKSON, *Kateřina Veliká*, Praha 1997, s. 141.

cům. Přesto se jí podařilo získat náklonost špiček ruské šlechty a za využití většinové nespokojenosti s Petrovým odporem vůči všemu ruskému a pravoslavnému na carský trůn usednout. A nejen usednout. Kateřina II. vládla ruskému impériu téměř 35 let: v letech 1762–1796.

3. Polyhistor Michail V. Lomonosov

Petr I. se během svých zahraničních cest zajímal o umění a navštěvoval i četné vědecké instituce. Nakupoval obrazy a další umělecká díla, stejně jako vědecké sbírky. Britský historik Robert Massie (*1929) uvádí příklad Petrova zakoupení sbírky proslulého holandského anatoma a botanika Frederika Ruysche (1638–1731). Sběrka se později stala základem Muzea Petrohradské akademie věd, které mělo své sídlo od svého vzniku ve druhé polovině dvacátých let 18. století na Vasilevském ostrově, přímo naproti známé skvostné budovy Admirality, klenotu ruské klasicistní architektury ruského 18. století, která stojí na ústředním petrohradském bulváru, Něvském prospektu.¹¹² Shromážďování takových sbírek bylo součástí Petrovy vize založit v Sankt Petěrburku podle francouzského a pruského vzoru vědeckou a vzdělávací instituci – Akademii věd. Podobně jako ve většině jeho reformních kroků nebyl Petr s touto myšlenkou zcela originální. Vize o založení Akademie věd (podobně jako univerzity) se objevily v Rusku již v 17. století. A zčásti byly realizované – v Moskvě roku 1687 vznikla Slovansko–řecko–latinská církevní akademie při Novospasském klášteře. Akademii se podařilo získat do svých řad kvalitní evropské vzdělance, vytvořit solidní knihovnu a dobré badatelské zázemí. Vydávala latinsky psaný časopis *Commentarii*. Součástí Akademie bylo také vzdělávací zařízení – gymnázium.

Petrohradská Akademie věd byla založena ukazem cara Petra I. z 28. ledna (8. února) 1724.¹¹³ Její první zasedání se však uskutečnilo až na konci následujícího roku – 17. (27.) prosince 1725. To již byl Petr po smrti. Rozvinutí její činnosti tedy spadá až do období Petrových nástupců, kdy byla při Akademii věd zřízena i botanická zahrada a astronomická observatoř, kompletovány mineralogické i anatomické sbírky. Členskou základnu zpočátku tvořili zahraniční vědci. Dohodu o jejich působení v Petrohradské akademii většinou uzavřel ještě Petr. Nešlo mu přitom jen o jejich vědeckou dráhu, ale také o pedagogickou činnost: měli vychovat nástupce, kteří by již byli ruského původu. Příkladem byli Gottlieb S. Bajer (Bayer), (1694–1738) a Gerhard F. Miller (Müller), (1705–1783). Prvním předsedou Petrohradské akademie věd a umění, jak zněl v době vzniku její přesný název, byl jmenován v prosinci 1725 lékař Lavrentij L. Bljumentrost (1692–

112 Srov. R. K. MASSIE, *Petr Veliký*, s. 748.

113 Oficiální název původně zněl Petrohradská Akademie věd. V roce 1803 ji car – imperátor Alexandr I. nechal přejmenovat na Imperátorskou (carskou) Akademii věd. Po pádu carismu v únoru (březnu) 1917 se stala Ruskou Akademií věd. Od roku 1925 nesla název Akademie věd SSSR. Teprve v roce 1936 bylo přeneseno její sídlo do Moskvy. Od 21. listopadu 1991 se vrátil její název Ruská Akademie věd.

1755). Funkci předsedy akademie vykonával do roku 1733, kdy byl obviněn z nesprávné léčby dcery někdejšího ruského cara Ivana V., meklenburské kněžny Jekatěрины Ivanovny známé též pod pravoslavným jménem Anna Leopoldovna (1691–1733). Ta krátce poté, co přijala pravoslaví, aby mohla být prohlášena následnicí ruského trůnu, zemřela. Pro nejvyšší kruhy to byl tak veliký šok, že obvinili dvorního lékaře Bljumentrosta ze zanedbání lékařské péče, carevna jej zbavila jak místa dvorního lékaře, tak předsedy Petrohradské akademie věd a poslala do vyhnanství.

Jedním z nejvýznamnějších ruských vědců působících v akademii byl Michail V. Lomonosov. Podílel se i na její organizaci. Jeho zásluhou byla mj. v roce 1748 založena v Rusku první vysoce specializovaná chemická laboratoř a roku 1755 vydána první velká mapa Ruska. Zásluhou osobností typu Lomonosova byly také uskutečněny významné poznávací expedice. Např. tzv. Velká severní expedice v letech 1733–1742 či Akademická expedice v letech 1760–1770, které významně napomohli poznání severních zemí. Poznání vyžadovalo propojení teorie s praxí – vědců se skvělými cestovateli. Jedním z nich byl dánský mořeplavec v ruských službách Vitus Bering.

Akademie věd se vlivem německých historiků zaměřila na shromažďování a editování nejstarších pramenů k ruským dějinám. Kromě celoruských dějin se začalo pracovat i na dějinách regionálních (např. historii významného ruského přístavu Archangelsku). Zásluhou osobností typu Vasilije N. Tatiščeva, Michaila V. Lomonosova, Gerharda F. Millera, Michaila M. Ščerbatoва (1733–1790), Ivana N. Boltina (1735–1792) a řady dalších vznikla první fundamentální na skutečných vědeckých základech založená díla o ruských dějinách. Nejčastějším tématem byly nejstarší ruské dějiny, především otázka vzniku a formování Kyjevské Rusi. Němečtí historici Bajer s Millerem přitom v polovině 18. století předložili důkazy o normanském původu nejstaršího ruského státu. Tato tzv. normanská teorie, která vycházela ze závěru, že normanští obchodníci podporovaní vojáky pronikali po řekách do nitra ruské země, usazovali se na strategických místech či v již existujících obchodních centrech. Místní obyvatelé využili jejich organizačních i vojenských schopností, aby si je určili za vládcy, kteří jim zajistí vojenskou i hospodářskou bezpečnost. Tato elita se ženila s místními, čímž nastalo prolínání normanského a původně slovanského obyvatelstva. Normanští vládcové, jedním z nejvýznamnějších byl legendární Rurik, kolem sebe soustředili knížecí družinu, které za její podporu a pomoc udělovali privilegia. Formovala se tak elita v podobě bojarů s právem zasedat v knížecí radě – bojarské dumě. Bojaři společně s ostatními svobodnými obyvateli tvořili shromáždění – věče. Úloha a postavení bojarské dumy i věče (které bylo svoláváno na zasedání speciálním – věčovým – zvonem, symbolem svobody místa, se proměňovaly podle síly a schopností knížete. Čím byla jeho moc menší, tím byl význam bojarské dumy a věče větší. Proměňovaly se však i vztahy mezi bojarskou dumou a věče. Normané – Rurikovci – se snažili svoji moc centralizovat a tím získat větší oporu vůči byzantské, chazarské, i jiné konkurenci. To byl základ knížecí hierarchie, na jejímž vrcholu stál velkokníže se sídlem v Kyjevě: formování kyjevského státu se tím završilo.

Petrohradská akademie začala roku 1728 latinsky vydávat ročenku vědeckých prací – *Komentarii Peterburgskoj akademii nauk* a samostatné monografie jako přílohu k ní – *Primečanija*. Důvodem, proč byl zvolena latina, byla snaha o snazší vědeckou komunikaci s významnými vědci v zahraničí, především prezentace výsledků jejich práce v Rusku a naopak zpřístupnění výsledků badatelů působících v Rusku zahraničí.

Dalším významným vědecko-pedagogickým počinem ruského 18. století bylo založení moskevské univerzity. Rozhodující organizační podíl na tom měl Michail V. Lomonosov. Ten dokončil představu o vytvoření moskevské univerzity roku 1753. Zrealizována byla o dva roky později: v květnu 1755 byla univerzita slavnostně otevřena.

Založení moskevské univerzity bylo výsledkem mohutného rozmachu ve všech společenských i kulturních oblastech Ruska, k němuž došlo od přelomu čtyřicátých a padesátých let 18. století. Tento vývoj vyvrcholil nejen založením moskevské univerzity, ale i Národního divadla a Akademie výtvarných umění.

V 18. století působily v Rusku mnohé významné osobnosti ruské vědy, kultury a umění, příkladem jejichž schopností je téměř renesanční muž Michail Lomonosov. Jednalo se o tvůrce spisovného ruského jazyka, básníka, chemika, fyzika, matematika i historika. Zasáhl také do sporu o staroruské písemné památky a do výkladu otázek vzniku ruského státu (ostře vystupoval proti normanské teorii). M. V. Lomonosov se narodil v rybářské vesnici Denisovka v Archangelské gubernii. Jeho otec byl sedlák. Na jím postaveném korábu Racek se spolu s ním teprve devítiletý Michail plavil do odlehlých končin při pobřeží Bílého moře. U jednoho souseda v Archangelsku a místního kostelníka se Michail naučil číst a psát a četl poprvé necírkevní knihy, z nichž největší vliv na Michaila měla stará slovanská Aritmetika a Gramatika.

Lomonosov žil s otcem do svých devatenácti let, kdy dobrovolně, a proti otcově vůli odešel z domu a vydal se do Moskvy na studia. V Moskvě nejprve studoval na Slovansko-řecko-latinské akademii (kde, aby mohl být přijat, zamlčel svůj rolnický původ, prohlásiv se za syna šlechtice). Odsud přešel na Církevní akademii v Kyjevě, ale ani tam nebyl spokojen. Vrátil se do Slovansko-řecko-latinské akademie a dokončil tam studia. V prosinci 1735 byl s několika jinými žáky poslán do nově založené Akademie věd v Sankt Petěrburku. Zde dostal carské stipendium na pětileté studium v Německu. S dvěma dalšími studenty tedy Lomonosov odcestoval do Marburgu, kde studoval metalurgii, chemii, hornictví, základy fyziky a cizí jazyky, především u Christiana Wolfa (1679–1754). Lomonosov se projevil jako nadaný student, z jeho studií v Německu pochází i jeho první literární a vědecké práce. V Marburgu se však kromě studia věnoval se svými spolužáky i jiným radovánkám, a to pití a nočnímu hýření. Profesor Wolf o divokém nočním životě studentů referoval do Petrohradu a Akademie nařídila odjezd účastníků těchto „dýchánků“ na hornickou akademii v německém Freiburgu. Lomonosov tam studoval chemii, metalurgii a hornictví.

Roku 1741 se Lomonosov vypravil zpět do Ruska a začal se věnovat vědecké a vědecky organizační činnosti. Byl si vědom zaostalosti Ruska za Západní Evropou a potřeby

usilovat o kulturní a hospodářský rozvoj Ruska. Příznivě hodnotil rozmach periodického tisku v Rusku na počátku 18. století, protože si byl vědom jeho vlivu na rozvoj věd a umění. Zapojil se proto do vydávání *Primečanij a Ježemejačnyj sočiněnij*, která začala Petrohradská akademie vydávat právě na jeho popud. Roku 1742 byl Lomonosov na základě dvou pojednání *Úvaha o katoptrikodioptrickém zapalovacím přístroji a O filosofických principech fyzikálně chemické podrobnosti stříbra a rtuti* jmenován asistentem (adjunktem) na Petrohradské akademii a o tři roky později, roku 1745 tamtéž profesorem chemie. O rok později začal s veřejnými přednáškami v ruštině a za další dva roky, jak již bylo výše uvedeno, vybudoval první skutečně vědeckou ruskou chemickou laboratoř.

Lomonosov vedl v Akademii věd ostrý boj proti německému vlivu. Byl si vědom smysluplnosti mezinárodního vlivu, nelíbilo se mu však, z jeho pohledu nadměrné uplatňování a zastoupení cizinců, zejména Němců. Svou vědeckou činnost proto Lomonosov nechápal jen jako čistě vědeckou, ale i jako reakci proti německému vlivu a početné německé menšině v Akademii. Velkou podporou v tomto jeho boji mu byla nová carevna Jelizaveta Petrovna, která nastoupila na trůn roku 1741.

Nejvíce Lomonosovův význam tkví ve výzkumech na poli fyziky a chemie. Po jmenování profesorem chemie se Lomonosov zasadil o vybudování řádné chemické laboratoře v Akademii. Přes nesouhlas ředitele knihovny Petrohradské akademie věd a vedoucího kanceláře jejího medicínského oddělení, německého vědce Ivana D. Schumachera (1690–1761), který neměl Lomonosova rád kvůli Lomonosovu upozornění na nesrovnalosti v akademické pokladně, za což byl Schumacher v roce 1742 odvolán z funkce sekretáře akademie, kterou Schumacher vykonával od jejího založení, přece jen k vybudování chemické laboratoře roku 1748 došlo. Laboratoř se stala vůbec první vědeckovýzkumnou a technologickou laboratoří v Rusku. Jeho fyzikální a chemické poznatky jsou opravdu významné a novátorské. Na poli chemie se zabýval především složením hmoty. Předpokládal, že se hmota skládá z drobných částic, jejichž pohybem vznikají různé fyzikální a chemické vlastnosti. V roce 1747 vydal *Úvahu o chladu*. Podle Lomonosova je vnitřní otáčivý pohyb částíček tělesa příčinou teploty tělesa. Mezi jeho největší vědecké úspěchy patří nejspíše formulace obecného zákona zachování hmotnosti, ke kterému dospěl při pokusu v roce 1756. Lomonosov také již v roce 1748 uvažoval o současném zachování pohybu i hmotnosti v přírodě, čemuž lze lze rozumět jako zákonu zachování hybnosti a tedy i energie. V letech 1752–1753 se Lomonosov zabýval i elektřinou a jako první Rus zkonstruoval Franklinův bleskosvod na svém domě; v roce 1751 společně s ruským fyzikem estonského původu Georgem Wilhelmem Richmannem (1711–1753) navrhli přístroj na měření elektrického napětí, který je předchůdcem dnešního elektroměru. Zabýval se také atmosférickou elektřinou, v souvislosti s níž zkoumal i polární záře a zajímal se o meteorologii. Navrhl a zkonstruoval řadu fyzikálních, meteorologických, optických i navigačních přístrojů. Lomonosov své výzkumy a názory samozřejmě publi-

koval. K jeho nejvýznamnějším spisům na poli fyziky a chemie patří především: *O nepostižitelných hmotných částicích tvořících tělesa v přírodě, v nichž spočívá podstata korpuskulárních vlastností* z roku 1743, *Teorie pružnosti vzduchu* z roku 1749, *Úvaha o tuhosti a tekutosti těles* z roku 1760, *O jevech vzduchových elektrickou silou způsobených* z roku 1753 nebo *Teorie elektřiny na matematickém základě* z roku 1756 nebo *Základy matematické chemie* z roku 1744.

Lomonosov byl především fyzik a chemik, ale jeho pole působnosti bylo mnohem širší. Jeho badatelský zájem se vztahoval téměř na všechny dosud známé obory. Právem může být nazýván i prvním ruským geologem, mineralogem a geochemikem. V geologii jsou významné především jeho práce *„Pojednání o vzniku kovů v závislosti na pohybech země“* (1757), *„První základy metalurgie a hornictví“* (1763) a stať *„O zemských vrstvách“*. Lomonosovi nezůstala cizí ani geografie, příbuzná disciplína geologie. Svými názory a zeměpisnými pracemi předstihl dokonce některé západoevropské vědce, a to v jeho názoru na význam zeměpisu a jeho úkoly jako vědní disciplíny. Zdůrazňoval především význam zeměpisných expedic, je tvůrcem termínu *ekonomická geografie*. V letech 1757–1763 vedl zeměpisné oddělení Petrohradské akademie. Pozoruhodný byl také jeho projekt Severní mořské cesty – návrh průchodu do Východní Indie přes Sibiřský oceán. V astronomii se zabýval pozorováním planety Venuše a našel nový způsob určování poledníku.

Lomonosov nezůstal pozadu ani na poli společensko-vědním. Významný je jeho počín v oblasti ruských dějin a kultury. Je autorem vlasteneckého díla o ruských dějinách, v němž vyvrátil normanskou teorii. Roku 1751 ho carevna Jelizaveta požádala, zda by nesepsal ruské dějiny. V roce 1760 vydal *Stručný ruský letopis s rodopisem*, který popisuje činy ruských velkoknížat a carů až do Petra I. Velikého. Za jeho největší počín na poli historickém jsou však považovány *Staré dějiny ruské od vzniku ruského národa do smrti velikého knížete Jaroslava I. – čili do roku 1054*. Za zmínku určitě také stojí pojednání *O rozmnožení a zachování ruského národa*. V tomto spise se ukazuje, jak moc Lomonosovovi záleželo na blahu ruského národa, na rozvoji kultury, obchodu, vědy a řemesel. Co se týče ruského jazyka, vytvořil vědeckou gramatiku svým dílem *Ruská gramatika* (1755). *Rétoriku* z roku 1744 je zase možno považovat za první významnou učebnici ruské literární teorie. Položil základy nové ruské poezie, byl dramatikem a překladatelem.

Celá epocha 18. století, epocha rozvoje vědy v Rusku, je tedy spjata se jménem M. V. Lomonosova. Samozřejmě i před ním existovali v Rusku učenci, kteří také přispěli k rozvoji vědy. Lomonosov však byl výjimečný tím, že svou vědeckou činnost zaměřil jiným, novým způsobem. Zrození ruské vědy tak začalo teprve jím. Lomonosov se ovšem zaslouženého uznání nedočkal, nedostalo se zasloužené publicity ani jeho významným vědeckým pracím. Krátce před svou smrtí se mu však přece jen dostalo částečného uznání: koncem roku 1763 byl jmenován státním radou a v červnu 1764 ho navštívila sama carevna. Lomonosov byl pohřben na Lazarevském hřbitově

v Petrohradě. Jeho opravdová velikost a význam na poli vědy však byla dostatečně pochopena a oceněna až za dvě stě let po jeho smrti. Lomonosov tím, že spojil neobyčejnou sílu vůle s neobyčejnou silou rozumu, obsáhl všechna odvětví vzdělání. Touha po vědě byla nejsilnějším hlasem jeho duše, plné nadšení. Ať historii, řečnictví, mechaniku, chemii, mineralogie, umění či básnictví – vše poznal z vlastní zkušenosti a do všeho vnikl.

4. Vláda cara Petra III.

Dne 25. prosince 1761 (5. ledna 1762) zemřela carevna Jelitaveta Petrovna. Následujícího dne se ujal vlády Petr Třetí. Přední ruský historik zabývající se ruskými dějinami 18. století Nikolaj I. Pavlenko (*1916) je přesvědčen, že vstoupil na trůn neoprávněně. Jelizaveta Petrovna prý před svou smrtí napsala testament, podle kterého měl nastoupit na ruský trůn její vnuk Pavel Petrovič, který se narodil v roce 1754, resp. jeho matka Kateřina Alexejevna jako regentka (jedná se o budoucí Kateřinu II. a budoucího ruského cara Pavla I.).¹¹⁴

Petr III. se narodil v roce 1728 v Kielu, tehdejším hlavním městem šlesvicko-holštýnského knížectví. Petr byl synem jeho vládce – knížete Karla Friedricha. Jeho původní jméno proto znělo Karel Petr. Petrovi rodiče záhy zemřeli (roku 1739, když Petrovi bylo jedenáct let), a tak jej vychovával poručník – lübecký biskup. Činil tak v duchu obvyklém pro svoji dobu – poskytoval mu základní vzdělání příslušníka vyššího šlechtického rodu. Jednalo se o všeobecné vzdělání, které na panovnický post připravovalo jen málo.

Na sklonku roku 1741, když v Sankt Petěrburku nastoupila na trůn Jelizaveta Petrovna, Petrův život se náhle změnil. Jelizaveta Petrovna vědomá si tradice převratů na ruském panovnickém stolci a tradice sporů o jeho nástupnictví se od samotného počátku snažila nástupce určit. Protože byla bezdětná, hledala alespoň dočasné řešení, a to v nejbližším příbuzenském okolí. Její volba padla na syna její sestry Anny. Annu provdal Petr Veliký v roce 1725 za holštýnského vévodu ve snaze získat jeho prostřednictvím vliv ve Švédsku. A tak se, díky osudu, Petr stal následníkem dalších dvou evropských trůnů – holštýnského a švédského.

Na žádost Jelizavety Petrovny, která v něm spatřovala jediné možné pokračování dynastie Petra Velikého, byl Petr v roce 1742 převezen do Sankt Petěrburku, kde záhy získal titul velkoknížete a byl provolán následníkem ruského trůnu. Aby ale mohl být v případě potřeby i faktickým vládcem, musel splnit dvě podmínky: ostantativně se přihlásit k pravoslaví a oženit se. První podmínku, byť i ryze formálně, Petr měl po celý život k pravoslaví vyslovený odpor, splnil velmi rychle. S druhou byly menší potíže, protože se Petr o ženy nezajímal. A tak se musela Jelizaveta chopit iniciativy. Při jednom

¹¹⁴ Srov. N. I. PAVLENKO, *Jekaterina Velikaja*, s. 14.

z diplomatických jednání s vyslancem pruského krále poznala dívku, která se jí zalíbila. Osobní sympatie podpořily politické aspekty, a tak ji Jelizaveta v roce 1744 vybrala Petrovi za nevěstu. Jednalo se, jak již bylo výše uvedeno, o anhaltsko-zerbtskou princeznu Sofii (Žofii) Frederiku Augustu. O rok později Sofie přijela do Sankt Petěrburku, přejala pravoslavné jméno Kateřina Alexejevna a za Petra se provdala.

Petr měl v oblibě vojenská cvičení. Protože mu však jen zřídka svěřili skutečné velení, většinu času trávil tím, že cvičil naslepo nebo s modely – cínovými vojáků. Petr byl typem osobnosti, která nebyla ochota tolerovat zvyky země, které měl vládnout. Striktně se držel toho, co se v mládí naučil, ruské pravoslavné zvyky mu byly cizí.

Kateřina byla v tomto smyslu jeho opakem. Byla ochotna a schopna se nové zemi a novým poměrům přizpůsobit. Snad k tomu přispívala i skutečnost, že Petr dával okatě najevo sympatie Kateřininým dvorním dámám, např. jak uvádí historik Milan Švankmajer, favoritce Jelizavetě R. Voroncovové (1739–1792), sestře Jekateriny (Kateřiny) R. Daškovové (1743–1810), dámě velmi blízké Kateřině Druhé. Petr v několika roztržkách s Kateřinou uvedl, že se rozvede a vezme si za manželku Jelizavetu Voroncovou. To by pro Kateřinu znamenalo zapuzení a v lepším případě vyhnání z Ruska, v horším žalářování nebo internování v klášteře. Důkazem, že tuto hrozbu myslí Petr vážně byl i text intronizačního manifestu, ve kterém se, zcela v rozporu s ruskou tradicí nehovořilo ani o Petrově manželce, ani o následníku trůnu.¹¹⁵

Petra uvedl (nikoli korunoval) do panovnické funkce novgorodský arcibiskup. Stalo se tak v Petrohradu, v Zimním paláci, kde mu také Vládnoucí senát a Státní rada přísahaly věrnost. Poté slavnostní kanonáda z Petropavlovské pevnosti ohlásila počátek vlády nového cara. Petr na Palácovém náměstí přijal hold Preobraženského, Semjonovského a Izmajlovského pluku. Večer, v duchu ruské tradice, uspořádal slavnostní večeři pro význačné osobnosti ruského impéria, vyslance a další vybrané činitele.

Carevna Jelizaveta brzy poznala Petrovy nectnosti a nepřipouštěla jej ke státnickým záležitostem. Přesto se Petr krátce po nástupu na trůn projevil jako státník – v únoru 1762 podepsal tři principiální ukazy: první, podepsaný 18. února, vešel do dějin jako *Manifest o svobodě šlechty*. Petr tím završil proces osvobození šlechty ze služební povinnosti vůči státu, resp. panovníkovi a osvobozoval ji ke svobodné dispozici s majetkem, tedy s půdou. Padla tím dřívější možnost, aby panovník odebral šlechtici majetek, pokud svoji službu řádně neplnil, a padl i zákaz šlechtického výjezdu za hranice a sloužení jinému než ruskému panovníkovi. Omezení bylo jen jediné. V případě války se musel šlechtic, byl-li za hranicemi, vrátit do Ruska a zapojit se do řad jeho obránců. Za tento „dar“ senát navrhl postavit Petru III. pomník z ryzího zlata. Pozitivním znakem Manifestu byla zejména skutečnost, že se šlechtici vrátili do svých venkovských domů a že se starali o jejich povznesení. Tím se zlepšila místní architektura a dokonce i kultura. Příkladem bylo Ostankino a Kuskovo hrabat Šeremetěvových.

115 Srov. N. I. PAVLENKO, *Jekaterina Velikaja*, s. 39.

Den po Manifestu o svobodě šlechty, tj. 19. února podepsal Petr III. ukaz *O sekularizaci církevní půdy*. Na rozdíl od šlechtických svobod tak završil proces zahájený Petrem Velikým. Jednalo se v něm o podřízení ruské pravoslavné církve státnímu dohledu. Veškerá církevní půda a církevní nevolníci tím přešli pod státní dozor. Ten mělo vykonávat speciální Ekumenické kolegium, které důsledně rozrušovalo obrovské užívání ruské pravoslavné církve seskupené zejména kolem klášterů.

Třetí Petrův ukaz se dotýkal instituce ruského politického systému. Petr jím 21. ledna zrušil Jelizavetinu Tajnou vyšetřovací kancelář („Tajnuju rozysknych del kancelariju“), která se během jejího panování změnila v tajnou policii. Ve stejné době povolil návrat raskolníkům, kteří v minulosti před represemi uprchli do vyhnanství. Toto opatření bylo potvrzeno krátce na to i Kateřinou II.: manifestem garantujícím cizincům přijíždějícím do Ruska svobodu vyznání byla tato svoboda uznána i raskolníkům.

Výše zmíněným ukazům předcházelo ještě jedno důležité rozhodnutí: dne 17. ledna Petr III. rozhodl o snížení daně ze soli. Potěšil tím prakticky všechny obyvatele Ruska, ale značnou měrou ochudil státní pokladnu. Ačkoli je Petr s oblibou líčen tak jak jej záměrně negativně vykreslila Kateřina ve svých pamětech – jako praxe neznalý podivín – způsob kompenzace snížení státních příjmů ukazuje na jasnou představu o chodu státu. Ovšem státu, který se již neměl držet tak striktně ruských a zejména pravoslavných tradic jako doposud. Petr III. totiž učinil to, čeho se obával i Petr I.: sáhl na majetek ruské pravoslavné církve. Petr III. byl luterán a nikdy nedal sebeméně najevo, že by byl ochoten tendovat k pravoslaví. Ještě jako následník trůnu se pravoslavným rituálům posmíval a dával ostentativně najevo, že se mu nelíbí. Pohrdal církevními symboly. Krátce po nástupu na trůn zakázal uctívat ikony a přikázal všechny ty, které nezobrazovaly Krista, odstranit z kostelů. Neúcta k pravoslavné víře a církvi byla také důvodem, proč Petr jako ruský panovník nikdy nepřemýšlel o tom, že by se nechal korunovat. Naopak vážně uvažoval o tom, že by nechal na moskevském kremelském náměstí postavit luteránský chrám.

Většina historiků ruských dějin 18. století tvrdí, že Petr III. neměl žádnou vládní koncepci. Paradoxně k tomuto názoru však Petr III. během několika dní uvedl do praxe tolik reforem, jako snad jen Petr Veliký. Kdyby tímto tempem pokračoval, jistě by jej několikrát násobně předčil. Petr III. však všechny reformní ukazy mohl podepsat jen proto, že byly připraveny již za jeho předchůdkyně. Ta např. již měla připravený manifest o šlechtické svobodě, ale nestačila jej podepsat. Podobně měla připraveny i další ukazy; ukaz o sekularizaci církevního majetku nepodepsala z obav před zlobou církve (byla silně věřící) a ukaz o zrušení tajné rady nepodepsala proto, že se obávala hněvu těch, kteří byli jejími členy.

Pokud bychom však přece jen připustili, že Petr III. neměl v ruské vnitřní politice koncepci, pak v zahraniční politice jasno nepochybně měl. Ostatně jeho německý původ jaksi přirozeně predestinoval jeho vztah k německé šlechtě. Jí se také týkala největší část amnestie, kterou Petr krátce po nástupu na trůn, v duchu tradice, vyhlásil. Např. Ernest

Biron se mohl vrátit z vyhnanství v Jaroslavi do Sankt Petěrburku, stejně jako se mohli vrátit ze sibiřského vyhnanství generál Münnich či lékař Lestok (1692–1767).

Petr byl velkým obdivovatelem Friedricha Velikého, v jehož intencích přál aktivitě pruské šlechty na ruském území. A nejen aktivitě pruské šlechty. Pruská armáda byla jeho vzorem nejen, co se týče organizace. Rozkázal, aby byly v Rusku zavedeny stejné uniformy a pruský výcvik. Zrušil tradiční carskou osobní stráž, kterou od doby Petra I. tvořili vybraní vojáci Preobraženského pluku, a nahradil ji holštýnskými kyrysníky. Největší změnou patrně bylo jmenování svého strýce Jiřího Ludvíka Holštýnského (?), otce prvního vévody oldenburgského Petra I. (1755–1823–1829) vrchním velitelem ruské armády. Problémem zejména bylo, že Jiří Ludvík měl minimální vojenské zkušenosti.

Největším nepřitelem Petra III. ovšem bylo Dánsko, protože prý stále škodilo Švédsku. Naopak Petrovým největším přítelem a vzorem bylo Prusko, konkrétně jeho král Friedrich II. Veliký. Petrova úcta k Friedrichovi zacházela tak daleko, že zprávu o svém nástupu na ruský trůn mu Petr zaslal ještě téhož dne, kdy vstoupil na trůn. O tři dny později propustil všechny pruské zajatce a v únoru 1762 doručilo velké poselstvo cara Petr III. pruskému králi deklaraci o mírových vztazích s cílem ukončit všechny válečné operace. Zdánlivě pozitivní mírový krok měl pro Rusko fatální důsledky. Byl zcela nečekaný pro dosavadní ruské spojence, kteří se tím dostali do úzkých. Rusko nezískalo očekávanou finanční injekci v podobě kontribucí. Petr III. na to však nehleděl. V dubnu 1762 uzavřel s Pruskem jednostranný mír a přikázal, aby ruská vojska opustila Prusko. Na počátku června tak mohla být mezi Ruskem a Pruskem uzavřena smlouva o spolupráci. Její součástí byla dohoda o vzájemné podpoře v polské, dánské a holštýnské otázce, resp. otázce následnictví v těchto zemích. Vzhledem k pruským ambicím na Šlésvicko obsazené Dánskem 28. června 1762 předal ruský vyslanec v Dánsku oznámení o vyhlášení války. I když válka nevypukla, trpělivost carových poddaných přetekla. Bojovat za vzdálené Prusko a ještě kvůli zcela pro Rusy nezajímavému Šlésvicku nechtěl nikdo. Bylo by tedy divu, kdyby proti Petrovi nevypuklo nějaké spiknutí. To se však rodilo již delší dobu. Působily na něj zejména zvěsti, že se Petr připravuje nahradit ruské pravoslaví protestantismem, zničit svaté ikony a přikázat ruským kněžím holit si vousy. Připomeneme-li si Kateřiny obavy, aby se s ní Petr skutečně nerozvedl, stane se formování protipetrovského spiknutí ještě zřejmějším.

V noci z 27. na 28. června 1762 přijel do Sankt Petěrburku člen tohoto spiknutí Alexej G. Orlov (1737–1808), bratr Kateřině velmi blízkého Grigorije G. Orlova (1734–1783). Společně s Kirilem G. Razumovským (1728–1803) a Nikitou I. Paninen (1718–1783) zaktivovali Izmajlovský pluk, který hned ráno 28. června holdoval Kateřině jako samoděržavné panovnici. Byla to mj. reakce na emotivní projev, v němž Kateřina shromážděným vojákům sdělila, že jí, jejímu synovi Pavlovi a na prvním místě ruské zemi a její pravoslavné církvi hrozí smrtelné nebezpečí. V devět hodin přijela Kateřina do Kazaňského chrámu, před níž defilovaly další elitní jednotky – semjonovský a preobraženský pluk. I ony jí provolaly slávu, opět jako již samoděržavné panovnici. Mezi tím

v reakci na Kateřinina slova o nebezpečí, jež hrozí Rusku a pravoslavné církvi totéž učinili členové Vládnoucího senátu a Posvátného synodu. Teprve nyní Kateřina reagovala konstatováním, že vedena božskou prozřetelností se podvoluje a vyslyší přání svých věrných poddaných, aby se ujala vlády.

Členové Vládnoucího senátu a Posvátného synodu poté rozhodli vyslat do Petřehofu, kde se nacházel právě svržený car Petr, ozbrojenou delegaci. Petr se pokusil o odpor, ale jen krátce. Hledal oporu v kronštadské pevnosti. Když pochopil, že její obránci stojí na Kateřinině straně, podepsal svoji demisi. Nechal se zatknout a pod ochranou gardy vedenou Alexejem Orlovem poslat do městečka Ropša nedaleko Sankt Petěrburku, které si vybral jako místo svého exilu. Po několika dnech přišla z Ropši zpráva, že Petr zemřel. V oficiálních zprávách se hovořilo o nemoci a o nešťastné shodě okolností. Petr však byl s největší pravděpodobností uskrčen. Zda se tak stalo na vyslovený Kateřinin rozkaz, není jasné, většina historiků, mezi nimi i Milan Švankmajer a Robert Massie tvrdí, že s největší pravděpodobností ano.¹¹⁶

Skutečnost, že Petr III. byl v Sankt Petěrburku sesazen tentýž den, kdy jeho vyslanec odevzdal oznámení o vyhlášení války Šlesvicku, bylo jen shodou okolností. Výsledkem delších příprav však byl právě vyhlášený manifest, oznamující všemu ruskému lidu nástup Kateřiny, toho jména druhé, na místo samoděržavné panovnice. Manifest koncipoval Kiril Razumovskij.

Petr III. nebyl korunován, a i když byl vnukem Petra Velikého, nemohl být pochován v petrohradské petropavlovské katedrále, tedy tam, kde byli pohřbeni bývalí carové a carevny ruského 18. století. Petrovy pozůstatky byly proto uloženy v nedalekém Něvském klášteře, kde již byla pochována matka svrženého a stále ještě vězněného Ivana Šestého, Anna Leopoldovna. Pruský král Friedrich Veliký prý o několik let později prohlásil, že Petr III. se nechal sesadit z trůnu, jako když posíláte dítě do postele.¹¹⁷

5. Vláda carevny Kateřiny II.

Ruská carevna Kateřina II. (1729–1762–1796) pocházela z nevelkého německého knížectví Anhaltu-Zerbstu. Její otec působil v diplomatických službách pruského krále. Obdobnou roli plnila i jeho manželka, Kateřinina matka. Ta se zejména angažovala při rusko-pruských jednáních, která ji přivedla společně s její dcerou do Sankt Petěrburku. Ruská carevna Jelizaveta I. si ji natolik oblíbila, že ji v roce 1744 vybrala za manželku svému synovci Petrovi, kterého krátce po svém nástupu na trůn určila za následníka trůnu.

116 Srov. Milan ŠVANKMAJER, *Kateřina II. Lesk a bída impéria*. Praha 2001, s. 50–55; R. K. MASSIE, *Kateřina Veliká*, s. 110–121.

117 Srov. Tamtéž, s. 277.

Poté, co se Kateřina stala snoubenkou následníka trůnu, přestěhovala se do Sankt Petěrburku k carskému dvoru natrvalo. Nejprve se seznamovala s ruským způsobem života, s jeho církevními i světskými zvyklostmi. Pak se začala učit rusky. Přestože ve znalostech ruštiny i ruských tradic dosáhla téměř dokonalosti, po celý život u ní přezívaly komplexy z pobytu v cizím prostředí. Komplexy byly zřejmě hlavním důvodem jejího zájmu o francouzskou vědu a vzdělání, tehdy nejněvypělejší a nejdokonalejší v Evropě a pokusů zprostředkovat jejich výsledky ruskému prostředí. Ruská akademie později vydala její spisy v deseti objemných svazcích, v nichž byl zvláště patrný vliv francouzských osvícenců Denise Diderota (1714–1783) a Françoise Marie Aroueta zvaného Voltaira. Zajímavostí z jejího života je, že neměla v oblibě hudbu. Prý proto, že jí připomínala jejího manžela Petra a jeho opilecké seance. Pravdou ale také je, že vůbec neměla hudební sluch. Ačkoli svým vnukům Alexandrovi a Konstantinovi poskytla všeobecné vzdělání, neztotožňovala se se skutečností, že se učili hrát na housle. Hudba a divadlo ovšem patřily k největším potěšením ruské šlechty 18. století. A nejen potěšením. Při koncertech, plesech i divadelních představeních se projednávaly významné, dokonce i nejvýznamnější společenské a státnické záležitosti. Opět podotkneme, že Rusko v tom nebylo mezi evropskými zeměmi v 18. století výjimkou. V tomto způsobu jednání vynikal především francouzský dvůr. Nevymykala se mu dokonce ani velká mezinárodní jednání. I když se vídeňský kongres ukončující napoleonské války uskutečnil až v letech 1814–1815, byl zřetelnou ukázkou, jak představitelé evropských monarchií kolorovali projednávání klíčových mezinárodních otázek: bály a plesy střídaly koncerty; diplomaté absolvování všech takto „povinných“ akcí někdy jen stěží zvládali.¹¹⁸

Kateřina II. rozhodně neměla počátek své vlády snadný. Jedni jí vyčítali, že upřela nástupnické právo synovi Petra III. Pavlovi Petroviči, jiní, že legitimním nástupcem Petra III. by měl být neprávem vězněn Ivan Šestý. A nejen, že vytýkali, ale i mluvili takovým způsobem, že by se mohlo zdát, že se formovalo nové, tentokrát spiknutí proti Kateřině, jehož cílem je detronizovat „Němku“, která nemá ani kapku ruské pravoslavné krve. Natož vznešené krve romanovské. Kateřina byla nejistá, musela se zajímat o všechny zprávy o opozici, spiknutí či nepokojích. Věřit mohla jen málokomu. Ostatně měla historický precedens svých předchůdců či předchůdkyň; i ti, kteří se tvářili jako pevná opora a lísali se do carevniny přízně, mohli být jejími nepřáteli.

V Kateřinině životě lze rozlišit dvě odlišné etapy. Hranicí mezi nimi byla polovina roku 1762, kdy se Kateřina stala ruskou carevnou. V první etapě žila v iluzích, že v ruské společnosti je možné leccos změnit, zejména že ji lze sblížit se západní Evropou. Když se stala carevnou, stalo se jejím hlavním úkolem udržet a posílit impérium. Tomu podřídila všechnu svoji aktivitu, a i když i nadále zvažovala možnosti reforem, které by Rusko přiblížilo Evropě, nikdy je již nepromýšlela do takové hloubky, jako dříve. Přesto, nebo snad právě proto, si Kateřina brzy získala potřebnou autoritu, a upevnila si moc.

118 Srov. Luboš TARABA, *Videňský kongres. Salony. Kuloáry. Budoáry*. Praha 2002, s. 62–66.

Za její vlády pak Rusko dosáhlo nesporných ekonomických i politických úspěchů, a to jak při prosazování velmocenských cílů, tak i v rozvoji vnitřních společenských a ekonomických sil říše.

Skutečnost, že se Petr III. nenechal korunovat, považovala Kateřina za jeho fatální pochybení. Ale také za svoje velké vítězství. Masy věřily v zázračné nadpřirozené schopnosti pomazaného panovníka a jakákoli násilná změna vůči němu byla interpretována jako počátek Sodomy a Gomory. Svoji korunovaci prosazovala tak rychle nikoli kvůli honosnosti akce, ale kvůli symbolu, který byl s tímto aktem spojen. A tak ve svém případě již týden po svém nástupu k moci zřídila korunovační komisi v čele s jedním z nejvýznamnějších politických činitelů jelizavetinského období, vrchním prokurátorem Vládnoucího senátu v letech 1740–1760, který za Petra III. upadl v nemilost, Nikitou Ju. Trubeckým (1699–1767). Akt její korunovace měl výrazně posílit její pozici. Kateřina se nechala korunovat, přesněji vyjádřeno se korunovala, protože ruští carové si na rozdíl od západní tradice sami posazovali korunu na hlavu, v září roku 1762. Pro tento akt byla vyrobena nová mnohem honosnější koruna než ta předchozí: měla padesát osm velkých a 4.878 malých diamantů, 389 karátový smaragd a mnoho perel.

Nástup Kateřiny II. na carský trůn byl opět provázen rozsáhlou amnestií. Tentokrát se dotkla nejen civilního, ale i vojenského rezortu. Navíc byli mimořádně povýšeni a odměněni ti, kteří se vyznamenali při její intronizaci a v bojích Sedmileté války, nejvíce Grigorij Orlov, údajný, nebo, jak tvrdí např. Massie, skutečný Kateřinin mileneček. Obdržel prý padesát tisíc rublů.¹¹⁹

Součástí carevniny amnestie bylo zřízení komise, která měla přezkoumat rozsudky, u nichž bylo vzneseno pochybení. Propustila sice nejvěrnější Petrovy úředníky, žádným represáliím je však nevystavila.

Po Kateřinině převzetí moci si ruská pravoslavná církev začala okamžitě nárokovat navrácení veškerého majetku zabaveného jí jejím předchůdcem. Kateřina proto Petrova nařízení v srpnu 1762 zrušila, podepsala prohlášení, jímž anulovala rozhodnutí Petra III. o vyvlastnění církevní půdy, ale nehodlala se vrátit do časů Jelizavety Petrovny, která se snažila bohatstvím a privilegií, která udělovala církvi, vykoupit odpustky hříchů, kterých se v životě dopustila. Během Jelizavetiny vlády získala ruská pravoslavná církev značnou moc, pozemky i nevolníky. Kateřina ale nechtěla jít za rámec vymezený pravoslavné církvi Petrem Velikým – církev se má pod vedením státu podílet na budování blaha a zvyšování vzdělání v Rusku. K tomu nepotřebuje žádné ohromné statky a nevolníky, kterých v té době náleželo k církevní půdě na milión. Kateřina proto sice v červenci 1762 nařídila senátu, aby sepsal církevní majetek kvůli jeho vrácení církvi, ale současně senát záukolovala, aby navrhl další postup ve vztahu církve ke státu. Výsledkem několika návrhů, mezi nimiž nechybělo ani vehementní obhajování toho, aby církev mohla libovolně s veškerým svým majetkem nakládat podle své libovůle, se stala nová sekula-

119 Srov. R. K. MASSIE, *Kateřina Veliká*, s. 292.

rizace církevní půdy: carským výnosem z 26. února 1764 se církevní půda a veškerý církevní majetek stály majetkem státu a církev se stala v podstatě státní institucí. K tomu se přidala skutečnost likvidace klášterů. Z původních téměř šesti set jich zbylo jen o málo více než sto padesát.

Na jaře roku 1763 Kateřina zahájila svoji první velkou inspekční cestu po říši. Byla důkazem, že Kateřina po Rusku ráda a často cestovala. Nejprve navštívila Jaroslavl a Rostov, v dalším roce Rigu, Vyborg a Revel, v roce 1767 Simbirsk, Saratov a Kazaň. Ráda cestovala i v pozdějších letech. V této činnosti zcela připomínala Petra Velikého. V něčem se však od něj přece jen lišila. Kdežto Petr často cestoval inkognito nebo s malými družinami, Kateřina měla ráda pompéznosti. Pavlenko označoval její cestu za pokus o římské triumfální cesty mající za úkol každého na první pohled omráčit velkolepostí. I v tomto smyslu však rozvíjela kult Petra Velikého. V duchu tradice ruské velkoleposti nechala na důkaz své oddanosti postavit ke stému výročí nástupu Petra I. na ruský trůn (roku 1782) u ústí řeky Něvy jeho ohromnou bronzovou sochu. Tvrdí se, že měla symbolizovat velikost ruského impéria a směr jeho optimálního rozvoje (v jedné ze svých básní ji opěvoval v roce 1836 i Puškin – *Mědnyj vsadnik, Bronzový jezdec*).

Říši, kterou carevna zdědila, byla velická co do rozlohy, nikoli však co do ekonomického postavení. Nejen, že hospodářsky byla značně rozdrobená, ale především většina těch obyvatel, kteří tvořili hodnoty, byla ve velmi špatné sociální situaci. Přitom za Kateřiny II. se definitivně odstranila služebná závislost šlechty. To však jen znásobilo požadavky kladené na nevolníky. Nejen, že jejich daně musely suplovat to, co dříve dostával stát od šlechty, ale navíc rostly požadavky i samotné šlechty. Přitom Rusko bylo rozhodující měrou založeno na zemědělství. Ještě koncem 18. století tvořilo městské obyvatelstvo pouze čtyři procenta všeho obyvatelstva.

Cílem Kateřiny bylo přetvořit Rusko v monarchii, ve které se bude vše řídit podle jasných a zřetelných zákonů. Protože věděla, že základem hospodářství je práce, předsevzala si, že se bude intenzívně věnovat postavení rolníků. Jejím cílem přitom nebylo ulehčit rolníkům, ale kodifikovat jejich práva a povinnosti. Kvůli tomu se za Kateřiny postavení nevolného obyvatelstva vlastně zhoršovalo: za její vlády vzrostla jen daň z duše více než čtyřnásobně, zatímco počet obyvatel vzrostl jen dvojnásobně. Na konci vlády Kateřiny II. odváděli nevolníci formou daně z duše (podušnaja podať) státu osm miliónů rublů. Známy je její výrok: „*Postavení rolníků je tak kritické ... že je třeba postupovat velmi opatrně, abychom neurychlili i bez toho dostatečně hrozící nebezpečí*“. Způsob, který zvolila pro jeho řešení, byl však v mnohém rozporný: začala tím, že 14. prosince 1766 vydala manifest, na základě kterého svolávala delegáty z celé Rusi, aby se podíleli na práci na novém soupisu zákonů říše. Komise pro svod zákonů („Uložnaja komissija“) nebyla Kateřininým dítětem. Její kořeny tkvěly v roce 1754, kdy ji na návrh Petra Šuvalova nechala zřídit Jelizaveta Petrovna. Jelizavetina komise zasedala nepravidelně téměř deset let. Byla však pouhým elitářským sdružením několika vybraných jedinců, kteří nebyli ochotni spět ke konkrétním závěrům. Proto byla její činnost v roce 1764 zastavena. Nová, Kateři-

nina komise se sešla k prvnímu jednání roku 1767 v Granátovém sálu moskevského kremlského paláce za účasti 564 členů zastupujících vládní orgány, šlechtu, města a svobodné rolníky za předsednictví senátora, generála Alexandra I. Bibikova (1729–1774).

Nevolné rolnictvo, které tvořilo podle historika Pavlenko 53 procent obyvatelstva ruského impéria, zastoupeno nebylo. Údajně prý jejich požadavky zastupovali jejich vlastníci, tj. šlechtici. Šlechta a města volila svoje delegáty přímo (z jednoho újezdu jeden šlechtický delegát, stejně jako z města, bez ohledu na jeho rozlohu a počet obyvatel). Po jednom delegátu vysílaly státní orgány, především Vládnoucí senát a Posvátný synod. Volby delegátů svobodných rolníků byli třístupňové – vesnice (volost'), ujezd, provincie. Vesnice a ujezd vybírali jen voliče do vyššího stupně. Ve všech kategoriích směli volit jen starší třiceti let. Zvolení delegáti museli být ženatí, mít děti a být bezúhonní. Proces volby probíhal na shromáždění, kterému předsedal administrativní představitel příslušné jednotky. Hlasovalo se o konkrétní navržené osobě vhozením kuličky do schránky rozdělené na dvě poloviny – na jedné volím, na druhé nevolím. Rozhodovala nadpoloviční většina odevzdaných „hlasů“. Okamžikem zvolení získával delegát jakousi „poslaneckou imunitu“. Nesměl být zatčen ani souzen bez výslovného carevnina pokynu. Na rozdíl od dřívějších jednání Zemského sněmu se musel na jednání dostavit na vlastní náklady a hradil si také náklady pobytu.

Delegáti na jednání komise přivezli na půl druhého tisíce „nakazů“ tj. žádostí, návrhů a proseb ke změně postavení rolníků. (Např. delegát archangelských rolníků I. Čuprov přivezl na pět set návrhů.) Původním záměrem bylo, aby tyto nakazy usnadnily jednání. Jejich obsah byl však natolik rozporný, že nemohl vést k žádným závěrům. Na jedné straně se navrhovalo zrušení nevolnictví, na druhé jeho prohloubení.

Sama Kateřina připravila pro jednání komise tzv. *Velkou instrukci* („*Bolšoj nakaz*“), již dala podtitul zpověď mého zdravého rozumu. Stylizovala se přitom do role objektivního vykladače, co si Rusko přeje. Využila k tomu Montesquierovy myšlenky roubované na britský konstitucionalismus, ale konstatovala, že nové zákony musejí odpovídat historickým zvláštnostem každého národa. Odvolávala se proto na vojenskou instrukci (nakaz) Petra I. vymezující obsah a formy ruského samoděržaví – samoděržavný panovník, senát, kolegia, Posvátný synod a na jím deklarovanou neomezenou moc ruského panovníka. V duchu dobové zvyklosti přitom akcentovala nutnost, aby panovník všechna svá rozhodnutí činil v zájmu optimálního rozvoje ruského státu a ruského národa. Panovník se měl maximálně starat o výchovu a vzdělání lidu. V tom také Kateřina spatřovala ideál osvícenského panovníka.

Ruský národ Kateřina ve Velké instrukci klasifikovala jako evropský národ, který si přeje samoděržavnou formu vlády. Její představitel je povinen činit vše pro blaho lidu a v souladu s platnými zákony. Všichni občané mají právo činit to, co dovolují zákony. Stát se musí starat o nárůst obyvatelstva, o zvyšování porodnosti a bránění dětské úmrtnosti. Stejně tak se stát musí starat o rozvoj obchodu a výroby, o vzdělání a výchovu lidu v duchu zákonů a křesťanské lásky.

Další části instrukce se dotýkaly práv a povinností, přestupků a trestů vymezených podle stavovské hierarchie. Obecně se Kateřina kriticky vyjádřila jen k doposud příliš častému užívání trestu smrti. Rovnost, kterou ve Velké instrukci deklarovala, jí byla míněna ve smyslu poměrování všem stejnými zákony. Sociální nerovnost považovala Kateřina za přirozenou a ve své podstatě i nezbytnou. O zrušení nevolnictví hovořila jako o velmi vzdálené budoucnosti. V duchu představy obvyklé pro 18. století se ho bála kvůli strachu z toho, že se svobodní rolníci rozutečou a nebude, kdo by obhospodařoval doposud statkářskou půdu. Svobodu sice připouštěla, ale pouze jako možnost každého obyvatele ruského impéria činit to, co mu povolují zákony.

Již první diskuse kolem Kateřinina nakazu ukázaly, že Kateřininy formulace mohou být jen stěží přijaty. Historiografie se většinou kloní k názoru, že neodpovídaly ruským podmínkám. Byly pouhým teoretickým zamyšlením nad něčím, k čemu mělo Rusko velmi daleko. Britský konstitucionalismus a Montesquerovo osvícenství byly velmi daleko vzdálenými vizemi. Britský historik Martin Malia (1924–2004) tvrdí, že Kateřinina instrukce byla typickým neřešitelným dilematem ruských panovníků 18. století – snaha o evropeizaci, která by Rusko umožnila držet krok s rychle se rozvíjejícími evropskými zeměmi, a snaha o udržení autokracie.¹²⁰ Ruský historik Nikolaj Pavlenko je jiného názoru. Tvrdí, že Kateřinina instrukce byla zcela v intencích ruského stylu a že odpovídala Kateřině snaze zlepšit politický, hospodářský a sociální chod Ruska. Dodává, že poprvé byla vytištěna v den zahájení jednání Uložnoj komisii, tj. 30. července 1767 a že od té doby byla až do Kateřininy smrti vydána ještě sedmkrát, vždy v minimálně pětitisícovém nákladu a dokonce přeložena i do všech hlavních evropských jazyků.¹²¹

Komise přesto jednala o Kateřině instrukci, stejně jako o dalších návrzích téměř rok. Jednání probíhala v plénu i v komisích. Plénu předsedal maršál, ale skutečnou hlavou jednání byl Kateřinin blízký spolupracovník, vrchní prokurátor Vládnoucího senátu Alexandr A. Vjazemskij (1727–1796).

Návrhy Kateřiny proto byly při jednání respektovány. Každý den byl z jednání pořizován zvláštní zápis a jejich výtah byl pravidelně předkládán carevně, která se samotného jednání neúčastnila. Dávala však návrhy a podněty k dalším jednáním, takže vlastně vytvářela jakýsi scénář, podle něhož se v komisích i plénu jednalo. Přesto se Kateřině vlastní návrh nepodařilo prosadit. Mezi jednotlivými skupinami delegátů se projevovaly vážné názorové rozdíly. Např. soudobý ruský historik Michail M. Ščerbatov (1733–1790) vystupoval s velmi emotivní obhajobou cti a slávy ruské aristokracie a jejich privilegií. Byl přesvědčen, že Kateřinská doba byla epochou mravního úpadku. Ctí a slávou se prý ruská společnost vyznačovala jen v předpetrovském období. Kateřina II. prý k tomu opustila hlavní zásadu – lpět na boží tradici – a vnesla do nezpochybnitelných dogmat lidské váhání. Rusko prý může nyní spasit

120 Srov. Martin MALIA, *Russia under western Eyes. From the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum*. Cambridge, Massachusetts, London 1999, s. 50.

121 Srov. N. I. PAVLENKO, *Jekaterina Velikaja*, s. 119.

jen to, že si šlechta udrží svoje postavení a že bude moci v pevné jednotě s panovníkem určovat další osud impéria. Naopak jiný ruský historik Alexej Ja. Polenov (1738–1816) vystoupil s ostrou kritikou šlechtické svévole a zneužívání obchodu s rolníky pro vlastní obohacení a navrhoval omezit šlechtická práva. K tomu přistupovala rozpornost Kateřininých teoretických vyjádření ve vztahu k ruské praxi. To vše zabránilo, aby se něco z Kateřinina návrhu, nebo jiných návrhů uplatnilo v závěrech. Výsledkem jednání tudíž nic, kromě hromady popsaných papírů, svodek, nebylo. Komise se po ročním jednání, na konci roku 1768, kdy musela Kateřina začít myslet na válku s Osmanskou říší, pokojně rozešla.

Jednání komise ukázalo, že je sice zájem o to, aby se postavení rolnictva změnilo, ale že by se tak mělo stát, aniž by byl narušen stávající politický a ekonomický systém. To nebylo možné. A tak bylo řešení rolnické otázky odloženo na neurčito. Přitom platilo nařízení z roku 1760, kterým získala šlechta právo posílat rolníky mladší čtyřiceti pěti let doživotně do vyhnanství na Sibiř na základě konstatování o drzém chování. Roku 1765 toto právo Kateřina zpřesnila tím, že šlechtici mohli posílat na Sibiř rolníky na dobu, kterou sami určili. V tomtéž roce schválila žádost admirality, aby šlechtici mohli posílat provinilé rolníky na nucené práce na galéry. Ukazem z roku 1767 bylo rolníkům výslovně zakázáno předkládat stížnosti na své pány. Každá taková stížnost byla jednotně potrestána nucenými pracemi na Sibiři. V roce 1775 bylo výslovně zakázáno propouštět nevolníky. Ve spojení s tzv. *Darovacím listem šlechtě* tak bylo legalizováno výsadní právo šlechty nabývat a prodávat rolníky s půdou i bez ní. Postavení šlechty se tím velmi zvýraznilo, neboť na základě ukazu Petra III. o svobodě šlechty z roku 1762 byla šlechta zbavena povinné služby panovníkovi a nesměla být tělesně trestána.

Podcenění rolnické otázky ve smyslu potřeby řešit ji cestou shora vyžadovalo, aby vláda potlačila všechny pokusy o její řešení zdola. Jen mezi léty 1762 a 1772 muselo vojsko čtyřicetkrát vystoupit proti místním rolnickým bouřím. V roce 1771 vypuklo dokonce rolnické povstání označované jako morová vzpoura („čumnoj bunt“) v samotné Moskvě. Příčinou byla morová nákaza, na kterou umíralo až devět set osob denně. Manufaktury, doly i státní instituce přerušily činnost. Nic se však nelepšilo. Z nemoci byli obviňováni lékaři a ve snaze zachránit se přicházely tisíce Moskvanů do kostelů líbat podle starodávneho zvyku ikony. Za nejvíce spásnou byla považována ikona Bohorodičky. Měla mít zázračné léčitelské schopnosti, a tak se jejím polibkem chtěli Moskvané spasit. Kvůli velkému zájmu byla ikona vynesena z chrámu a připevněna na bránu do moskevské části Kitaj-gorod. Polibky se však nákaza šířila ještě rychleji. Moskevský metropolita let 1768–1771, arcibiskup Amvrosij, světským jménem Andrej Štěpanovič Zertis-Kamenskij (1708–1771) to pochopil a rozhodl se ikonou odstranit. Věřil v sílu své autority. Svým činem však jen vyprovokoval povstání, jehož se stal obětí. Ačkoli se Amvrosij před rozvášněným davem schoval do kláštera, byl z tohoto posvátného místa vytažen a zavražděn. Povstání dosáhlo takové síly, že vojenský velitel Moskvy, přední ruský vojenský činitel Sedmileté války Petr S. Saltykov (1698–1772) záhy sděloval

carevně Kateřině II., že situace se zcela vymkla jeho kontrole a je vůči ní zcela bezmocný. Z obavy o vlastní život i on opustil Moskvu.

Kateřinu vyvedl z traumatu, že není schopna moskevskou situaci řešit, až její favorit Grigorij G. Orlov. Tvrdil, že pořádek v Moskvě obnoví a zastaví i epidemii. Rozhodl se k tomu maximálně využít znalosti lékařské vědy, včetně skutečnosti, že Kateřina v roce 1763 založila lékařskou akademii, kde se vzdělávali ruští lékaři a lékárníci. Využil rovněž skutečnosti, že Kateřina současně, podle jejího vyjádření, do doby, než bude v Rusku dostatek vzdělaných lékařů, najímala zkušené odborníky ze zahraničí. Za jejich práci je odměňovala mimořádně velkým platem i doživotní rentou.¹²² Díky podpoře lékařů, dohledu nad jejich prací a důslednému užití desinfekce se mu podařilo epidemii zastavit. Proti povstalcům vystoupil tvrdě: čtyři vůdcové byli popraveni.

Roztržštěná místní povstání však neměla větší naděje na úspěch. Navíc se proti feudálnímu hnutí rolnických mas snažila vláda čelit nejen silou zbraní, ale i tím, že potlačování bouří nezřídká provázela potrestáním úředníků, kteří se dopouštěli zbytečného násilí. Vytvářela demagogickou víru lidu v dobrou matičku carevnu, která chrání rolníky a trestá zlé úředníky a statkáře. Uměle podněcovaný lidový monarchismus byl však dvojsečný. Záhy se o tom přesvědčila vláda ze zpráv, které začaly v roce 1773 docházet z jihovýchodních oblastí říše. Mezi bouřícími se jajickými kozáky se objevil donský kozák Jemeljan Pugačov, který se prohlásil za cara Petra III., kterému se prý podařilo uprchnout z vězení. Prohlášení se za Petra III. nebylo ničím neobvyklým. Jen za období 1764–1774 je známo sedm jiných případů. Jenomže důvodem povstání jajických kozáků byla jejich nespokojenost s odnímáním privilegií a podřizování obecným vojenským povinnostem organizovaným vojenským kolegiem (např. jejich vysídlování na Kavkaz). Tedy podstatně hlubší a závažnější příčina.

Povstání, jemuž se Pugačov postavil do čela, bylo tak velkým, že jej Kateřina označila za děs 18. století. Nebylo divu. Vždyť zachvátilo území srovnatelné s velikostí celé střední Evropy (Tambovská, Sibiřská, Nižněnovgorodská a Orenburská gubernie). V říjnu 1773 obsadila Pugačovova třítisícová armáda Orenburg. Vojenské jednotky, které byly proti ní poslány, byly na počátku listopadu poraženy, přičemž část vojáků se přidala na stranu povstalců. Kateřininým vojskům tehdy velel generál Vasilij A. Kar (1730–1806)¹²³. Kateřina proto nechala v listopadu 1773 zorganizovat nové jednotky, jejichž velení svěřila generálu Alexandru I. Bibikovovi. Bibikov byl veteránem z pruské

122 Podotkněme, že Kateřina učinila v lékařské péči i další kroky. V Moskvě např. založila ústav pro nalezence a přílehlou nemocnici pro matky – rodičky. Založila rovněž nemocnice specializující se na léčbu pohlavních nemocí. Roku 1775 nařídila, aby každé guberniální město mělo svoji všeobecnou nemocnici a v každé volosti (okresu) byl praktický lékař, chirurg a lékárník.

123 Vasilij Kar, ač generál, měl s bojem v poli jen malé zkušenosti. Vrcholem jeho předchozí kariéry byla funkce hlavního šikovatele petrohradských rekrutů. Později se však projevil jako výborný organizátor zemědělských prací. Jeho panství, které koupil od knížete Borise V. Golicyna v Kalužské oblasti patřilo k neefektivnějším v Rusku.

i polské války, který si získal věhlas i jako předseda Zákonodárné komise. Stále probíhala válka s Osmanskou říší, a tak nebylo možné proti povstalcům poslat větší vojska. Bibikov ale obdržel neomezenou moc nad všemi civilními i vojenskými úřady v oblasti zasažené povstáním a obdržel prakticky všechny možné volné vojenské jednotky. Ani těm se však zpočátku příliš nevedlo, a to zejména proto, že Pugačov zvolil taktiku úniku. Když se např. Bibikov přiblížil ke Kazani, Pugačov obsadil Samaru. Pugačov se cítil silný, a tak začal vydávat jménem Petra III. carské manifesty. Na jejich základě se k němu přidávaly další tisíce rolníků.

V březnu 1774 se však karta začala obracet. Generál Alexandr I. Bibikov v březnu 1774 porazil část Pugačovových vojsk u pevnosti Tatiščeva a po řadě dalších úspěšných střetů další ruský generál Ivan I. Michelson (1740–1807) další část Pugačovových vojsk u Čornogo Jara v astrachaňské oblasti. Záhy tím ruská vojska získala zpět Orenburg. Pugačov se dostal do defenzívy, ale boje ještě pokračovaly. Nakonec byl Pugačov v srpnu 1774 zrazen vlastními kozáky: aby se kozáci před vládními orgány zachránili a vykoupili si milost, vydali Pugačova vládnímu vojsku. Pugačov byl převezen do Moskvy, tam souzen a odsouzen k trestu smrti. Kateřina II. projevila humanismus. Zrušila rozsudek trestu smrti čtvrcením. Jemeljan Pugačov byl 10. (21.) ledna 1775 popraven v Moskvě civilizovaněji – usekli mu hlavu. První i jeho druhá žena, stejně jako jeho děti byly odsouzeny k doživotnímu žaláři ve vzdálené Korelské pevnosti nacházející se na severozápadě Ruska.

V povstaleckých vsích byl každý desátý obyvatel vybraný losem popraven a půda, kde stál Pugačovův dům, byla posypána solí na znamení, že nemá již nikdy být obdělávána. Jméno Pugačova mělo být navždy zapomenuto. Ještě potomky měla obcházet hrůza při pomýšlení, že by se mohli vzbouřit proti všemocnému samoděržaví.

Aby se zdálo, že řešení rolnické otázky zcela neodložila, svolala Kateřina v průběhu další své vlády zvláštní komise zabývající se tímto problémem ještě osmkrát. Nikdy však dále, než ke konstatování tristní situace v zemědělství, nedospěla.

Přímým výsledkem Pugačovovy rebelie byla reforma administrativní správy, k níž došlo na podzim roku 1775. Předcházela jí Kateřinin manifest o principu řízení provincií ruské říše („*Učrežděnija dla upravlenija gubernij Vserossijskoj imperii*“), který Kateřina vydala v listopadu 1775. V návaznosti na něj se z dosavadního systému provincií, který byl zřízen Petrem I., vytvářelo nejprve dvacet pět a později až padesát gubernií přímo podléhajících ústřední správě. (Rozdělení na padesát gubernií existovalo až do konce 19. století.) Provincie jako správní jednotka byly zrušeny. Základem nového dělení nebyla rozloha, ale počet obyvatel: nejprve čtyři sta padesát tisíc až šest set tisíc, později tři sta tisíc až čtyři sta tisíc. Ani v tomto směru však nepanovala důslednost – moskevská gubernie spravovala dva miliony 230 tisíc obyvatel, kdežto např. archangelská jen 438 tisíc. Uvnitř každé gubernie byly zřízeny ujezdy s dvaceti až třiceti tisíci obyvatel. Každý ujezd představoval jakýsi okres tvořený volostmi, který se ještě dělil na ekonomické jednotky – dvory, tedy jakási hospodářství.

V čele gubernie stál gubernátor nebo vrchní (generální) gubernátor označovaný občas za carevna náměstka. Tyto funkce byly jmenovány panovníkem většinou z řad vysloužilých významných vojenských činitelů. V dané oblasti měl nejvyšší administrativní a soudní pravomoc (předsedal guberniální správě a všem stavovským soudům), řídil policii i vojsko dislokované v příslušné oblasti. Do jeho kompetence spadal také dohled nad dodržováním zákonů v dané oblasti. K naplňování správních úkolů si vytvářel guberniální správu v čele se dvěma poradci. K naplňování daňových povinností mu pomáhala „kazjonnaja palata“, která se rovněž starala o příjmy a výdaje celé gubernie, tedy o jakýsi guberniální rozpočet. V jejím čele stál vicegubernátor. Na chodu správních i daňových správ se podílela místní šlechta, která měla v guberniích panovníkem zaručenu omezenou samosprávu.

V čele ujezdů, jejichž počet obyvatel se pohyboval mezi dvaceti pěti tisíci a čtyřiceti tisíci, stáli podobně jako v čele měst „gorodničii“, tentokrát ve významu českého ekvivalentu – hejtmani – a jejich správní kancelář. I v té zasedala vybraná šlechta. Jednou z generálních gubernií byla Ukrajina, resp. Malá Rus, která se dělila na tři gubernie. Generálním gubernátorem Kateřina jmenovala hraběte Petra A. Rumjanceva (1725–1796), který se vyznamenal tím, že dal podnět k vytvoření tzv. *Rumjancevovské opisi*, což bylo všeobecné sčítání ukrajinského lidu s cílem zjistit jeho majetek a nárok na stavovská práva (zejména kozáci). Podle Rumjancevova příkladu Kateřina uvažovala o celoruském sčítání lidu, vzhledem k jiným aktuálnějším záležitostem k němu však nedošlo.

Od roku 1785 se do správy ujezdů zapojili všichni šlechtici ujezdu, a to tím, že na ujezdních shromážděních volili delegáty, kteří pak zasedali v guberniálním shromáždění („gubernskoje pravlenije“). To se dělilo na komoru státních záležitostí („kazjonnaja palata“) a komoru soudních záležitostí. Kromě toho vedlo guberniální rodové knihy, do kterých se zapisovali všichni šlechtici dané gubernie podle urozenosti. Důležitou činností správních celků – od gubernií po ujezdy – bylo soudnictví. Soudy byly stavěny na stavovském principu.

Města byla spravována odlišně – městskými magistráty, jejichž vyšší instancí byly guberniální magistráty. V jejich čele stál městský hejtman („gorodničij“). Spravování měst dále upřesňovalo nařízení z roku 1782 o policejních komisařstvích, tzv. *Ustav blagočinija*. Každé město se jím dělilo podle počtu dvorů na části a na čtvrtě. Každá část měla dvě stě až sedm set dvorů, a čtvrtě po padesáti až sto dvorech. V čele každé části stál policejní náčelník, který byl podřízen městskému policejnímu komisařství. To mělo na starosti kontrolu pohybu zboží, kontrolu obyvatel a vysídlování nepohodlných či neoprávněně usedlých obyvatel, kontrolu bezpečnosti, boj proti hazardním hrám a nepovoleným shromážděním. Soudní záležitosti se ve městech předávaly městskému stavovskému soudu. V čele každé čtvrti působil policejní dohlížitel („nadziratel“) a jeho pomocník. Policejní náčelník, policejní dohlížitel a jeho pomocník byli řízení městskou správou – „Upravou blagočinija“ –, v čele s „gorodničím“. Uprava dohlížela i na řádný průběh trhu, stav cest, mostů, hazardní hry a různá shromáždění. Ustav rovněž upřes-

ňoval povinnosti obyvatel měst a způsob jejich chování na veřejných prostranstvích a v kostelích.

V průběhu reformy bylo povýšeno 215 vesnic na město, většinou se však tak stalo jen na základě přání jeho obyvatel. V mnohých nebylo pro tento čin ani dostatek obyvatel ani symptomů městského života (zejména řemeslo a obchod).

Cílem Kateřininy správní reformy byla správní decentralizace a unifikace. Všechna ruská území se nyní spravovala jednotným systémem, do něhož byla začleňována i nově získaná území, měla však povinnosti vlastní správy. Tím se Rusko stalo unitárním státem bez jakéhokoli náznaku federálních či autonomních práv.

Bezprostřední součástí správní reformy se měla stát reforma ruského soudnictví. Kromě teritoriálního rozdělení soudů bylo provedeno i stavovské rozdělení. Problémem však bylo, že v Rusku zatím neexistovali právníci, kteří by byli schopni takovéto úřady naplnit. A tak pokus o rozdělení soudů zůstal jen podnětem, který se začal naplňovat až v 19. století. Stejně tak tomu bylo i v případě Kateřinou zřízených smírčích soudů, které měly v každé gubernii řešit sporné soudní případy a bdít nad dodržováním zákonnosti. Ruský memoárista Vinskij označil reformu ruského soudnictví za loutkové divadlo. Jistě měl pravdu. Nicméně nelze pochybovat o tom, že Kateřina těmito reformními kroky dala impuls, který se v celostátním měřítku pokusily rozvinout na přelomu 18. a 19. století osobnosti jako byl Alexandr A. Bezborodko nebo Michail M. Speranskij.

Třetí, opět především z hlediska impulsu, významnou součástí správní reformy bylo nařízení o společenském opatrování („obščestvennoje prizrenija“), kterým se v každé gubernii zřizovala instituce, která se měla věnovat organizování lidového školství, sirotčinců, chudobinců a nemocnic.

Kateřininy cílem bylo vybudování policejního státu. Tento, v současnosti negativní výraz, byl ve druhé polovině 18. století chápán v pozitivním smyslu. Vyjadřoval stát, ve kterém existují nejen jasná pravidla, ale i formy pro jejich kontrolu a vynucování. A především takový stát, který se vměšuje do každodennosti svých obyvatel, a to proto, aby veškeré jejich působení bylo optimální. Jak pro stát, tak pro ně samotné. O subjektivitě hodnocení, co je optimální pro stát a co pro jeho „poddané“, není třeba pochybovat.

Od počátku své vlády Kateřina věnovala pozornost školství, vědě a osvětě. V roce 1764 vydala memorandum o zavedení nového moderního vzdělávání, do něhož měli být zahrnuti všichni obyvatelé ruského impéria. V šedesátých letech se však pozitivních změn dočkalo jen školství určené šlechtické elitě. V roce 1764 tak vznikla v Sankt Petěrburku při Akademii umění Vzdělávací společnost pro šlechtičny („*Vospitatělnoje obščestvo dvuchot blagorodnych děvic*“) – sídlo našla ve Smolném klášteře podle toho zkrácený název Smolnyj institut známý z novodobé historie tím, že v jeho budově od 4. srpna 1917 zasedal Petrohradský sovět a Ústřední výkonný výbor sovětů dělnických a vojenských zástupců – a v Moskvě vznikl obdobně jen pro šlechtičny Vzdělávací dům. Postupně se ale rozšiřovala Kateřinina péče o sirotky, vdovy a invalidy. V roce 1782 nechala zřídit Komisi pro vytvoření učilišť pod vedením rakouského pedagoga

srbského původu Theodora Ju. Jankovič de Mirijevo (1741–1814). Komise vytvořila plán na vytvoření jednotného školství, na jehož základě byla v ujezdnicích městech tvořena dvouletá a v guberniálních městech čtyřletá učiliště. Vyučovala se na nich matematika, zeměpis, dějepis, fyzika, architektura, ruština a cizí jazyk. Nejvýznamnější reformou v tomto směru ovšem byl zákon o lidovém vzdělávání, který zavedla v roce 1786. Na jeho základě se v Rusku začala tvořit síť základních a středních škol.

Kateřina II. usilovala o přeměnu Ruska v právní stát. Pochopitelně právní stát středověkého typu. Každý stav měl mít svoje osobité zákony, nicméně, měl se jimi řídit bez ohledu na výsady, které jeho příslušník mohl získat. Výsledkem toho byla darovací listina, tzv. žalovannaja gramota šlechtě a žalovannaja gramota městům z dubna 1785.

Žalovannaja gramota šlechtě potvrzovala všechna práva, která ruská šlechta získala v průběhu století. Fakticky ukončovala proces reglementace práv a povinností ruské šlechty zahájený Petrem Velikým. Uvádělo se v ní např., že šlechtic může být zbaven šlechtického titulu jen na základě soudního rozhodnutí a že soudit šlechtice může jen šlechtický soud. Šlechtě se jí potvrzovalo právo dobrovolné služby a právo svobodně vycestovat za hranice. Stejně tak se jí potvrzovalo právo na movitý a nemovitý majetek, který jí mohl být odňat jen na základě soudem prokázaného závažného trestného činu. Ani pak však šlechta nesměla být tělesně trestána.

Darovací listina šlechtě završila proces formování ruské šlechty jako privilegovaného stavu. Svědčilo o tom i pojmosloví – napříště se oficiálně ruská šlechta označovala jako vznešené – „blagorodnoje“ dvorjanstvo.

Darovací listina městům vymezovala měšťany jako zvláštní stav se zvláštními právy a povinnostmi. Ve městě se stejně jako v guberniích zaváděla kniha obyvatel, resp. kniha měšťanů, do níž se zapisovalo opět podle urozenosti. Zvláštní skupinu tvořili nejbohatší měšťané, tj. „imenityje“ (velmi vážení, slovatní) „graždane“ a příslušníci gild. Titul měšťan byl stejně jako šlechtický titul dědičný. Bohatší měšťané nesměli být tělesně trestáni. Již zákonem z roku 1775 bylo vymezeno, že kupcem může být jen ten, kdo vykáže minimální roční obrát ve výši pěti set rublů. Kupec však byl osvobozen od rekrutské povinnosti a byl osvobozen od podušnoj podati (daně z duše). Platil jen daň z příjmu.

Obdobné povinnosti měli i ostatní měšťané. Darovací listina jim mj. vymezovala právo na zřízení profesních cechů. Navíc si měšťané směli volit orgány městské samosprávy – městskou dumu v čele s jejím předsedou.

Darovací listinu městům („*Žalovannaja gramota gorodam*“) Kateřina II. udělila roku 1785. Společně s ní vydala *Listinu o právech a výsadách měst ruského impéria* („*Gramota na prava i vygody gorodam Rossijskoj imperii*“). Podle ní se veškeré obyvatelstvo ruských měst dělilo do šesti stavů:

- 1) movití měšťané – s kapitálem nad padesát tisíc rublů (především představitelé města)
- 2) vlastníci půdy a domů (především šlechtici, duchovní a státní úředníci)

3) kupci s kapitálem nad jeden tisíc rublů – dělili se do tří gild:

- a) s kapitálem nad deset tisíc rublů,
- b) nad pět tisíc
- c) do pěti tisíc

4) řemeslníci zapsaní v ceších

5) inostranci a inogorodci

6) posadskije ljudi.

„Posadskije ljudi“, tedy měšťané, byli rozděleni na kupce a řemeslníky. Kupci i řemeslníci byli obdobně jako v západní Evropě, byť by se tam již toto rozdělení přežívalo: kupci byli rozděleni do gild, řemeslníci spojeni do cechů. Ve městech vznikaly magistráty, kterými měli být řemeslníci a kupci kontrolováni. Všechny obyvatele měst přitom rozdělovali do dvou skupin – na regulérní a neregulérní obyvatele. Mezi regulérní patřili kupci, řemeslníci a průmyslníci, mezi neregulérní neboli „podlé“ obyvatelé měst bez majetku.

Listina o právech a výsadách měst ruského impéria ustanovovala městskou samosprávu složenou ze tří částí:

- 1) všeobecná městská дума („obščaja gorodskaja дума“),
- 2) šestihlasá дума („šestiglasnaja дума“)
- 3) shromáždění měšťanů („sobranije gorodskogo obščestva“)

Účast na shromáždění měšťanů měli povolenu jen ti, kdo byli schopni platit daň z duše alespoň ve výši padesáti rublů za rok, což odpovídalo zhruba kapitálu pět tisíc rublů. Chudší a příslušníci třetí gildy kupců měli účast zapovězenou. Shromáždění volilo představitele města (starostu, případně ve větších městech další důležité osoby pro řízení samosprávy). Všeobecná městská дума byla volena všemi měšťany. Její kompetence nebyly velké. Věnovala se téměř výhradně hospodářským otázkám města a volila zástupce do šestihlasé dumy. Tu tvořili po jednou zástupci z každého stavu města. Věnovala se rovněž hospodářským otázkám, případně dalším nepolitickým záležitostem důležitým pro chod města. Vedle této samosprávy ovšem existoval městský magistrát, který podléhal kontrole, dohledu i jmenování gubernátora a jeho úředníků, tedy carem jmenované státní správě. Magistrát byl nad samosprávu nadřazen a také její činnost kontroloval.

Kromě těchto dvou darovacích listin vznikl obdobný projekt pro státní rolníky. Také tito rolníci měli dostat orgány samosprávy, vlastní soudy atp. Rolnická darovací listina však nespátřila světlo světa. Kateřina se totiž obávala, že by vyvolala jak nespokojenost rolníků, že jim nezrušila nevolnictví, tak šlechtu, že vytváří precedens pro jejich svéprávnost.

Po ukončení prací s darovacími listinami Kateřina II. rozhodla o zahájení soupisu všech stávajících zákonů. Ten však byl realizován až díky Speranskému ve dvacátých a třicátých letech 19. století. Nicméně Kateřina stačila alespoň naznačit vymezení úkolů státních institucí. Nejvyšší instancí měl být pochopitelně ve všech záležitostech panov-

ník. Měl mít výhradní právo vydávat, měnit a rušit zákony, vyhlášovat válku a uzavírat mírové smlouvy, řídit zahraničně politickou činnost, udělovat hodnosti, tituly, milosti a individuální privilegia. Kateřina potvrdila dědičnost trůnu po mužské linii. V případě, že přímý mužský potomek chyběl, přecházel trůn na bratra, resp. jeho mužské potomky. Dědictví po ženské linii nemělo být napříště přípustné.

Ostatní státní orgány neměly panovnickou činnost omezovat, ale jen ji doplňovat. V tomto směru byla např. chápána činnost Senátu jako garanta dodržování zákonů. Na tuto činnost Senátu se Kateřina připravovala od počátku vlády. Již v roce 1763 jí předložil Nikita Ivanovič Panin projekt navrhuující reformovat senát a zřídit novou instituci – Imperátorskou radu. Panin navrhoval rozdělit senát na šest oddělení s přesně vymezenou pracovní činností. V podstatě mělo jít o dozor nad několika příbuznými kolegií. Co se týkalo Imperátorské rady, pak jí chtěl Panin překonat favoritismus a obsadit radu nejschopnějšími lidmi. Rada měla být tvořena šesti lidmi, resp. čtyřmi státními sekretáři řídicími nejdůležitější sféry státní politiky (vnitřní, vnější, vojenské a námořní záležitost). Kateřina sice i tento návrh přijala, rozšířila však počet členů Imperátorské rady na osm (Bestužev, Razumovskij, Voroncov, Šachovskij, Panin, Černyšev, Volkonskij a Grigorij Orlov). Odmítla užívat pro ně označení ministři, a označila je nikoli za Imperátorskou radu, ale za Nejvyšší tajnou radu, přesněji Radu u nejvyššího dvora („Sověť při vysočajšem dvore“), která pak v sobě kumulovala jak některé zákonodárné tak některé vládní funkce. Většina historiků ji označuje za významnou předchůdkyni moderních státních institucí, v Rusku Státní rady a Kabinetu ministrů.¹²⁴

6. Nikita Ivanovič Panin

Zrod společenského hnutí byl důležitý pro ruské politické myšlení jako celek, předchůdce liberalismu nevyjímaje. Vzhledem k výše popsaným předpokladům pro rozvoj společenského a politického myšlení, neudivuje fakt, že v kateřinské epoše vznikla celá řada projektů, které se zabývaly otázkou omezení panovnické moci, případně rozšíření politických práv některých vrstev obyvatelstva a které formulovaly variantní či alternativní názory k převládajícím politickým ideám. K takovým projektům patřily i návrhy vypracované Nikitou I. Paninem (1718–1783), na nichž spolupracoval i jeho sekretář Denis I. Fonvizin (1744/1745–1792) a po smrti Nikity Ivanoviče i jeho bratr Petr I. Panin (1721–1789).

Nikita Panin zaujímal různé významné státní posty, z nichž klíčové byly dva – velvyslanec ve Švédsku a vychovatel velkoknížete Pavla Petroviče, pozdějšího cara Pavla Prvního. Během působení ve Švédsku v letech 1748–1760 se začal zajímat o vládní uspořádání různých evropských zemí a stal se přívržencem konstituční monarchie. Ve stejné době vstoupil i do zednářské lóže, což se výrazně podepsalo na formování jeho názo-

124 Srov. A. B. KAMENSKIJ, *Ot Petra I do Pavla I*, s. 417.

rů.¹²⁵ Jako zkušený diplomat se ihned po návratu do vlasti rychle zapojil do dvorských intrik, které se točily hlavně kolem nástupnictví po Jelizavetě Petrovně, jejíž smrt se vzhledem k carevninu zhoršujícím se zdravotnímu stavu očekávala v dohledné době. Panin patřil k iniciátorům palácového převratu, který vynesl na trůn Kateřinu Druhou. Vědom si vratké pozice nové panovnice (nikoliv nepodobné té, ve které byla Anny Ivanovna v roce 1730) jí předložil svůj konstituční projekt, v němž uplatnil nabyté znalosti politických teorií a praktické zkušenosti s jednou z nejvyspělejších evropských politik – švédskou. Projekt předpokládal zřízení Imperátorské rady („Imperatorskij sovet“), která měla posílit právní kontrolu nad rozhodováním panovníka. V pozdějších přepracovaných a rozšířených variantách se objevil i návrh na zavedení zvláštního statutu pro Senát, který by mohl vznášet námítky a připomínky k rozhodnutím panovníka a provádět kontrolu nad carskými rozhodnutími. Je třeba podotknout, že s podobným návrhem nepřišel pouze Panin, ale i další ruští politici činitelé. Mezi věrchuškou se tedy rodily představy o omezení moci samoděržavného panovníka.

Kateřina II. si byla dobře vědoma závažnosti dokumentu, který jí Panin předložil k podpisu. Již na počátku své vlády však ukázala, že umí být obratná politička. Paninovi dala zprvu příslib, že reformu tak, jak ji navrhuje, provede (dokonce návrh podepsala), a dokonce vyzvala Panina, aby se pustil do rozšiřování původní verze projektu.¹²⁶ S rostoucí jistotou své pozice si však Kateřina Paninovo omezení vlastní moci rozmyslela a projekt odmítla. Dokonce v roce 1763 vydala zákaz předkládání jakýchkoli takových či podobných projektů. Zcela pak takové projekty vzaly za své po té, co panovnice započala svoji osvícenskou „zákonománii“.¹²⁷

Panin se však svých nadějí na „konstitučně-monarchické“ či aspoň v podobě zřetelně vymezené monarchistické Rusko nevzdal a dál, nyní už jen tajně, pracoval na přípravě základních zákonů státu (pojem konstituce se v té době v Rusku nepoužíval). Jejich realizace chtěl dosáhnout po převzetí vlády následníkem – Pavlem Petrovičem, jehož vychovatelem byl už za Jelizavety Petrovny a velký vliv si na něj zachoval i za Kateřiny II.; Panin např. doprovázel velkoknížete a jeho manželku na velké okružní cestě Evropou v letech 1781–1782.¹²⁸ Na konečné verzi návrhu základních zákonů se kromě

125 Velký důraz na význam Paninovy účasti v zednářském hnutí klade ruská badatelka N. V. Minajeva. Srov. Nina V. MINAJEVA, *Nikita Ivanovič Panin. Voprosy istorii*, 2001, 7, s. 71–91.

126 Paninovy návrhy srov. v edici *Konstitucionnyje projekty v Rossii*, s. 222–246. Zde též srov. historické komentáře na s. 108–109.

127 Šlo o manifest *O vospreščenii rassuždenij i tolkov, odnosjaščichsja do pravitel'stva*. Srov. Andrej N. MEDUŠEVSKIJ, *Demokratija i avtoritarizm*, s. 296–300.

128 Mezi Kateřinou II. a jejím synem Pavlem panoval velmi specifický vztah, zapříčiněný tím, že de facto po narození byl Pavel matce odebrán a jeho výchovu řídila vládnoucí Jelizaveta Petrovna. Syn se tak matce odcizil a po nástupu Kateřiny II. na trůn ho navíc postupně užíral paranoidní strach podporovaný některými vůči Kateřině opozičně naladěnými osobami, a sice že dopadne stejně jako jeho otec Petr III., aby se nemohl stát nástrojem převratu vedeného proti Kateřině. Toto odcizení se dále prohlubovalo tím, že se Kateřina zachovala stejně k Pavlovým dětem jako kdysi Jelizaveta k jejím a odebrala mu syny, na jejichž výchovu v duchu vlastní politiky dohlížela.

Nikity Panina podílel i jeho sekretář Denis I. Fonvizin a také Paninův mladší bratr Petr I. Panin. Výsledek společné práce, jejíž součástí byly i dvě verze nástupnické řeči (resp. manifestu), představil Petr Panin následníkovi trůnu v roce 1784. V předložených dokumentech se přepokládalo, že panovník při nástupu na trůn vyhlásí monarchii se základními zákony (ústavou) a dále také přislíbí právní reformu zahrnující zavedení mnoha svobod, mj. svobodu vyznání a konání bohoslužeb (při vyloučení sekt), právo na svobodu konat nezakázané a zákonem dovolené, zákonná úprava nevolnictví atd. Pokrokový návrh zůstal však jen na papíře a v době nástupu Pavla I. na trůn již žádný z jeho tvůrců nežil. Pavel realizoval pouze právní uspořádání carského nástupnictví ukazem z roku 1797.¹²⁹

Konstituční návrhy připravené Paninem a jeho spolupracovníky nebyly sice dostupné širokému okruhu čtenářů, přesto zcela nezapadly. S Paninovými názory souhlasili někteří členové zednářského hnutí – Alexandr B. Kurakin (1752–1818), vychovávaný společně s Pavlem I., zaujímající za jeho vlády post vicekancléře a později působící jako diplomat, dále Nikolaj V. Repnin (1734–1801), významný vojenský činitel a diplomat kateřinského období, generál Dmitrij A. Golycyn (1734–1803), autor prací z oboru filozofie a politické ekonomie, člen ruské Akademie věd a řady mimoruských akademických a vědeckých spolků a společností, kontra admirál Nikolaj S. Mordvinov (1754–1845), jeden z nejvýznamnějších námořních velitelů kateřinského období, později první ministr námořních sil a nejvýznamnější představitel ruského ekonomického liberalismu první třetiny 19. století, a další. Paninovy návrhy byly známy i Alexandru I. a následně předány i Mikuláši Prvnímu.¹³⁰

Paninovy myšlenky se dostaly k širšímu okruhu čtenářů zprostředkovaně díky jeho sekretáři Fonvizinovi, významné osobnosti ruského literárního a kulturního života poslední třetiny 18. století. Fonvizin (někdy též von Visin) proslul především jako komediograf, nicméně dramatická tvorba zahrnuje jen část jeho tvůrčí činnosti. Podílel se na překladech, jimiž si Rusko osvojovalo evropskou tvorbu (překládal mj. i Voltaira). Jeho umělecká a politicko-společenská činnost šla ruku v ruce. V reakci na neúspěch kateřinské Zákonodárné komise napsal komedii *Brigadir* (Brigadýr, 1769), která je považována za první ruskou komedii týkající se společenských mravů a jež kromě nedostatků jednotlivce kritizuje také společnost.¹³¹ Později (1781) vznikla komedie *Nedorosl* (Výrostek), v níž se zaměřil na nevolnictví jako hlavního viníka problémů Ruska, kritizoval šlechtické vychovávání a vzdělávání. Úzce spolupracoval se spisovatelem Nikolajem I. Novikovem (1744–1818), přispíval do jeho časopisů a také do časopisů založených Kateřinou Druhou. Řadu svých kritických a satirických příspěvků napsal anonymně a ne všechny jsou nám známy. V roce 1769 se stal

129 Srov. M. M. SAFONOV, *Konstitucionnyj projekt N. I. Panina – D. I. Fonvizina*. In: *Vospomogatel'nyje istoričeskije discipliny*. Svazek 6, Leningrad 1974, s. 261–281.

130 Srov. N. V. MINAJEVA, *Nikita Ivanovič Panin*, s. 80–81 a především s. 89.

131 Mimo jiné v komedii paroduje bezduché přejímání všeho francouzského ruskou elitou.

sekretářem N. Panina a společně s ním pracoval na reformních projektech.¹³² Bratři Paninové Fonvizinovi natolik důvěřovali, že po smrti obou v roce 1783, resp. 1789 přešly veškeré dokumenty a listiny týkající se konstitučních projektů k Fonvizinovi. Ten část označenou titulem *Dlja vručenija gosudarju imperatoru Pavlu Petroviču (Předat panovníkovi imperátoru Pavlu Petroviči)* odevzdal dle předchozí dohody vrchnímu prokurátorovi Vládnoucího senátu a jeho prostřednictvím do Zimního paláce. Většina dokumentů – nejspíš kompletní konstituční projekt – ovšem zůstal v rodině Fonvizinů. Když se synovec Denise Ivanoviče, syn jeho mladšího bratra Michail A. Fonvizin (1788–1854) zapojil v roce 1816 do prvního z děkabristických spolků, mohli se děkabristé seznámit s těmito dokumenty. Prokazatelně ovlivnil D. I. Fonvizin svojí prací *Rassuždenija o nepremennyh gosudarstvennyh zakonach (Pojednání o nezbytných státních zákonech)* předního děkabristu Nikitu M. Mura-jova (1796–1844) při sepisování jeho *Konstituce*.¹³³

Výše zmíněné Fonvizinovo *Pojednání* představuje jeho vrcholné dílo v oblasti politického a společenského myšlení. Vznikalo v letech 1780–1783, tedy ve stejné době, kdy Fonvizin s Paninem pracovali na závěrečných redakcích jejich konstitučních projektů, k nimž *Pojednání* představuje úvod a vysvětlení. Fonvizin vycházel z teorie přirozených práv a společenské smlouvy. Panovník ve jménu společenského blaha musí vládnout podle zákonů. Bez pravidel či nezbytných („nepremennyh“) zákonů je postavení státu a status panovníka slabý. Jestliže se stát stane tyraníí (tj. poruší společenskou smlouvu), má národ právo na odpor proti násilí. Právo vlastnit považoval Fonvizin za největší blaho státu a národa; podle uplatnění tohoto práva lze podle něj poměřovat všechna státní uspořádání a jejich systémy zákonů. Text mj. obsahuje i kritiku některých nedostatků tehdejší společnosti a vlády v Rusku. Fonvizin podobně jako mnoho dalších pokrokových myslitelů té doby kritizoval nevolnictví, jako vlastnický systém, který se protíví přirozenému zákonu a v němž je každá osoba buď tyranem nebo otrokem.¹³⁴ Přestože Fonvizinův text zahrnuje mnoho pokrokových myšlenek, zároveň ukazuje, že Rusové v chápání některých západoevropských pojmů zaostávali. Jestliže Fonvizin hovořil o občanech („graždanach“) měl na mysli šlechtu a měšťanstvo, tedy minoritu mezi obyvateli Ruska. Fonvizin požadoval zmíněné svobody pro šlechtu a měšťanstvo. Právě oni měli právo protivit se vůli tyranského panovníka. Toto pojmové chápání bylo v ruském politickém myšlení konce 18. a počátku 19. století běžné.¹³⁵

132 K jejich spolupráci srov. A. STRIČEK, *Denis Fonvizin*. Rossija epochi prosveščeniya. Pervod s franc. J. Dem'janova, A. Kamenskij. Moskva 1994, s. 281–374.

133 Srov. N. V. MINAJEVA, *Nikita Ivanovič Panin*, s. 89.

134 Srov. Denis I. FONVIZIN, *Sobranije sočinienij v dvuch tomach*. Tom vtoroj. Moskva 1959, s. 254–267.

135 *Liberalizm v Rossii*. Otvetstvennyje redaktory V. F. Pustarnakov, I. F. Chudušina. Moskva 1996, s. 89; T. V. Andrejeva, *Formirovanije obščestva kak social'nogo instituta, evoljucija političeskij ponjatij „obščestvo“ i „obščestvennoje mnenije“ v konce XVIII–pervoj treti XIX vv.* In: *Vlast', obščestvo i reformy v Rossii (XVI-načalo XX v.)*. Materialy naučno-teoretičeskoi konferencii 8–10 dekabrya 2003 goda. Redakcionnaja kolleģija: L. A. Verbickaja et al. Sankt-Peterburg 2004, s. 7–22.

Za autorova života nebyl text publikován. Společně s dalšími dokumenty, jak bylo zmíněno výše, se dostal do Zimního paláce i do děkabristických kruhů. Fonvizin byl stejně jako Panin svobodný zednář, takže se dá předpokládat, že s jeho textem byli obeznámeni stejně smýšlející členové zednářské lóže, tj. osoby, jímž prezentoval svůj dokument i Panin a které jsem představil výše. Dokument se dále šířil v různých opisech. Alexandr B. Kurakin byl po palácovém převratu v roce 1801 pověřen rozříděním osobních dokumentů Pavla I., mezi nimiž se nacházely i listiny pocházející od Panina a Fonvizina. Kurakin si z nich nechal zhotovit několik kopií, které šířil dále, mj. i k významnému reformátoru doby cara-imperátora Alexandra I. Michailu M. Speranskému.¹³⁶

Za Kateřininou reformou Senátu následovala reforma správního řízení na Ukrajině. Kateřina se rozhodla zlikvidovat hejtmanský systém. Úkolu se měl ujmout dosavadní ukrajinský hejtman Kirill Razumovskij. Cílem měla být petrohradská unifikace řízení a centralizace. Dne 10. listopadu 1764 dostal Senát návrh ukazu o zřízení maloruského kolegia v čele s Petrem A. Rumjancevem-Zadunajským (1725–1796). Jeho moc v sobě zahrnovala předsednictví kolegia a vedení generálního gubernatoriátu.

Nejvyšší soudní moc a současně i zákonodárnou aktivitu měla mít nově Nejvyšší soudní komora rozdělená do tří komor. Pod její kontrolní činnost spadal rovněž nejvyšší hrdelní soud a nejvyšší soudy jednotlivých stavů. Výkonnou moc měla mít Říšská rada („Imperatorskij sovet“), jejíž členy měl navrhopvat Senát a jmenovat panovník. Říšská rada vznikla v roce 1769 na návrh Kateřinina poradce Nikity I. Panina, nikoli však ve smyslu vládní instituce, ale jako vojenský poradní orgán v době, kdy Rusko začalo znovu bojovat s Osmanskou říší. Po skončení války sice Kateřina uvažovala o jejím přebudování ve vládní instituci, jíž by předsedala, do praxe však tuto myšlenku nikdy nevedla.

Reformy Kateřiny II. přispěly k rychlému rozvoji řemesla a průmyslu. Uvádí se např., že se v průběhu vlády Kateřiny II. zvýšila produkce sukna, kožených výrobků, galanterie a skla osmkrát. Rostla i produkce zemědělství, již v roce 1763 Kateřina rozhodla o vývozu pšenice. Rozvoj se však nedál kvalitou, ale množstvím práce. Změnit extenzivní charakter na intenzivní se nepodařilo ani Svobodné ekonomické společnosti, která byla založena s cílem zkoumat a uvádět do praxe moderní agronomické formy.

Kromě pšenice se z Ruska za Kateřiny II. vyvážel tradiční vývozní artikl, jako bylo dřevo, konopí a kožešiny, ke kterému přibýly kovy, sukno a plátno. Zahraniční obchod vzrostl za Kateřiny čtyřikrát. K rozvoji obchodu přitom přispívalo zřizování ruských konzulátů ve významných zahraničních obchodních střediscích a uzavírání mezinárodních obchodních smluv. Zahraniční obchod probíhal většinou po moři. Protože Rusko stále ještě mělo jen jeden velký námořní přístav – Archangelsk – rostl její zájem o černo-mořské pobřeží. Nevýhodou rovněž bylo, že Rusko nemělo vlastní obchodní loďstvo, kvůli čemuž se většina obchodu musela odbývat prostřednictvím britských lodí.

136 Srov. N. V. MINAJEVA, *Nikita Ivanovič Panin*, s. 89.

Za Kateřiny II. se rovněž rychle rozvíjel obchodní styky mezi jednotlivými oblastmi ruské říše. Začaly se organizovat všeruské jarmarky. V roce 1769 se v Rusku poprvé objevily papírové peníze. Rozvoji ekonomiky měly sloužit banky, jejichž vlastníkem byl až do poloviny 19. století výhradně stát. V roce 1769 byly zřízeny šlechtická a kupecká banka, které začaly o rok později přijímat úspory. V roce 1786 byla zřízena Státní úvěrová banka. Státních peněz však bylo stále málo. Když nestačily ani papírové peníze, Rusko si poprvé vypůjčilo v zahraničí. Následkem byla inflace a další znehodnocování peněz.

Ve starší historické literatuře se setkáváme s představou, že za Petra I. bylo vytvořeno „tělo“ moderního Ruska, kterému se za Kateřiny II. dostalo i „ducha“. Skutečný stav byl mnohem prozaičtější. Rozvoj vzdělanosti a ruské kultury poloviny 18. století byl poznamenán ostrými kontrasty, jako ostatně i ostatní oblasti života velké říše. Zatímco carský dvůr a nejvyšší vládní špičky se zcela evropeizovaly a carevna oslňovala své okolí a Evropu svým vzděláním, dotkl se tento vývoj ostatního Ruska stále ještě málo. Elementární školství se rozvíjelo přes různé vládní příkazy jen pozvolna a převážně jen ve městech. A to i přesto, že Kateřina v roce 1764 vydala memorandum o zavedení nového moderního vzdělávání, do něhož měli být zahrnuti všichni obyvatelé ruského impéria. V šedesátých letech 18. století se však pozitivních změn dočkalo jen školství určené šlechtické elitě. Již bylo uvedeno, že v roce 1764 tak vznikla v Sankt Petěrburku při Akademii umění Vzdělávací společnost pro šlechtičny („*Vospitatelnoje obščestvo dvuchсот blagorodnych děvic*“) – sídlo našla ve Smolném klášteře známém z novodobé historie tím, že v jeho budově od 4. srpna 1917 zasedal Petrohradský sověť a Ústřední výkonný výbor sovětů dělnických a vojenských zástupců – a v Moskvě vznikl obdobně jen pro šlechtičny Vzdělávací dům. Postupně se ale rozšiřovala Kateřinina péče o sirotky, vdovy a invalidy.

Zopakujme, že v roce 1782 nechala Kateřina zřídit Komisi pro vytvoření učilišť. Po dohodě s Josefem II. (1741–1765–1790) ji řídil rakouský pedagog Fjodor (Theodor) Ju. Jankovič de Mirijevo. Komise vytvořila plán na vytvoření jednotného školství, na jehož základě byla v újezdních městech tvořena dvouletá a v guberniálních městech čtyřletá učiliště. Vyučovala se na nich matematika, zeměpis, dějepis, fyzika, architektura, ruština a cizí jazyky. Revize v roce 1789 však ukázala, že praktická stránka se týkala jen několika set žáků. Např. v Moskvě bylo učiliště se 346 žáky a pěti učiteli. V mnoha ujezdech nebyla tato učiliště vůbec zřízena, a tam, kde byla, často nebyli učitelé.

Ključevskij uvádí, že koncem 18. století bylo v Rusku čtyřicet devět hlavních učilišť plnicích roli jakýchsi středních škol. Studovalo na nich 7.011 žáků. Základních učilišť prý bylo 239 s 15.209 žáky. Dalších asi šestnáct tisíc dětí se učilo ve vojenských školách. (Z dvou set nevolnických dětí ve věku sedmi až dvanácti let chodilo do školy průměrně jedno dítě). Na celé tehdejší nižší školství přispívala vláda nižší částkou, než kolik činily výdaje na jediné petrohradské dívčí šlechtické lyceum, pečující o výchovu dvou set šlechtičen. Moskva dostala první gymnázium (při univerzitě) v roce 1755, Kazaň jako druhé ruské město v roce 1758. Univerzita v Moskvě měla

v době svého vzniku (v roce 1755) sto posluchačů. V roce 1785 již jen osmdesát dva. V roce 1765 studoval na právnické fakultě moskevské univerzity jediný student. Mezi ruskými učiteli vynikali Němci. Např. Gottlieb Z. Bajer, Gerhard F. Miller a August L. Schlötzer (1735–1809).

Stejně jako ruská akademie věd byla i ruská univerzita závislá na darech mecenášů. Podobně jako v českých zemích hrabě František A. Nostic (1725–1794), hrabě František A. Špork (1662–1737) či Šternberkové daroval v Rusku např. průmyslník Prokopij A. Děmidov (1710–1786) moskevské univerzitě jeden milion rublů, Vasilij N. Karazin (1773–1842) získal pro nově zakládanou charkovskou univerzitu od místní šlechty čtyři sta tisíc, velkými částkami na rozvoj vysokého školství přispívali rovněž kníže Alexandr A. Bezborodko, kníže Dmitrij M. Golycyn (1721–1793), kněžna, od jejího uložení roku 1783 předsedkyně Ruské akademie mající za úkol pěstovat ruský jazyk, Jekaterina D. Daškovová (1743–1810), Nikolaj P. Rumjancev (1754–1826).

Rozpornost mezi vnějším, předvádivým obrazem a skutečností dosvědčuje i jiná stránka: bezprostřední Kateřinina reakce na rolnické bouře a na šíření radikálně osvícenských myšlenek, kterou byl zostřený policejní dohled a „pečlivější“ cenzura. Zejména pak po vypuknutí francouzské revoluce Kateřina II. ostře zakročila proti všem projevům zednářství a svobodného myšlení. Podotýkám, že zednářství se v Rusku začalo šířit mezi usedlými cizinci již na konci 17. století. K roku 1730 je datována první lóže, výraznější rozvinutí pak následuje v šedesátých letech 18. století. Na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 18. století existovalo kolem sta lóží, ve kterých se sdružovalo asi dva tisíce zednářů. V jejich čele stáli většinou, stejně jako např. v českých zemích, představitelé inteligence, např. filozof Vladimir I. Lopuchin (1703–1797) nebo spisovatel Nikolaj I. Novikov (1744–1818) aj. Velmistrem petrohradské lóže byl např. ruský státní činitel, historik a básník, v letech 1766–1779 ředitel carských divadel¹³⁷ Ivan P. Jelagin (1725–1794).¹³⁸

Na konci století vykazovali největší aktivitu resenkruciány, jejichž členem byl právě zmíněný Nikolaj Novikov. Oproti dřívějším lóžím se rosenkruciáni výrazněji zaměřovali na šíření myšlenek o ideálu lidského společenství, kde by nepanovaly úřady, policie, kněžstvo ani donucovací zákony. V roce 1785 byla provedena revize knih vydávaných Novikovovou tiskárnou. O dva roky později bylo jí a jí podobným zakázáno rozšiřovat díla duchovního obsahu, jež nebyla procenzurována a schválena tiskárnou Posvátného synodu. Protože se zdálo, že toto pravidlo porušuje, v roce 1791 byla jeho tiskárna zrušena a v roce 1792 byl Novikov uvězněn na patnáct let ve Šlisselburské pevnosti.

137 Jelizaveta Petrovna se v roce 1756 rozhodla sloučit pod jednotné vedení s garancí financování ze státního rozpočtu carská divadla (první z carských divadel bylo založeno roku 1672 za cara Michaila Alexejeviče z iniciativy Artamona Matvejeva. Divadla dostala označení „Carská divadla ruského impéria“. Prvních deset let byla divadla řízena dvorským úřadem. Kateřina II. určila odpovědnost jedinému člověku – řediteli. Prvním z nich byl právě zmíněný Ivan P. Jelagin.

138 Srov. Georgij VERNADSKIJ, *Russkoje masonstvo v carstvovanije Jekateriny II.* Petrograd 1917, s. 83–90.

Přes všechny tyto represivní kroky se Kateřina stále holedbala styky s francouzskými encyklopedisty, které, stejně jako jiné osvícené vědce, zvala do Ruska.

Jestliže někteří historikové zdůrazňují Kateřinin sklon k akceptování osvícenství a liberalismu, pak musejí i oni připustit, že rokem 1789 veškerá její koketérie s těmito směry skončila. Patrně měla na tom podíl i skutečnost, že v srpnu 1790 vstoupili někteří Rusové pobývající v Paříži v čele se synem hraběte Alexandra S. Stroganova (1733–1811) do jakobínského kroužku. Kateřina poté, co se v srpnu 1791 situace ve Francii radikalizovala, přikázala všem Rusům pobývajícím ve Francii vrátit se do Ruska a zakázala rovněž dovoz jakékoli francouzské literatury. Nařídila, aby Akademie věd vytvořila soupisy knih, které jsou proti náboženství a slušným mravům. Následujícího roku nařídila konfiskaci všech Voltairových prací a zpřísnila cenzuru nově vznikajících knih.

Zatčení francouzského krále Ludvíka XVI. (1754–1762–1792–1793) Kateřina označila za hrůzný barbarský čin. K 14. září 1791 se datuje Kateřinin dopis nasavskému princovi o možnosti vytvořit s Pruskem a Rakouskem koalici připravující protirevoluční intervenci. Kateřina se sice prozatím zavázala jen k peněžní podpoře, o případném poskytnutí armády však nelze pochybovat. Po popravě francouzského krále již neměla pro Francouze jiné označení, než svoloč. Monarchistům, kteří uprchli, někteří z nich i do Ruska, věnovala dva milióny rublů a dětem Ludvíka XVI. odkázala sto tisíc franků. Obávala se však především o svoji osobu, což dala zřetelně najevo ve vztahu k Nikolaji I. Novikovovi a Alexandru Radiščevovi.

Alexandr N. Radiščev (1749–1802) začal v roce 1780 psát knihu *Cesta z Petrohradu do Moskvy*. O deset let později, roku 1790 vytisknul ve své tiskárně několik jejích kopií. Jeden z výtisků poslal, tak jak stanovil zákon, cenzorovi do Sankt Petěrburku. Ten s ohledem na název usoudil, že se jedná o cestopis a vydání knihy odsouhlasil. Kniha se ale dostala na veřejnost na počátku Velké francouzské revoluce a v době, kdy probíhala válka Ruska s Osmanskou říší a se Švédskem. Za těchto okolností se Kateřina stala nesmírně alergickou na jakékoli zmínky o reformní, natož revoluční činnosti. *Cesta z Petrohradu do Moskvy* důrazně kritizovala ruský stát za nevolnictví. Východisko z krize, které způsobilo nevolnictví, Radiščev spatřoval v okamžitém osvobození nevolníků pracujících jakou sloužící. Nevolníci v zemědělství měli obdržet lidská práva ve smyslu svobodného vlastního rozhodnutí o svatbě a pozemky, prací na nichž si měli vykoupit osobní svobodu. Nevolníci měli být podle Radiščeva postupně emancipováni. Nevolníci sloužící v domech měli být osvobozeni ihned. Ti, kteří pracovali v zemědělství, měli nejprve obdržet nějaký majetek, ziskem z něhož by zaplatili svoji svobodu.

Kateřina na Radiščevovy názory prý reagovala slovy, že je „štváč, horší než Pugačov ... navádějící nevolníky ke krvavé vzpouře“.¹³⁹ V Radiščevově knize spatřovala snahu šířit po Rusku myšlenky francouzské revoluce a destabilizovat jimi impérium. A proto,

139 Srov. R. K. MASSIE, *Kateřina Veliká*, s. 548.

zdůraznila, že nelze takové názory tolerovat. Radiščev byl vydán soudu, souzen a odsouzen k trestu smrti. Kateřina se nakonec přece jen slitovala a trest zaměnila za desetileté vyhnanství v Tobolsku na Sibiři. Ruský historik Nikolaj Pavlenko se domnívá, že pokud by se Radiščevova práce objevila před francouzskou revolucí, nic by se jejímu autorovi nestalo. Kateřina přece v mnohém sympatizovala s osvícenskou dikcí.¹⁴⁰

Důkazem Kateřininy neochoty realizovat osvětlenství a liberalismus v praxi byl rovněž její přístup k ústavě polského státu, která byla vyhlášena polským sněmem v květnu 1791. Kateřina ústavu, která napodobovala liberální články konstituce Spojených států amerických, podrobila tvrdé kritice, a když Poláci neprojevili ochotu ji zrušit, s odvoláním se na skutečnost, že její znění může vyvolat hnutí podobné francouzskému jakobinismu, aktivovala vojenské jednotky.

Kateřina žila na ruské poměry dlouho. Většinou se to připisuje její nezvykle skromné stravě a skutečnosti, že porodila jen pět dětí. Běžný průměr tehdy byl osmnáct až dvacet dva.

V průběhu vlády Kateřiny II. se počet obyvatel impéria téměř zdvojnásobil – z osmnácti až devatenácti milionů při třetí revizi, která probíhala na počátku Kateřininy vlády, v letech 1762–1766, na třicet šest milionů při páté revizi, jež se uskutečnila v letech 1792–1796. Většina z toho byla vytvořena připojením nových území – části Polska, Krymu, Kavkazu. Na sto obyvatel vesnic připadali jen čtyři žijící ve městech. Více než padesát procent tvořili šlechtičtí nevolníci. Mezi pěstovanými plodinami se objevily brambory a kukuřice. Obrok vzrostl ze čtyřiceti kopějek za Petra I. na čtyři až pět rublů za Kateřiny. Daň z duše však zůstala stejná – sedmdesát kopějek. Povinnosti rolníků vůči poměščíkům nebyly ani nadále zákonem vymezeny. Povinnosti se odvozovaly od velikosti panství, jeho úrodnosti, počtu nevolníků, úrovní jiného hmotného zabezpečení šlechtice atd. Nevolní systém se za Kateřiny prohluboval a rozšiřoval. V roce 1783 byl uzákoněn na Ukrajině, v roce 1796 na Donu. Obchod s nevolníky se stal zcela běžným artiklem. Např. cena dvacetileté dívky znalé domácích prací byla kolem dvou set rublů, stejně starý vyučený řemeslník přišel na tisícovku.

7. Ruská zahraniční politika Kateřiny II.

Jedním z bodů dědictví Petra I., které Kateřina II. důsledně rozvíjela, byla ideologie impéria. Její součástí byla vize o právu Ruska rozvíjet velkolepé byzantské dědictví a snaha vyrovnat se mocensky předním světovým říším. Rusko se sice od časů Petra I. snažilo takovéto manko zlikvidovat, evropské mocnosti mu v tom však bránily. A tak Rusko za nimi v tomto směru stále zaostávalo. Oproti Velké Británii, Francii, Španělsku a Holandsku nemělo totiž žádné zámořské kolonie.

¹⁴⁰ Car Pavel I. krátce po nástupu na trůn v roce 1796 Radiščeva omilostnil, směl se vrátit na své panství nedaleko Moskvy. V roce 1802 Radiščev trpící velkými depresemi spáchal sebevraždu. K Radiščevovi srov. Anna PAVLOVÁ, A. N. *Radiščev*. Praha 1949.

Přes všechny dílčí obraty ruské politiky soustředilo Rusko svoje síly v 18. století na tři velké cíle – na ovládnutí baltického pobřeží, černomořského pobřeží a na připojení zbývajících ukrajinských a běloruských oblastí na západě. Jejich realizace byla možná jen ve spojení. Po dlouhá léta bylo největším spojencem Ruska Rakousko. Pojily ho s ním protiturecké postoje. Za Petra III. však došlo ke sblížení s Pruskem, které rozhodně s Rakouskem nesympatizovalo, a tak poslední léta 18. století jsou spíše ve znamení spojení s tímto královstvím.

Cílem ruské imperiální politiky 18. století bylo připojení všech ruských území k říši. Rzeczpospolita v této době ještě ovládala celou pravobřežní Ukrajinu a Bělorusko. Stalo se proto pro Rusko nepřitelem. Rostoucí zájem o vnitřní polské záležitosti byl zdůvodňován ochranou zájmů pravoslavného obyvatelstva východního území Rzeczpospolite před násilnostmi katolíků. Další vývoj však ukázal, že upřímnost této péče petrohradské vlády o víru polských poddaných nelze brát vážně.

Poté, co zemřel polský král August III., činilo Rusko prostřednictvím svých vyslanců vše proto, aby prosadilo kandidaturu jemu nakloněného Stanislava Augusta Poniatovského. Když se tak stalo a Stanislav se pokusil o vlastní politiku, byl rychle umravněn a nezbylo mu nic jiného, než se řídit ruskými instrukcemi. Když proti němu v Polsku vypuklo povstání vedené obhájci polských šlechtických práv sdružených v barské konfederaci, nezbylo mu nic jiného, než do Polska pozvat ruské vojsko. Problémů uvnitř Polska využily na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 18. století rovněž Prusko a Rakousko a obsadili některá jeho pohraniční území (např. Spiš). Po řadě dalších diplomatických jednání provázených skutečností, že ruské vojsko postupně deklasovalo barskou konfederaci, došlo na konci roku 1772 k dohodě mezi Ruskem, Habsburskou monarchií (pozdějším Rakouskem) a Pruskem o rozdělení třetiny území Rzeczpospolite.

Následovalo přijetí ruské patronace. Na jejím základě vyslanec Kateřiny II. Repnin se účastnil jak jednání polského sněmu, tak tzv. Stálé rady, nejvyššího státního orgánu Rzeczpospolite a „doporučoval“, co Polsko má a co nemá dělat. Protože se však i přesto polská šlechta snažila upevnit pozice svého státu, vyprovokovali Rusové nespokojenost, mj. i povstání ukrajinských hajdamáků. Tím se mělo prokázat, že Polsko je i nadále rozháranou zemí, ve které vládne politická, hospodářská, sociální i náboženská nespokojenost. V zájmu odstranění tohoto ohniska napětí, údajně ne nepodobného výbušné Osmanské říši, se v letech 1793–1795 odehrálo za ruské iniciativy tzv. druhé a třetí dělení Rzeczpospolite. Rusko, Prusko a Rakousko si při něm rozdělily i zbytek polského území. Pro Rusko tak z mapy zmizel bývalý mocenský konkurent. Rusko získalo téměř polovinu jeho území (pozdější Království polské čili Kongresovka) a definitivně si připojilo oblasti, které po staletí prohlašovalo za ruské (většinou pravoslavným obyvatelstvem obsazenou pravobřežní Ukrajinu a Bělorusko).

Kateřininými zásahy v Polsku se vrátila ruská hranice k důležité obchodní tepně, kterou byla řeka Dněpr. Pravoslavní nacházející se do té doby na území Rzeczpospolite, bylo jich údajně na dva miliony, mohli nově bez problémů praktikovat svoji víru.

Kateřina II. se sice vždy tvářila jako osvícená panovnice, ani v zahraniční politice však nebyla ani v nejmenším ochotna akceptovat liberální kroky. Zopakujme, že v roce 1791 vyhlásil polský sejm ústavu, která výrazně napodobovala liberální ústavu Spojených států amerických. Kateřina nejen, že proti ní protestovala, ale navíc, v odvolání se na skutečnost, že jde o krok, který asociuje francouzské jakobínské hnutí, aktivovala vojenské jednotky, s jejichž pomocí chtěla „pomoci“ konzervativním polským silám. Výsledkem pak bylo zmíněné druhé a třetí polské dělení.

Ruská expanze na jih nebyla zdůvodňována jako v případě Polska ochranou ruského obyvatelstva, nýbrž spravedlností boje proti nevěřícím Osmanům a ve jménu nezadatelného práva Rusů na přístup k Černému moři. Nebyl to záměr nový, vinul se k době Petra Prvního. Za vlády carevny Jelizavety Petrovny, která toto Petrovo dědictví bez výjimky přejala, Osmanská říše uštědřila Rusku těžké porážky. Situace se začala měnit až za Kateřiny. Válka, kterou roku 1768 vyhlásila Osmanská říše Rusku, potvrdila jednoznačnou převahu ruské válečné moci. Na jaře roku 1769 ruské jednotky obsadily Azov a Taganrog, města, jež dobyl již Petr Veliký, ale musel je vrátit Osmanům. Poté ruské jednotky obsadily Kerč, čímž se jim otevřela cesta do celého Černého moře. V červnu 1770 zničila ruská baltická flotila u Česmy hlavní síly loďstva. V řadě bitev na černomořském pobřeží, zejména v bitvě u Largy a v bitvě u Kahulu utrpěla osmanská vojska těžké ztráty. Osmanská vláda – Porta – byla nucena žádat o příměří. Od roku 1771 však válka pokračovala. A přinesla Rusům četná zklamání. Boje sice nebyly pro Rusy nepříznivé, vítězství jim však rovněž nepřinesly. Válka totiž na tři roky uvízla v patové situaci. Až do konce roku 1773 se situace na bojištích téměř neměnila. Teprve smrt osmanského sultána Mustafa III. (1717–1757–1774), kterého vystřídal jeho bratr Abdul Hamid I. (1725–1774–1789), přinesla změnu. Nový sultán se totiž rozhodl válku ukončit. Po několika dílčích vítězstvích ruských vojsk vedených generálem Rumjancevem byla v pozdním jaře 1774 zahájena mírová jednání. Jejich vyvrcholením se stal rusko-osmanský mír, který byl uzavřen 10. července 1774 v Kjučük-Kajnardži. Osmanská říše jim přiznávala Rusku území mezi Dněprem a Bugem, pevnosti Azov, Taganrog, Kerč, Jenikale a Kinburn. Tím Rusové získali přímý přístup k Černému moři včetně několika černomořských přístavů. Navíc Rusové, alespoň podle své interpretace, kjučük-kajnardžským mírem rovněž získali právo chránit zájmy pravoslavných obyvatel Osmanské říše, zejména jejich vyznání. To se později, zejména v 19. století stalo jablkem četných dalších rusko-osmanských konfliktů.

Krymský chanát, který byl doposud vazalem Porty, byl na základě kjučük-kajnardžského míru uznán za nezávislý útvar. Když se však Osmanská říše pokusila v roce 1775 dosadit na chanátský stolec svého příznivce, rozhodla se Kateřina pro přímou vojenskou intervenci. Pod ruským patronátem byl chánem jmenován proruský politik. Proti němu však vypuklo několik povstání, k jejichž potlačení nakonec zvolil krymský chán „dobrovolné“ podřízení Krymu Rusku. V dubnu 1783 Kateřina podepsala manifest o přijetí Krymu a Kubáně do lůna ruské říše.

Připojení Krymu k ruské říši mělo velký dopad na obyvatelstvo Kavkazu. Po staletí se nacházelo na hranici mezi třemi říšemi: ruskou, tureckou a perskou. Uchovat si samostatnost v podmínkách rostoucích expanzivních choutek bylo prakticky nemožné. Křesťanské národy, zejména Gruzíni a Arméni se proto rozhodly zahájit jednání s Ruskem. Jejich výsledkem se stal tzv. Georgijevský traktát podepsaný 24. července 1783, kterým se gruzínský král Hiraklij II. (vládl 1762–1798) podřizoval ruskému protektorátu. Na jeho základě vstoupila do části Gruzie ruská vojska. O tři roky později zde byla vytvořena gruzínská gubernie. Většina Gruzie však zatím zůstala svobodná, a to díky právě Hirakliu II., který roku 1762 sjednotil dvě sousedící gruzínská království – Kartlii a Kachetii. K úplnému podmanění Gruzie ruským impériem došlo až v roce 1801. Po tzv. říjnové revoluci se v květnu 1918 Gruzie načas osamostatnila v podobě Gruzínské demokratické republiky. Zanikla pod náporem Rudoarmějců na počátku roku 1921: v únoru 1921 se společně s Arménií a Ázerbajdžánem stala součástí Zakavkazské sovětské federativní socialistické republiky.

Politickou expanzi do Polska, Běloruska, Ukrajiny, Pobaltí a na Krym a Kubáň doplňovala politická a hospodářská kolonizace. Do nově připojených oblastí přicházeli ruští rolníci, aby si zde zřídili nový dvůr a aby svým ruským způsobem zde hospodařili. Kromě nich sem přicházeli kolonisté jiných národností, kteří vytvářeli vlastní komunity. Jediné co je, ruské kolonisty a domácí obyvatele spojovalo, byl centrálně řízený administrativní aparát, který ruská byrokracie v těchto oblastech velmi rychle zakládala. Záhy zde vznikly gubernie, jejichž správní funkce byly vyhrazeny výhradně pro Rusy.

V mnoha případech ale s sebou kolonizace nepřinášela progresivní, ale regresivní jev. Např. v Pobaltí, které bylo k Rusku připojeno na konci Sedmileté války, znamenalo spojené hospodářsky vyspělejších pobaltských zemí se zaostalejším Ruskem ekonomickou stagnací. Rusko se zde totiž snažilo stabilizovat feudální instituce a zpomalovat proces přechodu k tržnímu kapitálovému systému. Obdobně regresivní byl vývoj ve státní správě, v níž se před připojením k Rusku objevovaly rysy samosprávného systému.¹⁴¹

Kolonizační program, trvající potom celé následující století, byl zahájen zřízením Novorossijské gubernie v roce 1774. Základním motivem byla snaha stabilizovat a trvale zajistit jihozápadní oblasti říše a především černomořské pobřeží. Připomeňme, že Kateřina II. jej získala ve válce s Osmanskou říší, která probíhala v letech 1768–1774. Mírem v Kjučuk-Kajnardži byli Tataři, tradiční spojenci Osmanských Turků na Krymu a na Kubáni prohlášeni za nezávislé na Osmanské říši, což v praxi znamenalo jejich podřízení pod ruskou kontrolu. Rusko navíc získalo v černomořské oblasti přístav Azov a řadu dalších pevností. Ruské obchodní lodě dostaly právo plout úžinami Bospor a Dardanelly a ruská diplomacie se směla ujmout zájmů dunajských knížectví na balkánském poloostrově. Ruský car se navíc stal oficiálním ochráncem pravoslavné církve na území obsazeném Turky a měl dostat čtyři a půl milionů rublů reparací.

141 Srov. Luboš ŠVEC, *Dějiny Pobaltských zemí*. Praha 1996 1.

Kateřinina kolonizační politika se výrazně dotkla i Ukrajiny. V roce 1764 Kateřina přijala demisi ukrajinského hejtmana Razumovského, přeměnila Ukrajinu v samostatnou gubernii a do jejího čela jmenovala Petra A. Rumjanceva. Podotýkám, že Rumjancev se proslavil jako velitel ruského vojska v Sedmileté válce. Za chrabrost si jej oblíbil Petr III. i Kateřina Druhá. Za Kateřiny sice opět plnil nejrůznější vojenské úkoly, Kateřina jej však pověřila i správními úkoly, mezi něž patřilo začlenění Malé Rusi do systému ruských gubernií. Rumjancev plnil i tyto úkoly zodpovědně. Na Rumjancevův podnět se v roce 1765 sešla v Moskvě komise, která připravila správní systém Ukrajiny a z Rumjancevova podnětu vznikla i tzv. *Rumjancevskaja opis*, která nařizovala provést na Ukrajině sčítání obyvatel a jejich majetku. Na jejím základě Kateřina v roce 1783 rozhodla o zákazu přechodu rolníků od jednoho vlastníka ke druhému, tedy fakticky potvrdila na Ukrajině i pro kozáky nevolnictví.

V zájmu kolonizace krymského území Kateřina II. rozhodla, aby každý, kdo se chce v této oblasti usadit, dostal bezplatně a do věčného užívání dvacet šest až třicet desjatín půdy,¹⁴² právo svobodného obchodu se solí a dvanáct rublů jako výpomoc. Na šest až šestnáct let byli kolonisté osvobozeni od daní. Byli povinni zavést hospodářství a postavit kamenný, resp. cihlový dům. Za stejných podmínek byli zváni kolonisté z ciziny. V roce 1764 Kateřina vydala manifest, kterým do Ruska a zejména do Povolží (později na Krym) zvala ze západní Evropy kolonisty. Za odměnu dostávali nejen půdu, ale i daňové úlevy. Oproti době Petra I., kdy do Ruska přicházeli převážně specialisté – inženýři, lékaři, důstojníci – nyní to byli prostí rolníci. Z Falcka např. přišlo v letech 1764–1766 do středního Povolží dvacet tři tisíc rolníků, kteří tak utvořili jádro volžských Němců. Vynikali výnosnějším hospodařením jak v pěstování obilí, tak chovu dobytka. Až do roku 1941 tvořili relativně samostatnou komunitu udržující si zvyky a jazyk domoviny. Josif Vissarionovič Stalin však po zahájení války s Německem rozhodl o jejich přesídlení do Kazachstánu.

Kolonizace neprobíhala bezproblémově. Např. na Kubáni vypuklo již na podzim 1783 povstání Nogajců. Bylo tak veliké, že proti němu muselo být postaveno řádné vojsko v čele s jedním z nejlepších tehdejších velitelů Suvorovem. Přesto expanzí a kolonizací dosáhla Kateřina II. mohutné říše. Rozlehlost říše však přinášela propastné rozdíly v ekonomické a sociální rovině. Navíc ani dobře nefungoval politický a administrativní systém. Stalo se pravidlem, že nařízení vydaná v Moskvě se dostávala do jednotlivých gubernií s několika měsíčním zpožděním a navíc často v pozměněné či překroucené podobě. Přesto si Kateřina nechala výsledky této své činnosti opěvovat [např. v tvorbě spisovatele a básníka Alexandra S. Puškina (1799–1837) nebo historika Nikolaje M. Karamzina (1766–1826)]. Ostatně rozsáhlou kolonizací získala nejen velkou část Polska, Ukrajinu a Bělorusko, ale stavbou řady přístavů na černomořském pobřeží, zřízením Nového Ruska (Novorossijská gubernie 1774) a konečně vojenským zábořem Krymu (1783) definitivně otevřela cestu

142 Desjatina odpovídá 1,092 hektaru.

ruskému loďstvu na Černé moře. Ze čtyř set rublů ročního obratu obchodu roku 1776 dosáhly černomořské přístavy o dvacet let později dva milióny rublů.

Kolonizace však měla i svoje pozitivní kroky. Pod vedením předního politického a vojenského činitele Grigorije A. Potěmkina (1739–1791) se v krymských stepích intenzívně budovaly sady a vinice, stavěly továrny a zakládala města. Potěmkin věděl, že dobyté území je nutné chránit a rozvíjet. K tomu měl vhodnou příležitost – obdržel od Kateřiny rozsáhlé pravomoci. Byl zodpovědný jen jí samotné. Přesto, nebo právě proto, vládl jižnímu Rusku téměř jako car. První město, které nechal postavit, byl Cherson na dolním toku Dněpru. Začal jej budovat roku 1778 především jako přístav a loděnice. Když Kateřina zcela v roce 1783 anektovala Krym, začal Potěmkin stavět další námořní základnu – Sevastopol. V roce 1786 začal Potěmkin budovat nové hlavní město Nového Ruska – Jekatěrinburg v meandru Dněpru. V roce 1789 Potěmkin založil ještě další přístav – Nikolajev, v němž nechal zřídit velké loděnice. Nikolajev dodnes slouží stavbě ruských civilních i vojenských lodí. Na sklonku života Potěmkin naplánoval založení letoviska Oděssy. Jejího budování se však již nedožil.

Velmocenská aktivita a především její úspěchy vedly ostatní mocnosti k *úlisné náklonnosti*. Tvrdí se, že snaha zabezpečit a rozšířit své územní zisky na černomořském pobřeží vedly ruskou vládu k opětovnému sblížení s Rakouskem. Ve skutečnosti ale ve sblížování s Ruskem vykazovalo velkou iniciativu Rakousko, které v něm vidělo účinný prostředek, jak se chránit před Osmanskou říší a stále více se posilujícím Pruskem. Ať vzešly první kroky z ruské nebo z rakouské strany, jisté je, že se v roce 1780 Kateřina II. setkala s rakouským císařem Josefem II. v tehdy pohraničním městě Mogilevu a sblížení obou říší bylo znovu demonstrováno roku 1787 společnou cestou obou vládců doplněnou o účast polského krále Stanisława Poniatowského po Krymu.¹⁴³

Grigorij Potěmkin, který celou cestu organizoval, nechal po dohodě s carevnou celou cestu vyzdobit takovým způsobem, aby nebyly ani v nejmenším patrné znaky chudoby. Mnohé z toho, co panovníci obdivovaly, byly jen dekorace. Z toho vznikl název potěmkinské vesnice. Potěmkinovým ale i Kateřininým cílem bylo, aby celý svět obdivoval ruské úspěchy v černomořské oblasti. To vše bylo součástí příprav velké společné války proti Turecku, v níž měla být obsazena turecká území na evropském kontinentě, Turecko zničeno a jeho území rozděleno mezi Rusko, Rakousko a několik dalších států. Největší část mělo vytvořit nové byzantské království, v jehož čele by stál Kateřinin vnuk Konstantin (mladší bratr pretendenta trůnu Alexandra). Přes demonstrativní okázalost spolupráce Josef s tímto Kateřininým tzv. řeckým plánem nesouhlasil. Kateřina se proto rozhodla pro vlastní postup, v jehož intencích bylo turecké vyhlášení války Rusku v roce 1787. Kateřina zvolila boj se dvěma armádami. První, hlavní vedl Grigorij Potěmkin, druhou, záložní Petr Rumjancev. Potěmkin dostal za úkol vydat se k pevnosti Očakov a spojit se u ní s rakouskými spojenci. Rakousko se totiž v první fázi bojů

143 Srov. Carolly ERRICKSON, *Kateřina Veliká*. Praha 1997, s. 350–51.

připojilo. Válka se ale vyvíjela méně příznivě než Kateřina a její rakouští spojenci očekávali. Situace se navíc zkomplikovala díky Velké Británii, která nebyla ochotna nečinně přihlížet pronikání Ruska k bosporské úžině. V roce 1788 iniciovala vznik anglo-prusko-švédského paktu. Vojenské neúspěchy Ruska a Rakouska, povstání v rakouských holandských provinciích a smrt císaře Josefa II. v roce 1790 přiměly Rakousko k jednání s Pruskem, jehož výsledkem mělo být uzavření separátního míru s Osmanskou říší. Místo něj se však podařilo uzavřít mír se Švédskem: na návrh švédského krále Gustava III. (1746–1771–1792) byla 3. srpna 1790 uzavřena rusko-švédská mírová smlouva, která ponechala hranice tak, jak vypadaly před válkou.

Přestože Rusko zůstalo osamoceno a muselo odrazit vojenský pokus Švédska, podařilo se mu čelit Svaté válce, kterou mu Osmanská říše s cílem získat zpět celý Krym v roce 1790 vyhlásila. Dělo se tak i přesto, že řada carevnických poradců nabádala k opatrnosti. Obávali se, že by se na tureckou stranu, z obav před silícím Ruskem, mohlo postavit Prusko a Británie. To se však nestalo, a tak Rusko mohlo pod vedením admirála Fjodora F. Ušakova (1744–1817) proti Osmanům postupovat úspěšně. Vítězství u pevnosti Izmail mu otevřelo cestu na Balkán. Turecko ve snaze zatarasit ji, uzavřelo roku 1791 s Ruskem v hlavním městě Moldavska Jassy mírovou smlouvu. Byly jí potvrzeny všechny dosavadní ruské výdobytky včetně připojení Krymu k Rusku.

Z hlediska velikosti impéria se tím Rusko dostalo do kulminačního bodu své moci. Stalo se tak pět let před smrtí Kateřiny II. Veliké. Tu dobu Kateřina mj. věnovala jednání se Švédy, od nichž jí opět hrozilo napadení. Jednou z jejich nabídek, jak situaci zklidnit, byly její rozhovory se švédskou stranou o zasnoubení vnučky, velkokněžny Alexandry Pavlovny (1783–1801) se švédským králem Gustavem IV. (1778–1792–1809–1837).

Na jaře roku 1792 Kateřina napsala memorandum, ve kterém navrhovala opatření, jak potlačit „anarchii“ ve Francii, obnovit klid a pořádek, zkrátka monarchii. Psala o vojenské intervenci a potrestání revolucionářů. Pokud by však projevíli lítost, měla jim být udělena milost. Obnovené francouzské království viděla jako harmonii původních stavů – šlechty, církve a pracujících lidí. Šlechtě měla být vrácena její původní privilegia, církvi její majetek. Když ke Kateřině doputovala informace, že byl Ludvík XVI. (1754–1774–1792–1793) gilotinován, vyhlásila v Rusku šestitýdenní smutek. Současně rozhodla o přerušení diplomatických styků s Francií. Francouzský vyslanec byl vypovězen z Ruska, všichni ruští poddaní pobývající ve Francii se měli vrátit do Ruska.

8. Rusko na konci 18. století (vláda cara Pavla I.)

Hodnocení Ruska konce 18. století a zejména jejího nejvyššího představitele v letech 1796–1801, cara imperátora Pavla I. je značně rozporné. Většinou se však opírá o velké množství anekdot a bajek, které jsou spojovány s Pavlem.

Jisté je, že Kateřina II. v roce své smrti (1796) zanechala následníku trůnu, svému synovi Pavlu I. obrovskou říši: Rusko mělo v roce 1796 čtyřicet tři milionů obyvatel, kdežto Francie jen dvacet šest, Anglie s Irskem jedenáct, Prusko šest, Rakousko s Nizozemím a Lombardií necelých dvacet a Osmanská říše dvacet tři miliónů obyvatel.

Kateřina krátce před smrtí provedla závažné změny ve svých mezinárodních politických vztazích. Z nich bylo nejpodstatnější, že kromě evropských válečných konfliktů zapojila Rusko i do bojů mimo Evropu: největší takový konflikt se odehrával v Persii, s níž se Rusko dostalo do sporů kvůli náboženským poměrům a následným územním požadavkům v Zakavkazsku. Ruská vojska v této válce rychle obsadila pobřeží Kaspického moře a začala překračovat pohoří směrem k hlavnímu městu perské říše Teheránu. (Persie se v roce 1935 přejmenovala na Irán). V téže době se v Evropě stalo poprvé aktuálním Napoleonovo, resp. francouzské nebezpečí (v Itálii dosáhla francouzská vojska pod Bonapartovým vedením nad Rakušany v průběhu jara 1796 až podzimu 1797 několik velkých vítězství). Kateřina proto rozhodla o přerušení (nikoli ukončení) perského tažení a o přesunutí podstatné části na něm se podílejících ruských sil do Evropy. Dříve, než se jí však podařilo tento záměr zcela realizovat, Kateřina zemřela.

Pavel I. ihned po nástupu na trůn učinil zásadní rozhodnutí: odmítl Rakušanům proti Napoleonovi pomoci. Zcela jinak ovšem zhodnotil situaci o dva roky později, tedy v roce 1798. Tehdy byl totiž Napoleonův boj v Itálii spojen s obsazením Malty. Pavel se od předchozího roku (1797) honosil titulem člena řádu maltézských rytířů a od listopadu 1798 dokonce titulem jeho velmistra. Nutno podotknout, že tento titul obdržel za slib ochrany řádu před Napoleonem, který obsadil Maltu během svého tažení do Egypta, jež se uskutečnilo v létě roku 1798, a který již dříve nařídil zkonfiskovat majetky maltézského řádu ve Francii. Dalším závažným faktem byla skutečnost, že Napoleon obsadil Jónské ostrovy, čímž porušil rovnováhu sil ve Středozeří a ohrozil tím ruské aspirace na Balkáně a vůči Osmanské říši.

Pavel nebyl schopen proti Napoleonovi Maltu hájit, a proto souhlasil s britskou nabídkou na společný protifrancouzský postup. Z Ruska tím učinil partnera druhé protifrancouzské koalice, jejímiž členy již byly Velká Británie, Rusko, Rakousko, Neapolské království a Turecko. Boje koalice s Napoleonem probíhaly na moři i na souši. Na moři rusko-turecká vojska vedená admirálem Fjodorem F. Ušakovem (1743–1817) dobyla Jónské ostrovy okupované Napoleonem a zřídila na nich republiku Sedmi sjednocených ostrovů. Francouzi naopak obsadili Sardinii a Neapol. Proti tomuto kroku na jaře roku 1799 zahájila koalice reprezentovaná především ruským a rakouským vojskem pozemní operace. Velení spojených rusko-rakouských vojsk bylo svěřeno skvělému ruskému generálovi Alexandru V. Suvorovovi (1729–1800).

Suvorov opakovaně zvítězil nad francouzskými vojsky a začal se připravovat k tažení do Francie. Neruští členové koalice se však obávali ruského vstupu do Francie a dohodli se s Pavlem I., který nebyl se Suvorovem právě v nejlepších vztazích, na Suvorovových jiných akcích. Ve Švýcarsku totiž nepřiliš úspěšně operoval proti

Francouzům jiný ruský generál Alexandr Rimskij-Korsakov (1753–1840). Bylo proto rozhodnuto, že v zájmu úplného vytěsnění Francouzů z mimo francouzského území mu půjde Suvorov na pomoc. Pro takový podnik však musela Suvorovova vojska podstoupit velice náročný přechod přes alpský svatogothardský průsmyk. Ten je stál nejen mnoho sil, ale i obětí. Navíc Suvorovova vojska přišla pozdě, Rimskij-Korsakov byl u Curychu poražen. To zavdalo příčinu ke sporům mezi představiteli koalice a nakonec vedlo k odvolání Suvorova a jeho vojáků Pavlem I. do Ruska. Důvodem však nebyly jen rozpory mezi členy protifrancouzské koalice. Pavel I. totiž od konce roku 1799 začal intenzivně připravovat vytvoření tzv. Severního svazu spojujícího Rusko, Velkou Británii, Prusko, Švédsko a Dánsko proti Francii a Rakousku. Nemohl se tedy na druhé straně s Rakouskem domlouvat na jiných spolcích. Co se týkalo Severního svazu, pak jeho projektem Pavel navazoval na někdejší návrh svého vychovatele Nikity Panina, který již na konci šedesátých let tehdejší carevně Kateřině II. navrhl diplomatické smlouvy, kterými by se spojily země severní Evropy proti Turecku. Od Paninova návrhu se lišil jen tím, že dával otevřeněji najevo konflikt ruských zájmů s Rakouskem a Francií.

Projekt Severního svazu nebyl ani za Pavla realizován. Na počátku roku 1800 totiž došlo k další změně v ruských zahraničních vztazích. Británie obsadila Maltu, což bylo pro Pavla záminkou, aby odvolal svého londýnského vyslance a důrazně proti tomuto kroku protestoval. V protestu jej podpořil Napoleon. Když záhy nato Napoleon prohlásil, že uznává Pavla za hlavu maltézskeho řádu, bylo zřejmé, že nastává rusko-francouzské sblížení. Oficiálně však Pavel prohlásil, že se distancuje od evropských sporů a zaujímá politiku neutrality. Nicméně v říjnu 1800 Rusko vyhlásilo embargo na veškeré britské zboží a britské loďstvo. Reagovalo tím na dřívější britskou blokádu francouzského zboží (vyhlášena byla roku 1793 poté, co propukla první válka proti revoluční Francii). A jako by tím předběhlo tzv. kontinentální blokádu, kterou vyhlásil naopak Napoleon na veškeré britské zboží. Stalo se tak po Napoleonově porážce čtvrté protifrancouzské koalice v roce 1806 tzv. berlínským dekretem, který Napoleon uvedl do praxe 21. listopadu 1806. Chtěl jím nejprve hospodářsky a poté i politicky oslabit svého úhlavního nepřítele – Velkou Británii. Uškodil jí však především Francii a svým vasalům.

V prosinci 1800 Rusko uzavřelo s Pruskem, Švédskem a Dánskem jen protibritskou dohodu. Na jejím základě vydal Pavel vojskům donských kozáků rozkaz, aby se připravili na tažení do Indie, ve které již několik staletí uplatňovala svůj vliv Velká Británie.¹⁴⁴ Akce však zůstala v zárodku. Na jaře 1801 se sice vydalo dvacet tisíc kozáků na cestu. Dne 11. března však náhle došlo na ruském trůnu ke změně. Přesto se v Pobaltí objevilo britské loďstvo. Mělo varovat cara před pokračováním v indickém tažení.

¹⁴⁴ Skutečné koloniální panství ustavila Velká Británie v Indii až 1. listopadu 1858. Tehdy totiž přešla moc z Britské Východoindické společnosti do rukou britské koruny. Tzv. Britská Indie pak existovala až do roku 1947.

Z hlediska zahraničně politického stojí rovněž za zmínku další jednání Ruska s Rakouskem a Pruskem ohledně Polska. Smlouvy o tzv. třetím dělení Polska podepsaly tyto země v průběhu roku 1795. Teprve na sklonku tohoto roku však abdikoval polský král Stanislav August Poniatowski. Mocnosti, které si smlouvami z roku 1795 rozdělily polské území, potřebovaly tuto skutečnost smluvně sankcionovat. Zahájily jednání o smluvním dodatku, narazily však na neshody. Rusové např. vyčítali Prusům, že vystěhovávají z Varšavy Poláky a násilím je verbují do svého vojska. Jednání, která za ruskou stranu vedl dlouholetý Kateřinin sekretář, nyní Pavlův kancléř, hrabě Alexandr A. Bezbordko, trvala plně dva roky. Teprve v roce 1797 byla podepsána nová smlouva o rozdělení Rzeczospolite. Oproti smlouvám z roku 1795 rušila termín „polské království“ a panovníkům zemí spravujících polské země přiznávala regentská práva. Z hlediska území pak s drobnými úpravami kodifikovala situaci z roku 1795.

Teprve po podpisu dodatku ke smlouvě o třetím dělení se car Pavel vydal, tak jak bývalo zvykem všech ruských panovníků, na dlouhodobou inspekční cestu po ruské říši. Zahájil ji návštěvou Litvy. S velikostí říše byl spokojen, méně již s jejím chodem. Nicméně jeho samodurství zřetelně vyjádřil jeho kancléř Alexandr Bezbordko v diskusi s mladými ruskými diplomaty: „nevím, jaké to bude za vás, ale za nás nesmělo v Evropě bez našeho souhlasu vypálit ani jedno dělo.“¹⁴⁵

Do období vlády Pavla I. spadá pokračující dobývání Kavkazu. Kromě dalších pokroků v podmanění Severního Kavkazu Pavel upevnil ruské panství v Zakavkazsku. Dne 30. ledna roku 1801 Pavel podepsal manifest o připojení Gruzie k ruskému impériu, čímž rozšiřoval dosavadní dohodu, tzv. georgijevský traktát o vojenské unii, podepsanou Kateřinou II. a gruzínským králem Heraklijem II. v roce 1783, kterou se Rusku podřizovala pouze Východní Gruzie, v tehdejší terminologii označovaná jako Kartlijsko-kachetinské království.

Za zdáním síly a moci ruské říše se v Pavlově době skrývala vnitřní labilita. Ruské impérium totiž stále nepředstavovalo historickou jednotou, ale pouze mohutný, etnický velmi různorodý konglomerát zemí se značně odlišným stupněm politického, hospodářského a sociálního vývoje. Pokud bylo na Pavlově vládě něco pozitivního, pak to byla snaha o zvýraznění policejního dohledu ve smyslu jeho boje s korupcí, lichvou a kradením. Jenomže konglomerát ruských zemí neměl dostatečný a účinný policejní aparát. Pavel navíc trpěl obavami, že proti němu každým dnem propukne povstání. Snažil se proto o maximální centralizaci moci, a pokud byl ochoten se o ni s někým podělit, pak výhradně po důkladné perlustraci. Jeho centralizace byla založena na osobní absolutistické moci: o všem chtěl a musel rozhodovat výhradně on sám!

Nástup Pavla I. na trůn byl pro Rusko velkou změnou. Někteří historici ji dokonce označili za revoluci. Ve skutečnosti Pavel I. nastoupil na trůn zcela legitimně. V duchu legitimacy byla i většina Pavlových prvních panovnických kroků. Za zmínku však stojí,

¹⁴⁵ Srov. N. GRIGOROVIČ, *Kancler knjaz Aleksandr Andrejevič Bezbordko v svjazí s sobytijami jeho vremeni, 2, 1788–1799 gg.*, S.-Peterburg 1881, s. 416.

že se Kateřina II. otázkou nástupnictví zabývala stejně intenzívně jako její předchůdci, resp. předchůdkyně. Přirozené bylo, aby se jejím nástupcem stal její syn Pavel Petrovič, za jehož narození dostala v roce 1754 od carevny Jelizavety sto tisíc rublů. Pavel však nebyl vychováván podle Kateřininých představ. Jelizaveta si ho zcela přisvojila. Podíl na tom měl jistě претендент ruského trůnu Petr, ale pro Kateřinu to později znamenalo, že Pavel podlehl vlivu jejích oponentů. Již v šedesátých letech 18. století bylo zřejmé, že mezi nimi jsou osoby, které se domnívají, že na ruském trůně nemá Kateřina co dělat, případně, že její vztah k trůnu nemůže být jiný, než regentský. Jednalo se vesměs o osoby, které nesouhlasily s Kateřininými reformami. Kateřina tudíž nabyla přesvědčení, že její reformní kurz Pavel podporovat nebude. Upnula se proto ke svým dvěma vnukům – Alexandrovi a Konstantinovi, kteří se narodili v letech 1777 a 1779. Učinila totéž, co jí udělala její předchůdkyně Jelizaveta Petrovna v případě Pavla. Z pozice vyšší autority si dítě, resp. děti přivlastnila tak, aby zabránila vlivu rodičů. Řídila jejich výchovu se záměrem, že se oba stanou panovníky: starší Alexandr imperátorem ruské říše, mladší Konstantin carem obnoveného byzantského (řeckého) království. Nicméně žádné faktické změny do následnictví ruského trůnu během svého života neučinila, a tak se po její smrti v roce 1796 stal panovníkem Pavel Petrovič.

Kateřina II. zanechala Pavlovi velké dluhy. Celková suma vnitřního a vnějšího dluhu představovala dvě stě miliónů rublů, což v tehdejší době představovalo tříletý státní rozpočet. Kateřina jej kryla 157 milióny bankovek (tzv. assignátů, jak se ruské bankovky od jejich prvního vydání v roce 1769 do poloviny 19. století nazývaly) a zahraničními půjčkami ve výši 43 miliónů rublů.¹⁴⁶ To vše provázela lichva, úplatky a vysloveně i krádeže. Velmi si na ně stěžoval Pavlův oblíbenec, generál Fjodor V. Rostopčin (1763–1826). Ostatně i sám následník trůnu Alexandr Pavlovič (pozdější car Alexandr I.) podal o tom v dopise z roku 1796 stejně starému, resp. mladému příteli (Alexandrovi bylo tehdy devatenáct let) svědectví: *„V naší správě je neuvěřitelný nepořádek, krade se na všech stranách: všechny obory jsou spravovány špatně; zdá se, že je pořádek všude v klatbě, ale impérium toho nedbá a usiluje jen o své rozšíření“*.

Pavel I. (1796–1801), který se narodil roku 1754, nastoupil na ruský trůn ve věku čtyřiceti dvou let. Jeho vychovatelem byla až do roku 1762 carevna Jelizaveta Petrovna, poté významná postava ruských dějin šedesátých a sedmdesátých let 18. století, diplomat Nikita Panin. V roce 1773 se Pavel oženil s hessensko-darmštdadskou princeznou, ale ta záhy zemřela. Pavel se oženil podruhé, tentokrát s princeznou württemberskou. Po předchozí Paninově přípravě (Panin stál v letech 1763–1781 v čele ruského kolegia zahraničních věcí, tedy fakticky byl ministrem zahraničí) podnikli v letech 1781–1782 velkou cestu po Evropě. Její zajímavostí bylo, že během ní Pavel dával nezakrytě najevo nespokojenost s vládou Kateřiny Druhé. To se mu vymstilo. Po návratu mu Kateřina darovala Paninovu Gatčinu (Nikita Panin v dubnu 1783 zemřel), ve které Pavel musel

¹⁴⁶ Srov. N. D. ČEČELIN, *Očerki po istorii rossijskich financov vremen Jekateriny II.* S.-Peterburg 1906, s. 678.

trávit většinu času. Jediným jeho potěšením bylo, že tam mohl, stejně jako kdysi Petr I. v Preobraženském nebo Petr III. v Oranienbaumu, cvičit a velet vlastním nevelkým vojenským jednotkám. Pavel přitom, opět stejně jako Petr I. a Petr III., snil, že z nich učiní předobraz budoucí ruské armády a že se její organizace činěná podle pruského vzoru stane vzorem i pro ruský civilní sektor. Pavel byl totiž u armády ve svém živlu. Měl pro ni neskonalou slabost. Již delší dobu bylo zřejmé, že je obdobou svého otce Petra III. ve smyslu obdivu k armádě, prušáctví a kasárenskému drilu. Jeho zanícení pro vojenskou kázeň šlo tak daleko, že když jako car uléhal večer v osm hodin ke spánku, museli všichni obyvatelé Sankt Petěrburku zhasnout. Stejně tak muselo být pravidelně podáváno jídlo a ani oděv se nesměl vymykat systému, který podle pruské módy zaváděl. Když se prý jednou dozvěděl, že v domě jedné z dvorních dam podávali oběd až ve tři hodiny, vyslal posla s upozorněním, že oběd má být na stole v jednu hodinu a že porušení tohoto předpisu se trestá vysokou pokutou. Pavel zakazoval vše, co by připomínalo francouzské zvyky, včetně francouzské hudby a písní. Naopak obnovoval prastaré ruské tradice. Zrušil např. nařízení Petra Velikého, podle něhož nemuseli Rusové padat na kolena, když spatřili cara, nebo jeho kočár. Dokonce stanovil, že kočí, který spatřil v dále panovnický erb, musel zastavit, cestující, ať byl jakéhokoli původu, musel vystoupit, pokleknout, a teprve, když carský kočár přešel, směl vstát, opět nastoupit a pokračovat v cestě.

To sice spadá mezi historické kuriozity, nicméně podstata těch z nich, které se bezprostředně dotýkají Pavla, ukazuje na Pavlovy sny, jak podřídí celé Rusko strohé kasárenské kázni, na jejímž základě jej bude celé Rusko nejen poslouchat, ale i milovat.

Pavel I. byl tudíž značný vizionář. Který ruský car však vizionářem nebyl. Chceme-li pochopit podstatu Pavlových vizí a koneckonců i důvody jeho vládních činů, pak musíme především vzít v potaz, v jaké době Pavel nastoupil na ruský trůn, jaký odkaz mu zanechala jeho matka Kateřina II. a v jakých podmínkách panoval. Kromě výše naznačených zahraničně politických souvislostí a velikosti ruského impéria je podstatné, že se Pavel I. ujal vlády v době, kdy ve Francii vrcholily revoluční události. Pavel se revoluce jako ostatně každý monarcha obával. Žil však v iluzi, že v Rusku k něčemu podobnému dojít nemůže. Přesto byl determinován traumatem Pugačovova povstání, které se odehrálo v letech 1774–1775. Byl přesvědčen, že Pugačovovo povstání způsobil stejně jako francouzskou revoluci přílišný liberalismus. Činil proto vše, aby mu čelil. Činil tak za pomoci vojenské disciplíny a policejního aparátu s cílem upevnit centrální moc a vybudovat pevnou a oddanou o policii a armádu se opírající administrativu. Pokud by se zdálo, že činil něco mimořádného, pak těmito kroky jen naplňoval odkaz Kateřiny II. – požadavek, aby jako ruský car dělal vše pro udržení Ruska jako velké a mocné říše.

Strach před opozicí vedl Pavla I. v roce 1797 k obnovení starobylého práva nástupnictví nejstaršího syna cara na trůn (zrušeno Petrem I. v roce 1722, čtyři roky po zavraždění Petrova syna Alexeje Petroviče) a k přebudování Kateřinininy nevelké Tajné expedice v mnohačlenný orgán s širokými pravomocemi tajné policie. Počet uvězněných

nelze patrně zjistit, nicméně Alexandr I. amnestoval po nástupu na trůn dvanáct tisíc osob včetně sedmi polních maršálů, 333 generálů a 2.261 dalších důstojníků.

Kromě toho Pavel provedl přeměnu Kateřininy Tajné rady v nevelkou Státní radu. Její pravomoci nebyly velké, veškerou výkonnou, soudní i zákonodárnou moc ve svých rukou soustředil car. Ve srovnání s Kateřinou II., která byla ochotna některé pravomoci delegovat na šlechtu, se opět vrátila snaha soustředit v rukou cara absolutní moc nejen ve smyslu mocenském, ale i množstevním. Car se měl a musel téměř ke všemu vyjadřovat, a to bylo přirozeně více povinností, než bylo únosné. Pavel I. navíc nebyl osobností, která by byla schopna toto všechno zvládnout, a tak se násobily jeho stavy stresu a úzkosti, od kterých utíkal k dětinským hrám.

Cílem Pavlovy reformy byla další centralizace moci. To se nelíbilo rodové šlechtě, které Pavel odnímal pravomoci a předával je sobě oddaným úředníkům. V určité fázi však Pavlovi, který chtěl být o všem informován, začala přerůstat centralizace přes hlavu. Když se tak stalo, rozhodl se podělit o moc s osobností, která měla suplovat to, co se v Británii označovalo za úřad prvního ministra. Pavel toho dosáhl tím, že úřad generálního prokurátora Nejsvětějšího vládnoucího synodu, v jehož čele tehdy stál generál Alexandr A. Beklešov (1743–1808), přeměnil v instituci, v jejíž rukou se soustředily funkce ministra vnitra, justice a financí. Došlo tím ke kumulaci funkcí, která nalezla odraz i v místní samosprávě. Pavel se totiž rozhodl zlikvidovat některé instituce místní samosprávy, např. městské dумы. Při kumulaci centrálních funkcí začal Pavel organizovat ministerstva. Podobu systému však tento krok dosáhl až za Pavlova nástupce Alexandra.

Posílení carské moci cestou nařízení, nikoli přirozené autority, centralizace státního systému a s ní spojené nesmírné rozšíření byrokracie, dráždilo nejen tradiční kritiky samoděržaví (zednáře, Radiščeva), ale i tradiční oporu samoděržaví – rodovou šlechtu. Ta si za Petra III. vymohla zrušení služební závislosti a za Kateřiny II. *Žalovannuju gramotu*, nebo-li Darovací listinu („*Gramota na prava, volnosti i preimuščestva blagorodnogo rossijskogo dvorjanstva*“), tedy soubor práv a povinností šlechty sepsaných v roce 1785 v devadesáti dvou člancích. Šlechta se domnívala, že její privilegia budou rozšiřována. Pavel však učinil opak. Alespoň, co se týkalo státoprávní a administrativní roviny. Šlechta nezískala podíl na politické moci, naopak musela od roku 1797 platit zvláštní daň za to, že si mohla vybírat svoje zastupitele. Původní petrovská práva jejich zastupitelského orgánu Senátu nebyla obnovena. Šlechtic, který nebyl ve vojenské ani civilní službě vůči panovníkovi neměl volební právo do zastupitelských úřadů a od roku 1799 dokonce nebyly gubernské ani újezdní šlechtické samosprávné instituce obsazovány. Ztížen byl i přechod šlechticů z vojenské služby na civilní. Stále nebezpečnější byl odchod ze služby. Výslužba se v mnoha případech změnila v represivní akt, který zbavoval dotyčného všech výsad a znemožňoval mu do služby se vrátit. Dne 18. prosince 1797 byly na šlechtu uvaleny daně ve výši 1.640 tisíc rublů na vydržování gubernských soudů. Současně byly rolníkům a nevolníkům promítnuty nedoplatky daně z hlavy – cca sedm miliónů rublů.

Pavel ve snaze zefektivnit nevolnickou práci stanovil horní limit roboty – tři dny v týdnu. Nešlo mu však o to stanovit limit pro robotu, jako obráceně, určit limit pro počet volných dnů, kdy robotu nebylo možné vykonávat.

Pavel pro zchudlé šlechtice zřídil banku, která jim měla půjčovat peníze na obnovení panství. Většího významu však nenabyla, obavy z konfiskací přerostly její případný přínos. Stejným manifestem, jakým zřizoval banku, stanovil také cenu, za kterou bylo možné koupit nevolnickou „duši“: rozmezí čtyřiceti a sedmdesáti pěti rublů.¹⁴⁷

Pavlova politika však nebyla protišlechtická. Z hlediska daňového např. prominutí daňových nedoplatků kompenzoval novou daní pro státní rolníky, která v roce 1798 vynesla téměř šest miliónů rublů. Pavlovým cílem bylo přetvořit šlechtu ke svému obrazu. Pavlovým ideálem bylo řídit ruský stát podle kasárenského drilu. Ten měl reprezentovat rytíř, resp. ruský důstojník cele oddaný svému panovníkovi, tedy ochotný a schopný kdykoli za něj prolít krev. Pavel tím měl na mysli postavit ruské rytířství, které nebylo ničím jiným, než reziduem evropského středověkého rytířství, proti revoluční hrozbě, resp. proti jakobínství. Tomu odpovídal i zákaz používat slova, která by nějakým způsobem revoluci a jakobínství připomínala (např. slovo klub).

Pavel chtěl mít ve všem jasná pravidla: v lednu 1797 podepsal nařízení, na jehož základě se sestavoval *Všeobecný erbovník šlechtických rodů ruské říše* („*Obščij gerbovník dvorjanskich rodov Rossijskoj imperii*“). V komentáři, který Pavel k jeho prvnímu vydání z roku 1798 napsal, se zdůrazňovala šlechtická etika srovnatelná s rytířským stavem – pravdomluvnost, čest, sláva říše a rodu, nezpochybnitelná identita k osobě panovníka.

S cílem učinit vše proto, aby se do Ruska nemohla rozšířit revoluce, Pavel zaváděl vojenskou reformu. Jejím prvním krokem byla změna uniformy: jak jinak, než po pruském vzoru. Výstroj byla těžší a méně pohodlná, ale zároveň byly přidělovány kožešinové zimní vesty. Tato změna stála státní pokladnu třicet miliónů rublů. (Pruský vzor měl být použit i ve světském odívání – Pavel vydal nařízení o povinném nošení krátkého pruského kabátu).

Pozitivním krokem Pavlovy vojenské reformy však bylo, že snižovala počet mužů ve zbraní. Pavel provedl revizi důstojnického sboru, při níž zjistil ohromné množství černých duší, na něž získávali velitelé finanční prostředky. Rozhodl se zorganizovat početně menší, vojensky však výkonnější armádu. Zrušil dokonce Kateřininy každoroční pravidelné odvodů. Odhalením černých duší a zrušením pravidelných odvodů snížil stav ruské armády o třetinu. Jestliže na konci vlády Kateřiny II. měla armáda půl milionu vojáků, na konci Pavlovy vlády jich měla jen 335 tisíc. Efekt byl především ekonomický. Projevil se tím, že vojáci dostávali v přesně stanovenou dobu proviant. Pavel ostatně učinil vícero pozitivních ekonomických opatření. Rozhodl se např. čelit inflaci, a to tím, že sníží počet oběživa. Na počátku vlády nechal spálit téměř pět miliónů asignátů.

147 Srov. A. B. KAMENSKIJ, *Ot Petra I do Pavla I*, s. 497.

Tyto kroky však ruským poddaným jejich život neusnadňovaly. I za Pavla byli např. vojáci týráni a bití. Jen v roce 1800 bylo osmdesát osm vojáků odsouzeno k trestu smrti, který byl pak změněn na bičování, vypálení potupného cejchu a nucené práce. Manifest z 29. dubna 1797 ale vyhlášoval amnestii pro zběhlé vojáky. V témže roce byl rovněž založen první vojenský sirotčinec a podstatně rozšířena síť škol pro vojáky. Za třiceti čtyř leté vlády Kateřiny II. bylo dvanáct tisíc absolventů vojenských škol.

Vojenské reformy napodobující pruský vzor doplňovalo i nařízení z prosince 1796, aby se všichni vojáci primárně cvičili v pochodování, salutování aj. cvicích činěných jen na vnější efekt. Pozdější významný ruský politik, senátor a literát Fjodor P. Lubjanovskij (1777–1869) ve svých vzpomínkách konstatoval: *„O pořádcích ve vojsku mi později jeden starý moudrý generál řekl, že sama myšlenka obnovit síly armády nezůstala pro Rusko bez úžitku – už tím, že se změnila v neochabující pozornost a přísnou náročnost, připravovala zavčas armádu k velké válce na obranu vlasti. Pak ale obrátil minci rubem nahoru a poznamenal, že tady jsou ty kořeny důrazu na vnější formu a okázalost, který samostatné myšlení nahrazuje na první pohled viditelným mechanickým drilem.“*¹⁴⁸

Pavel chtěl zavést vojenský pořádek všude. Ruský historik Pavlovy doby Natan Ja. Ejdelman (1930–1989) konstatoval, že *„nepřetržitost a rozpornost zákonodárné činnosti stupňovaly atmosféru svévole a nezákonnosti. Carova vůle předbíhala platné zákony a v nových aktech pak často dodatečně uzákoňovala již vykonané despotické činy.“* Ejdelman nabyl přesvědčení, že se Pavel blížil k despotismu. Nejen že totiž libovolně měnil zákony, ale že často ani nedodržoval ty, které platily. Despotismu se blížil i tím, že nepřipouštěl žádné srovnávání s cizinou – nezapomněl ani na zákaz dovozu veškeré cizí literatury – včetně tiskovin hudebních (roku 1800). S tím byli spokojeni jen jedinci, kterým byly v duchu dřívějších favoritů svěřeny konkrétní úkoly a s nimi určité pravomoci. Pavel jim dokonce rozdával majetek. Během své vlády stačil rozdat na šest set tisíc státních rolníků. Tím se osoby opět nadřazovaly nad instituce. Mezi vyvolenými byly především gubernští prokurátoři, kterým bylo přikázáno věnovat mimořádnou pozornost korespondenci a tiskovinám a cizincům. Nařízení z 26. prosince 1798 jim ukládalo podávat hlášení o nejvyšších úřednících v gubernii a nařízení z 11. března 1798 dozírat na cizince a pečlivě podle cestovních dokladů kontrolovat, zda se neodchýlili od povolené trasy. To, co se dozvěděli, neměli hlásit generálnímu gubernátorovi, ale generálnímu prokurátorovi. Jedním z těch, kteří patřili k vyvoleným a kteří získali úřady či materiální prebendy, byl i pozdější přední ruský generál (za Napoleonských válek hájil Moskvu) hrabě Fjodor Vasiljevič Rostopčín (1763–1826), který v letech 1798–1800 pracoval ve funkci ministra zahraničí, ředitele pošt a člena senátu.

I on však začal reptat, když vojáci začali provádět carovo rozhodnutí sekularizovat církevní majetek. Nejvíce se proti němu stavěla samotná církev, car však nebral protesty na vědomí. Naopak akce rozšiřoval: nařídil např. kněžím ostříhat dlouhé vlasy a oholit

148 Srov. Natan EJDELMAN, *Smrt tyrana*. Praha 1986, s. 65.

vousy, svléknout dlouhé černé hávy a obléknout kabátce a kalhoty.¹⁴⁹ K tomu přidal nařízení, že synové ženatých kněží už nebudou nadále zbaveni vojenské povinnosti jako doposud. Nakonec přikázal, aby byly z kostelů odstraněny všechny ikony s výjimkou těch, které zobrazují Krista a Pannu Marii. To pobouřilo celou ruskou veřejnost.

Pavel však nebral názory veřejnosti v potaz. Přes protesty např. v roce 1796 vydal ukaz o rozšíření nevolnictví na dosud svobodné oblasti donských kozáků a Novorossijska. Dne 5. dubna 1797, v den prvního výročí nástupu na ruský trůn, Pavel podepsal Manifest o třídní robotě. Jeho podstatou byl zákaz fyzické práce o nedělích a svátcích. To ale jen znamenalo, že se práce, včetně roboty musela zvládnout v kratším termínu, resp., že se pracovalo déle do večera. Ruský diplomat a publicista, budoucí ředitel prestižního v roce 1811 založeného imperátorského carskoselského lycea, na němž studovala řada předních politiků a šlechticů 19. století, Vasilij F. Malinovskij (1765–1814) v roce 1802 napsal: „*V nejslibnější době vlády Pavla I. nepracovali rolníci v okolí hlavního města na statkáře jen tři dny, jak ráčilo nařídít Jeho Veličenstvo, nýbrž celý týden; každý přece ví, co mužik zmůže proti pánovi.*“ Jisté je, že manifest vyvolal vlnu nespokojenosti z obou stran – od nevolníků i od šlechticů. V letech 1796–1798 došlo k 184 rolnickým nepokojům. Zvláště v Orelské gubernii byly tak silné, že se jich účastnily tisíce rolníků.

Skutečnost, že problémem Pavlovy vlády byla její rozpornost, nejvíce dokumentuje to, že záměr poskytnout rolnictvu určité úlevy se propojil s absolutním zákazem jakékoli zmínky o nevolnictví v tisku. Navíc na počátku vlády Pavel podněcoval stížnosti rolníků. Počátkem roku 1799 pak nařídil přijímat od vyhnanců dopisy, ve kterých si jemu, tedy carovi, mohli dotyční stěžovat na nelidské zacházení. Naproti tomu potvrdil dřívější zákaz rolníkům písemně si stěžovat na statkáře.

Přesto si rolníci často vykládali jeho činy jako snahu poskytnout jim úlevy. Začali se objevovat agitátoři, kteří roznášeli zprávy o carském výnosu, podle něhož lze podávat stížnosti na pány kvůli neúměrným nárokům na robotu, daně apod.

K opozičním představám se proto záhy připojila téměř všechna ruská šlechta a dokonce i následník trůnu Alexandr, který v kroužku stejně starých tzv. mladých přátel diskutoval o osvícenských myšlenkách. Zde se také konkretizovala představa o „*správné monarchii*“ („*istinnoj monarchii*“), která měla zaručovat, že samoděržavný panovník nebude vládnout jako despota, ale že vytvoří strukturu „moderních“ politických institucí, které budou mít přesně vymezenou sféru úkolů a že bude vyhlášena „ústava“, která vymezí nejen jejich práva a povinnosti, ale i práva a povinnosti všech obyvatel ruské říše. Přesto se Pavel I. ve svém panovnickém modelu vracel před osvícen-

149 Podotkněme, že v lecčems z toho nebyl Pavel až takovým reformátorem, za jakého ho historiografie vydává. Např. o stříhání vlasů a vousů a nošení dlouhých kožichů se v Rusku a dokonce i mezi církevními představiteli vedla po několik desetiletí před Pavlovým nástupem na trůn diskuse. Pavel jí „jen“ učinil přítrž. Využil nejednotnosti v názorech, a ačkoli se vysocí církevní hodnostáři proti jeho rozhodnutí bouřili, prosadil si modernizační kroky. K nim také vymyslel sankce pro případ, že by nebyly dodržovány. Ti, kteří se rozhodli nosit vousy i nadále, museli platit zvláštní nemalou daň. Totéž platilo o pro nošení dlouhých kožichů, jež církevní představitelé ale i bojaři považovali za tradiční znak své urozenosti.

skou éru. O mnohém rozhodoval jako despota a hodnoty stavěl spíše na rytířských než byrokratických zásadách. Nelze ovšem neupozornit na skutečnost, že Pavel I. vládl Rusku v době, kdy se ve Francii řešila otázka, jaké dopady má či může mít Francouzská revoluce na společnost.

Strach z revoluce, která by mohla zasáhnout i Rusko, jej vedla k zákazu dovozu francouzské literatury včetně novin a nošení tříbarevných kokard. Stejný strach jej vedl k zákazu studia Rusů v zahraničí a k výraznému omezení cest do Ruska. Rusové, kteří právě v cizině pobývali, dostali příkaz do dvou měsíců se vrátit do Ruska. Pokud tak neučinili, byli považováni za emigranty. Když se v roce 1798 výrazně zhoršily rusko-švédské vztahy, zakázal cesty Švédům do Ruska úplně.

Prvním státnickým aktem Pavla I. bylo nařízení, aby akt korunovace, kterému se jako všichni ruští carové podrobil v Moskvě, stál co nejméně peněz. Ve srovnání s korunovací Kateřiny II. se na ni skutečně vydala nepatrná částka – patnáct tisíc rublů (za Kateřiny to bylo sto tisíc rublů). Dalším krokem k ušetření státních financí bylo i to, že se Pavel jako první z ruských carů nechal korunovat společně se svou manželkou Sofií Württemberskou. Posledním vládním činem Pavla I. bylo jeho rozhodnutí dobýt Indii. Car se však již nedožil konce tohoto fantastického záměru. V noci na 12. března 1801 byl, patrně s vědomím svého syna a následníka trůnu Alexandra, uškrcen. (Někteří historikové zdůrazňují, že Pavlova schizofrenie zašla tak daleko, že měl připravený plán, podle něhož měl být následník trůnu Alexandr uvězněn v Šliselburské pevnosti, jeho žena Alžběta Alexejevna poslána do kláštera a izolován měl být i Alexandrův mladší bratr Konstantin.)

V čele spiknutí stál vicekancléř Nikita P. Panin, sankt petěrburský vojenský gubernátor Petr A. Palen (1745–1826), bratři Dmitrij A. (1764–1836) a Nikolaj A. (1763–1805) Zubovové a generál hrabě Leontij L. Benningsen (1745–1826). Občas se uvádí, že spiknutí bylo financováno Angličany, protože car Pavel od rozchodu s koalicí prováděl výraznou protibritskou politiku, jejímž vyvrcholením se mělo stát právě zmíněné tažení do Indie. Na druhé straně však, stejně jako v případě Pavlova otce byla i tentokrát násilná detronizace aktem nejvyššího státního zájmu. Ani nejbližší Pavlovo okolí totiž nebylo s jeho vládou spokojeno a ruská šlechta se pokračování jeho vlády vysloveně obávala. Jednalo se proto o spiknutí většiny ruské šlechty.

9. Ideologie samoděržaví

Oficiální doktrína samoděržavné vlády se zformovala v 16. a 17. století. V průběhu první poloviny 18. století se pak dále rozvíjela v závislosti na politických, ekonomických a sociálních změnách ruské společnosti. V dvacátém článku *Vojenského řádu* z roku 1715 byla charakterizována moc ruského panovníka následujícími slovy: „*Jeho Veličestvo je samoděržavný panovník, který není nikomu na světě povinen zodpovídat se ze*

svých činů. Má právo a moc vládnout svými zeměmi podle své vůle.“ Další zvýraznění nejvyšší moci bylo patrné v *Duchovním reglementu* z roku 1721, ve kterém byl car Petr I. představován jako „*křesťanský panovník, pravoslavi a veškeré církve Svaté spasitel („blj-ustitel“)*.“ V praxi šlo o přirovnání k rodině, v jejímž čele stojí otec – car a ostatní jsou jeho dětmi – poddanými, které chrání před zly vnějšího světa.

Ve všech bodech se jednalo o rozvinutí teorie pravoslavného křesťanského samoděržaví, kterou sestavil Ivan IV. Hrozný. Hlavním jejím atributem byla vize, že samoděržavná moc pochází od Boha. V praxi se projevovala v oficiální titulatuře: „*Z boží milosti, My, nejsvětější a nejmocnější Veliký Pán, Car a Velkokníže Petr Alexejevič, vši Velko i Malo a Bílé Rusy samoděržec...*“

Roku 1721 se Petr I. nechal titulovat jako imperátor. Nešlo pouze o vyjádření nedotknutelnosti a neohraničenosti moci, její velikosti a slávy, ale také, v duchu římské tradice o moc jak nad světským tak církevním světem. Tím se také ruský imperátor výrazně odlišoval od císařů, resp. imperátorů západního světa.

10. Proto-Nacionalismus

Úměrně formujícímu se skutečnému byrokracii podřízenému sankt petěrburgskému státu se proměňovala státní a národní identita. V 16. století, v době, kdy vládl Ivan Hrozný a kdy se dotvářela mocenská struktura moskevského státu ve smyslu přípravy na jeho další územní expanzi směrem na východ a jihovýchod a kdy se dotvářela vnitřní politická organizace tohoto státu, se na jedné straně upevňovala identita společnosti vůči představiteli tohoto státu – ctihodnému „caru – báťuškoví“ a současně formovaly základní rysy protonárodního myšlení. Ruský stát se ale stále zřetelněji profiloval jako multinacionální a do značné míry i multikonfesionální společenství, ve kterém jednotná národní či náboženská identita nebyla myslitelná. Z pozice státu však bylo nezbytné, aby byla dána zastřešující, pokud možno nejen silou státní moci dominující ale i většinově rozhodující identita. Tu měl sehrát v prvních krocích velkoruský proto-nacionalismus organicky spjatý s pravoslavnou vírou. V tomto směru sehrála aktivní úlohu ruská pravoslavná církev podporovaná státní mocí jako, podobně jako v Byzanci, schopná síla dát takto formulované národní identitě rozhodující ráz. Ustanovení moskevského patriarchátu bylo završením tohoto kroku, který se záhy, při řešení problémů kolem smuty ukázal jako velmi prozíravý.

Od počátku 17. století se však ruští panovníci snažili prosadit na úkor církve dominantní postavení a formulovat ruské identifikační myšlení v podobě říšského patriotismu. Prokázáním schopností udržet a mimořádně upevnit konkurenceschopnost ruského státu výhradně světskou mocí (při zachování víry ale ukázání na nepotřebnost církve) dokázal Petr Veliký a po něm i jeho následovníci profiloval patriotismus ruského impéria tak, aby se primárně opíral o samoděržaví a vědomí náležitosti k velkému

celku (impériu) označováno někdy jako říšské myšlení. Pravoslaví, nikoli však církve, přitom sehrávalo mimořádně významnou podpůrnou roli.

Se zřetelnou identifikací se v této době můžeme setkat výhradně u privilegovaných vrstev. Již v 17. století sice lze identifikovat nábožensky zaměřené nacionální cítění širších mas. Ruský národ však představovala především šlechta. Jednalo se především o *Golicyny, Trubecké, Dolgoruké*. Zásahem Petra Velikého se ovšem postavení rodové ruské šlechty změnilo. Stejně jako stát se měnili jeho úředníci. Rusko se stalo impériem, Rus se změnila v Rossiju. Do čela ruského státu se stále častěji dostávala na dosavadní místa vyhrazená ruské šlechtě šlechta ruského impéria. Münnichové, Bironové, Ostermannové neprosazovali německý prvek, jak se občas v historiografii tvrdilo, ale prvek impéria, jehož součástí byla rovněž oblast Pobaltí apod. Tato šlechta ovšem svými kontakty s vyspělejším západním světem vnášela do národní identity nové vzdělanostní prvky.

V polovině 18. století se objevily první stopy kulturně jazykového národního vědomí vzdělané šlechty. To má zřetelnou kontinuitu na počátku 19. století, kde se vlivem vstupu Ruska do válek s Napoleonem rozšiřuje vědomí kulturně jazykově identity mezi širší vrstvy ruské společnosti. Kořeny tohoto nacionalismu zůstávají stejně jako proto-nacionalismu – patriotismus, xenofobie a nábožensko-státní cítění přínařezitosti ke Svaté Rusi. Působí přitom jako vědomí příslušnosti k velkému a mocnému kolektivu, k jistotě, která zajiřtuje státní a náboženské bezpečí. V tomto směru je ruský nacionalismu dobrovolně nebo v důsledku násilí přijímán i některými etniky, která vstupují do sestavy ruského impéria, resp. se mu podřizují.

Ruský nacionalismu se neprojevoval jako kopie středo a západoevropského modelu! Ruský nacionalismu strádal i v 19. století svou nevyjasněností. Uvědomoval si, že musí akcentovat ruské etnikum. Současně však zejména střední vrstvy chápaly nutnost změn a hledaly je v národní orientaci – v historických kořenech jazyka, dějin, kultury. Obě krajní alternativy – slavjanofilové a zapadníci hledaly obecný diskurs. Protože jej nenacházely, překračovaly hranice a hledaly nacionální identifikaci v širší rovině. To pak vyvolávalo diskuse o vztahu Ruska k Evropě a naopak.

11. Umění v ruském impériu 18. století

Osmnácté století, především doba vlády cara-imperátora Petra I., sehrálo v ruských dějinách velmi důležitou roli. Rusko se změnilo v největší a navíc mnohonárodnostní stát na světě a zařadilo se mezi nejvýznamnější evropské velmoci. Intenzivní přejímání hospodářských, vojenských ale i kulturních zkušeností ze Západu při respektování stěžejních ruských kulturně civilizačních tradic urychlilo přechod Ruska k modernímu byrokracii řízenému státu. Státní administrativa nahradila dosavadní výsostné postavení hierarchie ruské pravoslavné církve. A také se tak se státní administrativou naklá-

dalo: stala se všemocnou, domněle neomylnou a všude přítomnou. Církev svoje postavení ovšem zcela neztratila. Musela se však podřídit diktátu státní moci projevujícímu se dohledem státních orgánů nad její světskou (zejména hospodářskou) i duchovní činností. Neplatilo to jen na celostátní úrovni, tedy v plnění role Posvátného synodu, ale i úrovní nižší správy, zejména guberniální a újezdní.

Podřízení ruské pravoslavné církve státní moci ani zdaleka neznamenalo oslabení role pravoslavné víry. Vyznání zůstalo všude přítomné. Zejména lidová zbožnost byla i nadále plně respektována a podporována. Všichni ruští panovníci 18. století byli hluboce věřící. I cizinci na trůně, jako byla Kateřina II., se skláněli před silou pravoslavného vyznání. V jejich případech tedy nešlo jen o formální konverzi od původního katolického či protestantského vyznání k pravoslaví.

Všeobecný rozvoj, který ruské 18. století provázel, změnil všechny oblasti lidského života včetně umění. Změny byly natolik výrazné, že se často hovoří, jak jsme již uvedli v úvodu této práce, o přelomu. Ten byl tak zásadní, že rozdělil ruské umění (stejně jako celé ruské dějiny) na dvě části: na staroruské, vznikající v období mezi 10. a 17. stoletím, a na novodobé umění, datující se od počátku 18. století, resp. politických, společenských a šíře kulturně civilizačních změn Petra Velikého. Nicméně ani před koncem 17. století nebylo ruské umění mrtvé. I tehdy vznikala hodnotná umělecká díla. Nicméně vláda Petra I. a její reformy byly natolik zásadní, že se ruské umění ocitlo v první polovině 18. století v podstatě na prahu svého nového vývoje. Zatímco Evropa měla již tak slavné umělce jako byli Rembrant van Rijn (1606–1669) či François Villon (1429/1431–1463), Rusko si muselo na svoje velikány a jejich vrcholná díla ještě nějakou dobu počkat.

Sledujeme-li celou šíři umění, pak lze konstatovat, že nejvíce byla tato změna patrná ve výtvarném umění a v architektuře. To proto, že se v nich nejzřetelněji projevovala skutečnost, že do této doby byla tato umělecká odvětví záležitostí převážně církevní, kdežto nově v nich převládly (byť i nikoli naráz, ale postupně) světské prvky.

Počátky moderního umění spočívají v Rusku již v době vlády prvních Romanovců, tedy v 17. století. Jak jsme již viděli výše, právě tehdy se Rusko začalo otvírat Západu a postupně vstřebávat i některé umělecké prostředky typické pro tehdejší evropskou tvorbu. Příkladem může být ikona svatého Borise a Gleba na rogožském hřbitově, na jejímž pozadí se objevuje reálně pojatá krajina připomínající soudobou nizozemskou výtvarnou produkci.

Nelze ponechat bez povšimnutí, že se na těchto změnách podílely proměny v ruské společnosti, zejména změny dvorského a šlechtického života ve smyslu jeho zesvětštění. Nový život ruského dvora a ruské aristokracie byl nákladnější. Snaha o porovnávání se se západem a současně podtržení vlastní výjimečnosti vedly k touze po náležité reprezentaci. Ve výtvarném umění se tato skutečnost projevila zejména zájmem o rodové portréty a o portréty významných osobností ruské minulosti i současnosti. Protože domácí malíři nebyli schopni těmto požadavkům náležitě vyhovět, objevili se v Rusku

od poloviny 17. století první cizozemští umělci z Evropy. Jejich díla měla vliv na domácí prostředí, kde posilovala tendence k realismu a profánnímu charakteru umění. Tradiční ikony postupně získávaly nové kvality, které však rozhodně nebyly všeobecně přijímány. Například patriarcha Nikon se proti realismu v ikonomalbě velmi důrazně stavěl a kritizoval odklon od tradic a přílišnou smyslnost takových děl. Mnozí ruští malíři však nový způsob své práce hájili a vzhledem k potřebám šlechty a přitažlivosti realistické tvorby pro samotné tvůrce se jejich počet neustále zvyšoval.

Vzhledem k naprosté dominanci ikon v ruském náboženském a kulturním životě nepřekvapí, že první snahy o realistické portréty byly ještě dlouho pod silným vlivem tradiční ikonomalby. Vynikajícím příkladem těchto přechodných, tzv. portrétních ikon je portrét šaška na dvoře Petra Velikého od nepříliš známého výtvarníka Jakova F. Turgeněva (?) z přelomu 17. a 18. století. Mělké pozadí, absence jakékoli vzdušné a světelné atmosféry kolem portrétovaného, intenzivní a jednoduché barevné tóny, to vše je v tomto portrétu přejato z tradičních ikon. Moderní je oproti tomu naturalismus obličeje portrétovaného muže. Velký nos a zapadlé oči z něj činí skutečně živou a mimořádně sugestivní osobnost.¹⁵⁰

Ačkoli vývoj směřoval ke stále dokonaleji zachycené realitě, je nutné si uvědomit, že vliv ikon byl v 17. století stále ještě velice silný a tvorbu především těch méně zdatných umělců ovlivňoval ještě několik dalších desetiletí. Současně také platí, že nástupem realistické malby spojené s Petrovou vládou v žádném případě nezanikl žánr tradičních náboženských ikon, kde se moderní prvky exportované z Evropy téměř neprojeví. Zvláště to platí pro ikony vznikající mimo hlavní kulturní metropole.¹⁵¹

Nesmírně důležitým krokem, který ruské umění definitivně nasměřoval k modernosti v evropském slova smyslu, byla až vláda Petra Velikého, který neotevřel pověstné „okno“ do Evropy pouze v případě hospodářství a vojenství, ale také v oblasti společenské a kulturní. Centrem nových uměleckých ambicí cara i mnoha ruských umělců se stal Sankt Petěrburg. Tamní dvorské prostředí bylo velmi příhodné pro rozmach umění, především pro rozvoj portrétní malby, která se v návaznosti na svůj rozvoj v 17. století stala nejvýznamnějším malířským žánrem v Rusku 18. století.

Petr Veliký si díky své zahraniční cestě uvědomoval nedostatečné schopnosti domácích tvůrců a rozhodl se proto umělecké poměry v Rusku zlepšit. Zvolil k tomu dva rozličné postupy. Předně do Ruska povolal zkušené evropské umělce, kteří měli zprostředkovat moderní západní tvorbu svým ruským kolegům. Vydal proto v roce 1702 manifest, kterým zval do Ruska umělce z Evropy pod příslibem nejrůznějších privilegií. Naprostá většina nově přichozích umělců však pocházela ze severoevropských dvorů. Práce těchto umělců neměla valnou uměleckou kvalitu, nicméně pro úkol šíření prvků

150 *Dejiny ruského umenia*. Od začiatkov po súčasnosť. Bratislava 1977, s. 136.

151 Savelij V. JAMŠČIKOV – Jelena I. SMIRNOVA, *Old Russian painting*. Latest discoveries. Leningrad 1974, s. 49–60.

evropské tvorby dostačovala.¹⁵² Petrovi však přišly dosavadní změny jen velmi pomalé, a proto začal od roku 1715 přes prostředníky jednat s umělci z pařížského královského dvora. Při své návštěvě Paříže roku 1717 se pak osobně pokusil některé z nich získat pro práci v Rusku. Ačkoli mnozí významní umělci odmítli, někteří se do Ruska přeci jen vypravili, například francouzský architekt Jean-Baptiste Alexandre Le Blond (1679–1719), který se stal vrchním stavitelem Sankt Petěrburku, nebo francouzský portrétista Louis Caravaque, který v Rusku působil až do své smrti v roce 1752.¹⁵³

Druhou cestou, jak v Rusku prosadit umění, které by obstálo ve srovnání s evropskou konkurencí, bylo vyslání mladých ruských umělců do nejvýznamnějších uměleckých center tehdejší Evropy, aby si osvojili nejmodernější umělecké postupy. Po návratu do Ruska pak mohli tvořit pro domácí klientelu obrazy, které odpovídaly soudobé tvorbě na kontinentu. Nejvýznamnější z těchto umělců byli Ivan N. Nikitin (1690–1742) poslaný do Itálie a Andrej M. Matvejev (1701–1739), který se vypravil do Holandska.¹⁵⁴

Nikitin byl mimořádný zejména tím, jak věrně zachytil cara Petra Prvního. Toto dílo bývá mezi portréty cara Petra oceňováno jako nejhlubší ztvárnění reality, navíc zachycující vnitřní sílu, nezlomnou vůli, ale i složitý duševní vývoj panovníka. Matvejev pracoval především na nástěnných malbách v palácích, kostelech a dalších budovách. Z dochovaných děl je nejvýraznější jeho *Autoportrét s manželkou*, který svým ztvárněním ale i využitím šerosvitu ukazuje na vliv holandských mistrů (obecně byly holandské vzory hojně v Rusku napodobovány, což se projevilo zejména při stavbě Sankt Petěrburku v mnohém vycházející právě ze střízlivého holandského stylu).

Evropská zkušenost oběma portrétistům prospěla, osvojili si moderní umělecké prostředky, přesto však neztratili svoji osobitost.¹⁵⁵ Rané obrazy Ivana Nikitina (například portréty Petra I. a jeho manželky Kateřiny z roku 1717) jsou ještě silně poznamenány přechodem z ruského středověkého malířství k moderním západním formám. Přesto už tato první díla dokázala přes maximální úspornost a určitou neobratnost zachytit výraznou individualitu portrétovaných osob.¹⁵⁶ Po návratu z Itálie roku 1720 jeho tvorba dosáhla vrcholu, kdy je možné bez větších výhrad hovořit o plnohodnotné barokní malbě. Jeho obrazy z dvacátých let nepostrádají dramatický šerosvit, pozoruhodnou realističnost, ale také schopnost proniknout hluboko do psychologie modelu. I díky těmto kvalitám se stal dvorním malířem Petra Velikého. Petrův oválný portrét, který Nikitin vytvořil, bývá považován za nejvyšší portrét tohoto panovníka. Dalšími vrcholy Nikitinovy tvorby jsou portréty ukrajinského hetmana a kancléře Golovkina. Pozoruhodný je také obraz Petra

152 Tamtéž.

153 Tamtéž.

154 N. G. MAŠKOVCEV – N. N. VORONIN, *Dejiny ruského umenia*, s. 137.

155 N. N. NOVOUSPENSKIJ, *Paintings from Russian Museum Collection*. Leningrad 1975, s. 7.

156 N. N. NOVOUSPENSKIJ, *The Russian Museum*, s. 4.

Velikého na smrtelné posteli, který je proveden na svoji dobu neobyčejně uvolněným, dalo by se říci až skicovitým rukopisem. Nikitinova kariéra však byla násilím přerušena, když byl krátce po Petrově smrti zatčen a několik let vězněn mimo Sankt Petěrburk. Roku 1741 mu sice byla udělena milost, ale při návratu do hlavního města zemřel.

Ve třicátých letech 18. století se tak stal hlavním ruským malířem Nikitinův mladší druh Andrej Matvejev, jehož obrazů se však mnoho nedochovalo. Nejvýznamnější z nich je jeho autoportrét s manželkou. Ačkoli Matvejev nedosáhl tak dokonalé techniky jako Nikitin, výborně vyjádřil hluboký cit mezi oběma manželi, čímž celý obraz získal jedinečnou lyrickou atmosféru, která u Nikitina díla scházela.¹⁵⁷ Díky činnosti Nikitina a Matvejeva byla ruská umělecká půda plně připravena na příchod další generace vynikajících umělců, v naprosté většině případů opět portrétistů, kteří tvořili ve druhé polovině 18. století.

Prvním z nich byl Dimitrij G. Levickij (1735–1822), petrohradský malíř pocházející z Ukrajiny. Levickij se stal nejvěhlasnějším ruským portrétistou své doby. Na rozdíl od svých předchůdců pracoval dokonalejší technikou, například využíval mnohem bohatší škálu barev a rovněž u něj nenalezneme do té doby běžně se vyskytující velké plochy malované jediným barevným tónem. Díky své práci se světlem a barvami dokázal plastičtěji modelovat prostor a objem postav. Také věnoval daleko větší pozornost detailům, při jejichž zobrazování dosáhl kvalit srovnatelných s největšími nizozemskými mistry. Zcela výjimečná pak byla jeho schopnost zachytit strukturu zobrazovaných materiálů, především honosných šlechtických kostýmů.¹⁵⁸ Dalším prvkem, který Levickij sdílel se svými nejvýznamnějšími vrstevníky a který jejich díla učinil neobyčejně přitažlivá i pro dnešního diváka, je vystižení rozporu mezi blyštivou nádherou petrohradského dvora a vnitřní psychologií portrétovaných postav. Levického výjimečnost spočívá právě v tom, že nezobrazoval dokonale pouze drahocenné látky a zlaté ozdoby, ale také niterné emoce a charakter svých modelů. Jeho význam je někdy srovnáván s postavením vlámského malíře Anthonise van Dycka (1599–1641).¹⁵⁹ Ze slohového hlediska je nutné připomenout, že právě s činností Levického a celé jeho generace souvisí nástup rokoka v Rusku, především pak rokokového portrétu. Mezi Levického nejvyšší díla patří portrét Kateřiny II., podobizna architekta Alexandra F. Kokorinova (1726–1772) autora budovy Akademie výtvarných umění, a cyklus sedmi portrétů chovanek Smolného institutu. Zajímavostí je portrét francouzského osvícenského filozofa a spisovatele Denise Diderota (1713–1784), který Levickij namaloval během učenova pobytu v Sankt Petěrburku v roce 1773. Právě na něm je možné plně demonstrovat Levického schopnost ponořit

157 N. G. MAŠKOVCEV – N. N. Voronin, *Dejiny ruského umenia*, s. 137.

158 Nina BARABANOVA – Lev MOČALOV, *The female portrait in russian art*, New York 2006, s. 16.

159 G. H. HAMILTON, *The art and architecture of Russia*, s. 349.

se do hlubin svého modelu. Diderot je zobrazen velmi naturalisticky, přesto z něj ale vyzařuje mimořádná duševní síla.¹⁶⁰

Dalším z trojice největších portrétistů Ruska druhé poloviny 18. století byl Fjodor Rokotov (1735–1808). Ve schopnosti vystihnout niterný život portrétovaného a zároveň si dokonale osvojit technickou stránku malby se vyrovnal Levickému. Vrcholu své tvorby dosáhl mezi šedesátými a osmdesátými léty 18. století, kdy pobýval v Moskvě. Práce mimo centrum říše mu umožnila vytvořit si osobitější styl, který kladl větší důraz na intimní atmosféru obrazu a delikátnější zacházení s barvami.¹⁶¹ Nejcharakterističtějším prvkem jeho obrazů je lyrická oduševnělost, která se projevila například na jeho nejznámějším portrétu Alexandry P. Strujské (1754–1840), druhé manželky významného ruského básníka, kritika a vydavatele druhé poloviny 18. století Nikolaje Je. Strujského (1749–1796). Kromě toho Rokotov namaloval portréty řady dalších šlechticů a šlechtičen a také několik zdařilých podobizen carevny Kateřiny Druhé.

Vladimir L. Borovikovskij (1757–1825) byl o generaci mladší než Levickij a Rokotov. Stejně jako oni ale vycházel z rokoka, což se projevilo především v jeho portrétech menšího formátu. Nejprve studoval v Sankt Petěrburku u Levického a teprve postupně se osamostatňoval. Podstatou jeho portrétního díla byly „*melancholické a výrazně slovanské typy*.”¹⁶² Tesknost jeho postav ještě podtrhovala lyrická krajina v pozadí, která byla charakteristickým znakem Borovikovského tvorby. Soustředil se na portréty ruské urozené společnosti včetně širší carské rodiny [např. podobizna dcery cara-imperátora Pavla I., velkokněžny Jeleny Pavlovny (1783–1803) pocházející z devadesátých let 18. století]. I když bylo Borovikovského dílo ke konci jeho života ovlivněno Davidovým neoklasicismem, byl to právě on, skrze jehož tvorbu se rokoková elegance ruského dvora poloviny 18. století dočkala za vlády Alexandra I. své poslední hluboké reflexe.¹⁶³

Právě na sklonku Borovikovského života se však začala projevovat nevyhnutelná změna vkusu. Napoleonské války v Rusku, stejně jako všude v Evropě, posílily národní cítění, zájem o vlastní slavnou minulost a tím také přispěly k formování romantismu. Hrdinské činy z ruské historie se v té době staly běžným námětem, nicméně základy zájmu o ruskou minulost byly položeny už v 18. století. Stalo se tak především díky založení Akademie výtvarných umění, která se po vzoru svých evropských předchůdkyň soustředila na historickou malbu jako na nejvyšší malířský žánr. Klíčovou roli přitom sehrál nejvýznamnější představitel ruského akademického umění 18. století Anton P. Losenko (1737–1773). Losenko, který se po studiu na Akademii výtvarných umění vypravil do Paříže, kde se seznámil s vynikajícími pracemi italského malíře a architekta Raffaela Santiho (1483–1520) a francouzského malíře Nicolase Poussina (1594–1665).

160 N. G. MAŠKOVCEV – N. N. VORONIN, *Dejiny ruského umenia*, s. 162.

161 G. H. HAMILTON, *The art and architecture of Russia*, s. 345.

162 Tamtéž, s. 351.

163 Tamtéž, s. 352.

V Rusku se pak stal průkopníkem klasicismu. Kateřině II., která se o evropskou kulturu zajímala, tento nový styl vyhovoval. Losenko namaloval řadu historických maleb, většinou z antické historie či mytologie, nicméně i v těchto klasických námětech se objevují postavy s typicky ruskými rysy.¹⁶⁴ Vrcholem jeho tvorby se však stal obraz Vladimír a Rogneda z roku 1770. Jednalo se totiž o první moderní dílo zpracovávající téma z ruské historie.¹⁶⁵

Posledním malířským žánrem, který se v Rusku prosadil až na samém konci 18. století, byla krajinomalba. Hned první tři malíři tohoto zaměření dosáhli vynikajících výsledků. Fjodor M. Matvejev (1758–1826) a o generaci mladší Silvestr F. Ščedrin (1791–1830) se vypravili do Itálie, kde se seznámili s klasicistními krajinami francouzského malíře Nicolase Poussina a jeho krajana, malíře a grafika Clauda Lorraina (1600–1682), které jejich tvorbu natrvalo ovlivnily. Stejně jako tito slavní předchůdci z Francie se i Matvejev se Ščedrinem natrvalo usadili na Apeninském poloostrově a do Ruska se už nevrátili. Oba však s ruskou Akademií výtvarných umění udržovali písemný kontakt a mnohé jejich obrazy byly do ruských sbírek dodatečně zakoupeny. Díky tehdejší zálibě v Itálii navíc se svými italskými krajinami a pohledy na antické památky dosáhli celoevropského věhlasu. Poněkud jiný byl osud Fjodora Ja. Alexejeva (1753/4–1824). Stejně jako Matvejev a Ščedrin se i on vypravil do Itálie, kde jej nejvíce zaujaly Benátky a tehdy populární vedutista Giovanni Canal zvaný Canaletto (1697–1768). Alexejev se na rozdíl od výše zmíněných malířů vrátil zpět do Ruska, kde se proslavil svými pohledy na Sankt Petěrburg a Moskvu. Pro jeho obrazy je typický lehký stříbřitý tón, technické dokonalosti srovnatelné s jeho benátskými vzory však dosáhnout nedokázal.¹⁶⁶

Podtrhněme znovu, že se car Petr pokusil rovněž reorganizovat výchovu mladých umělců v Rusku. Státní dílnu, ve které se tvořily ikony, nechal roku 1711 přestěhovat z Moskvy do Sankt Petěrburgu a roku 1718 vyzval kupce, aby své syny dali vyškolit na umělce. Protože dosavadní nejvýznamnější vzdělávací instituce pro budoucí umělce (Tiskařský úřad v Petrohradě), kde se učilo kresbě a grafice, byl příliš zastaralý, zamýšlel Petr zřídit plnohodnotnou Akademii výtvarných umění. Tyto plány ovšem překazila Petrova smrt.¹⁶⁷

Petrovi nástupci projevili vůči umění ještě větší porozumění a svou činností Petrovy reformy dovršili. Carevna Jelizaveta roku 1757 v Petrohradě založila Akademii výtvarných umění, kterou Kateřina II. v roce 1764 obdařila významnými privilegii s přáním, aby byl až tento rok považován za klíčový při vzniku této umělecké instituce, čímž by její jméno bylo na věky spojeno s tímto důležitým aktem.¹⁶⁸ Vláda obou careven byla pro

164 N. N. NOVOUSPENSKIJ, *The Russian Museum*, s. 6.

165 G. H. HAMILTON, *The art and architecture of Russia*, s. 347.

166 N. N. NOVOUSPENSKIJ, *The Russian Museum*, s. 5., Týž, *Paintings from Russian Museum Collection*, s. 8.

167 G. H. HAMILTON, *The art and architecture of Russia*, s. 344.

168 *Dejiny ruského umenia*, s. 159; dále srov. http://www.oxfordartonline.com/subscriber/article/opr/t118/e2311?q=russian+art&search=quick&pos=1&_start=1#firsthit. Staženo 15. 11. 2013.

vývoj umění v Rusku skutečně důležitá. Zatímco Petr Veliký se zasloužil především o pronikání prvků moderního evropského umění do Ruska, za Jelizavety a Kateřiny už můžeme mluvit o ruském umění jako o jedné z mnoha národních odnoží evropských uměleckých slohů. Především se jednalo o ruskou podobu rokoka a klasicismu.

Kdežto na počátku 18. století měli v Rusku velmi silný vliv severoevropští, zvláště pak němečtí tvůrci [například Petrův první portrétista Gottfried Danhauer (1680–1737), rokokový malíř, jehož obraz *Car Petr I. v bitvě u Poltavy* se stal světoznámým], postupně je v následujících letech překonala italská a francouzská výtvarná kultura. Podíl na tom měl už Petr Veliký, který se zajímal o umění v Itálii a Francii a zval odtud umělce. Nicméně hlavní zásluha připadá až vkusu careven Jelizavety I. a Kateřiny Druhé. Právě za nich v Rusku působili mnozí cizí tvůrci, kteří přinesli aktuální evropské trendy. Nejvýznamnějšími umělci byli italští barokní malíři v ruských službách Pietro Rotari (1707–1762) a Stefano Torelli (1712–1784). Oba přinesli jemný rokokový styl, který dobře vyhovoval tehdejší dvorské eleganci.¹⁶⁹

Akademie výtvarných umění, která byla po řadu desetiletí jedinou oficiální institucí, jež vychovávala ruské umělce, měla silně ideologický ráz. Snažila se totiž umělcům vštepovat vlastenectví a občanské ctnosti, které měly být v jejich vlastní tvorbě obsaženy. Stejně jako na všech evropských akademiích i na té ruské dominoval klasicismus. Ve výuce se to projevilo důrazem na kresbu, kopírování antických památek, používání jasně a přehledně kompozice a umírněné využívání barev. Velký vliv na tom měl významný ruský politik druhé poloviny 18. století Ivan I. Šuvalov, obdivovatel klasicismu, sběratel evropského umění a jedna z klíčových osob při založení Akademie výtvarných umění, jejímž prvním ředitelem se také stal. Klasicistní linie byla umocněna spoluprací s francouzským klasicistním sochařem Nicolasem Francoisem Gillem (1712–1791), který se na budování Akademie výtvarných umění podílel četnými radami.¹⁷⁰

Díky Akademii výtvarných umění se v Rusku vedle portrétů začal rozvíjet nový umělecký žánr – historická malba. Kromě klasických a biblických témat se tehdy objevily první náměty převzaté z ruské historie. Zájem o národní minulost se ještě zvýšil na počátku 19. století v souvislosti s napoleonskými válkami, což už ale souviselo s prosazujícím se romantismem. Jako poslední nový žánr se na samém konci 18. století objevila rovněž krajinomalba, která byla výrazně ovlivněna klasickým italským krajinářstvím. V následujících dvou kapitolách se pokusím přiblížit nejvýznamnější domácí umělce, kteří v Rusku během 18. století působili. Na jejich tvorbě bude velmi dobře patrné, jak velkým vývojem ruské umění v této době prošlo.

Zásadní změnou, kterou do umění vnesla doba vlády Petra I., byla především skutečnost, že ve výtvarném umění, stejně jako v architektuře, které byly do této doby výsadou církve, začaly od počátku 18. století převládat světské prvky. Překonány byly i snahy

169 Srov. G. H. HAMILTON, *The art and architecture of Russia*, s. 344.

170 Srov. tamtéž, s. 345.

ruské pravoslavné církve bránit pronikání novot. Např. to, když patriarcha Nikon se ve druhé polovině 17. století snažil učinit pro stavbu kostelů závazným tradiční kupolovitý (nejlépe pětikupolovitý) typ.

Středověké církevní meze byly překonány i co do motivů a umění se nově odvíjelo jako ryze světské, uspokojující všechny potřeby stále náročnější postátňované (zbyrokratizované), sekularizované společnosti. Změny se týkaly i škály výtvarně uměleckých odvětví výtvarného umění. Do Ruska totiž pronikla odvětví, se kterými se mohli lidé již běžně setkávat na Západě.

Středem ruského uměleckého dění byla téměř do poloviny 19. století architektura, která od počátku 18. století začala využívat dokonalejších stavebních metod. Její rozvoj urychlila především stavba nového sídelního města a v něm výstavba veřejných budov. Nový životní styl ruské aristokracie spojený s jejím přesouváním se do měst si vynutil budování paláců, někdy i celých městských čtvrtí.

K dalšímu mohutnému rozmachu, a tentokrát nejen v architektuře, ale prakticky ve všech společenských i kulturních oblastech došlo od přelomu čtyřicátých a padesátých let 18. století. Tento vývoj pak vrcholil v polovině 18. století i institucionálně - založením Moskevské univerzity, Národního divadla a Akademie výtvarných umění. V tomto období také začaly působit mnohé další významné osobnosti ruské kultury, v čele s již zmíněným vědcem Michailem Lomonosovem. Byla to doba, kdy měla pro vzdělání a spolupráci ruských umělců velký význam tzv. komanda, malířská nebo stavební. Jednalo se v podstatě o učňovské dílny, kde žáci spojovali své teoretické studium s praktickou prací. V polovině 18. století bylo pro výchovu ruských architektů významné především moskevské Stavitelské komando. Ostatně Moskva byla v 18. století stále ještě největším ruským městem. V předchozích staletích byla v duchu ruské tradice vystavěna téměř bez výhrady ze dřeva. Dokonce i chodníky byly dřevěné. Někdy bylo dřevo dekorované - vyřezávané nebo malované, okna, verandy a štíty bývaly natřeny jasnými barvami. Co oku lahodilo, to ale nebylo praktické. Dřevěné Moskvě totiž hrozily mohutné požáry. Zejména v zimě, kdy i jediná jiskra, která vylétla z kamen, mohla rozpoutat skutečné peklo.¹⁷¹

V Rusku 18. století se úspěšně nejen výše ukázaná jednotlivá odvětví výtvarného umění. Upozorněme např. na rytiny, na nichž převládaly bojové náměty a pohledy na města. Umění tím reflektovalo nejvýznamnější události pro tehdejší Rusko - války s Osmanskou říší a Švédskem a výstavba Sankt Petěrburku. Mezi nejznámější rytce prvních desetiletí 18. století patřil Alexej F. Zubov (1682-1741), který na svých rytinách zachytil mj. imperátorku Kateřinu II. nebo detailní pohled na Sankt Petěrburk, a to nejen výstavbu tohoto města, ale i jeho pozdější rušný život. Pozoruhodné nepochybně je, že jeho rytiny jsou sice jednoduché, ale zato velmi přesné. Jeho krédem prý byla pravdivost.¹⁷²

171 Srov. *Paměti carevny Kateřiny II.* Praha 1993, s. 123-125.

172 Srov. Michail S. LEBEDJANSKIJ, *Gravjor petrovskou epochi Aleksej Zubov.* Moskva 1973.

Neméně významným uměleckým směrem Ruska 18. století byla plastika, která byla ve staroruském umění využívána pouze jako doplněk k architektuře či k užitkovým předmětům. Nyní se stala samostatnou výtvarnou složkou. Nejvýznamnějším sochařem prvních desetiletí 18. století byl původem Ital Carlo Bartolomeo Rastrelli (1675–1744). Mezi jeho nejlepší díla patří sochy a busty zobrazující Petra I., včetně jeho Jezdecké sochy, prvního pomníku carovi Petru I. postaveného v Rusku 18. století.

Nové impulzy, které přineslo 18. století, se výrazně dotkly i široké veřejnosti a s nimi spjatou architekturou. V ní však i nadále dominovala výstavba pro cara a okruh jeho poradců („vyskočků“). Současně s tím byla budována nová města, průmyslové komplexy, společenské a administrativní budovy. Změněnou podobu nabyly i kostely a kláštery, do jejichž architektonické výstavby začaly vlivem postupující sekularizace pronikat světské prvky. Zakládány byly i velké parky a sady, a to nejen na panských sídlech, ale také ve městech a v jejich okolí, většinou se jednalo o pravidelné parky respektující pravidelný geometrický princip, velmi často byly doplňovány pavilony, ermitážemi, umělými jeskyněmi, umělými jezery apod. Velká pozornost se soustředila i na monumenty oslavující vítězství ruských vojsk. Mezi architektky 18. století tohoto zaměření vynikl ukrajinského původu Ivan P. Zarudnyj (1670–1727), který byl všestranně nadaným umělcem.

Z architektonického hlediska je jeho nejvýznamnějším dílem, které zároveň patří i mezi nejlepší díla tohoto období, kostel archanděla Gabriela v Moskvě neboli tzv. Menšikovova věž, která vznikla v prvních letech 18. století podle přání Alexandra Menšikova na jeho pozemcích. Tato stavba se stala vzorem pro jiné stavby. Např. jeho kupole zakončená ostrým hrotem se později objevila na řadě staveb, zejména v Sankt Petěrburku.

V souvislosti s výstavbou Sankt Petěrburku byla do Ruska pozvána řada významných architektů tohoto zaměření ze zahraničí. Velmi bohaté bylo působení švýcarského architekta Domenica Trezziniho (1670–1734), jehož architektonická činnost je spojována především s Petropavlovskou pevností. Pod vedením Trezziniho byla od roku 1706 přestavována původní pískitá pevnost do kamenné podoby. Později Trezzini přestavěl celé hradby, stěny obrácené k Něvě dal obložit žulou. Tato pevnost byla na petropavlovskou přejmenována po založení chrámu svatého Petra a Pavla uvnitř této pevnosti. Chrám byl dokončen roku 1712 na místě původního dřevěného chrámu. Trezzini v tomto případě nedodržel do té doby užívaný byzantský styl, v jehož duchu se do té doby stavěly chrámy na Rusi – širokou kupoli s křížem vystřídal zakončení věže ostrým štíhlým hrotem, součástí zvonice je i orloj, který byl dovezen z Holandska v roce 1720. Poznámku si zaslouží skutečnost, že chrám svatého Petra a Pavla v Sankt Petěrburku nikdy neplnil funkce běžného chrámu, byl výhradně určen pro oslavu carů a careven či významných knížat, kteří zde také byli pochováni, mj. je zde pohřben i Petr I. na místě, které si sám vybral. Jednou z největších Trezziniho staveb je budova Dvanácti kolegií (dnešní sankt petěrburgská univerzita), která ve své době představovala zcela nový typ administrativní budovy.

Se Sankt Petěrburkem souvisí také činnost dalšího významného architekta neruského původu, kterým byl Francesco Bartolomeo Rastrelli. Jednalo se o syna známého sochaře Carla Rastrelliho. Bartolomeo Rastrelli se podílel mj. na přestavbě Petrodvorce, z něhož učinil nejkrásnější barokní areál v Rusku a, možná, i v Evropě. Petrodvorce se nacházejí poblíž Sankt Petěrburku. Jsou jedním z nejvýraznějších příkladů reflexe západního umění v Rusku. V podstatě měly představovat ruské Versailles.

Rastrelli na přání carevny Jelizavety Petrovny také vybuodoval v Petrohradě klášterní komplex ve Smolném, jehož původní název je odvozen od vaření téru pro ruskou námořní flotilu. Rastrelli dokončil klášterní komplex roku 1748. V jeho areálu stojí arcibiskupský palác a ústav pro výchovu šlechtických dívek, kde měli na počátku 20. století svoje sídlo bolševici a kde také mezi říjnem 1917 a březnem 1918 pracovala rada lidových komisařů (revoluční vláda) v čele s Vladimírem I. Leninem (1870–1924).

Ruské sochařství se nacházelo v daleko obtížnějším postavení než malířství. Až do vlády Petra Velikého hrálo jen velmi malou roli, protože církve vytváření trojrozměrných děl neschvalovala. Drobné lidové výtvořky, které se dochovaly, navíc svědčí o silném vlivu severoněmeckého pozdního baroka, takže o specifickém ruském umění zde nelze příliš hovořit. Ruský charakter měly pouze některé ploché reliéfy, které se inspirovaly ikonami.¹⁷³ Petr tak na počátku 18. století nemohl ruské sochařství přetvořit a „zmodernizovat“, jako se o to snažil v případě malířství, ale musel jej od základů vybudovat. Osvojit si sochařskou techniku je však daleko složitější, než se naučit malovat, což se podepsalo na dosažených výsledcích. Až do poloviny 18. století se neobjevil žádný skutečně významný ruský sochař. První moderní sochařská díla v Rusku tak pocházela od cizinců, které Petr Veliký do Ruska pozval.

Významnými umělci byli francouzský dekoratér Nicolas Pineau (1684–1754), který vyzdobil pracovnu Petra Velikého v Petěrhofu, a italský sochař Carlo Bartolomeo Rastrelli. Ten vytvořil několik významných bust, například bronzové portréty Petra Velikého a Menšikova. Typická je pro jeho tvorbu hra světla a stínů a antikizující tendence, která plně vyhovovala Petrově imperiální politice.¹⁷⁴ To však byly jediné významnější projevy sochařství, které se v Rusku až do založení Akademie výtvarných umění v padesátých letech 18. století objevily.

Velký vliv na první generaci ruských sochařů měl profesor Akademie výtvarných umění, klasicistní sochař Nicolas Francois Gillet, který ji vštěpoval zásady evropského klasicismu a seznamoval ji s významnými antickými díly. Prvním významným ruským sochařem byl Fedot I. Šubin (1740–1805). Začínal na Akademii pod Gilletovým vedením, poté ale studoval rovněž v Římě a Paříži. Proslavil se především jako portrétista ruské aristokracie. Ačkoli při svém studiu prošel hlavními centry klasicismu v Evropě, jeho dekorativnost je stále spíše rokoková. Nejvýznamnějšími díly byly portrét Kateřiny II., Grigorije Potěmkina či Pavla Prvního. Šubin uměl velmi dobře pracovat s mra-

173 Srov. G. H. HAMILTON, *The art and architecture of Russia*, s. 353.

174 Srov. tamtéž, s. 353–354.

morem a také dokázal zachytit psychologii portrétované osobnosti, kvůli čemuž bývá přirovnáván k mimořádné osobnosti francouzského klasicistního sochaře Jeanu Antoinu Houdonovi (1741–1828).¹⁷⁵ Školou u Gilleta prošel i druhý velký sochař druhé poloviny 18. století – Michail I. Kozlovskij (1753–1802). Stejně jako Šubin navštívil i Kozlovskij Řím a Paříž, na rozdíl od něj si však klasicistní sloh osvojil v daleko čistší podobě. Také svými náměty se od Šubina lišil. Hlavní náplní jeho díla totiž nebyly portréty, ale především drobnější sošky a sousoší s antickou tematikou. Pro jeho tvorbu je typická výrazná linearita, klasicky uměřená kompozice a lyričnost zobrazených výjevů. Do této kategorie spadají jeho nejslavnější díla, kterými jsou například Spící Kupid, Hymén či Alexandr Veliký. Jeho bronzová socha Polykrata ovšem dokazuje, že Kozlovskij zvládl vytvořit i velmi dramatické náměty. Také jeho portréty byly silně ovlivněny antickou kulturou, například jeho podobizna Kateřiny II. jako Minervy. Mimo tuto drobnější tvorbu Kozlovskij vytvořil nejvýznamnější ruský monument té doby – bronzový pomník vojevůdce Alexandra V. Suvorova (1730–1800) v Petrohradě. Podobně významné bylo i jeho pozlacené sousoší Samsona bojujícího se lvem pro fontánu v Petřofu, které však bylo později zničeno (dnes je nahrazeno pozdější replikou).¹⁷⁶ Další ruští sochaři už větších kvalit nedosáhli a nový rozkvět sochařství nastal až po roce 1800 během vlády Alexandra Prvního.¹⁷⁷

Srovnáme-li ruské výtvarné umění 18. století s evropským, pak je nesporné, že v Rusku šlo umění naprosto odlišnou cestou. Všechny klíčové události a ideje, na kterých moderní evropské umění vyrostlo, např. příklon k realismu v pozdním středověku, ideje perspektivy, obdiv k antice, spor o význam kresby a barvy v malířství, v Rusku nikdy neproběhly. Moderní evropské umění bylo do ruského prostředí importováno jako ucelený systém pravidel a tradic. Právě to činí ruské umění a zvláště počátky jeho moderní podoby neobyčejně zajímavé.

Roku 1756 vzniklo v Jaroslavlí první ruské veřejné profesionální divadlo. Brzy poté se objevila šlechtická divadla, v nichž byli herci nevolníci příslušných šlechticů. Takovými divadly se honosili např. senátor a tajný rada, mecenáš ruské vědy a umění Nikolaj P. Šeremetěv (1751–1809) a další významný mecenáš a sběratel ruského umění senátor kníže Nikolaj B. Jusupov (1750–1831). V malířství převládal portrét a velká historická plátna.

Ačkoli ruské umění neprošlo stejným vývojem jako to evropské, během 18. století si dokázalo pozoruhodným způsobem osvojit principy, na kterých moderní evropské umění stojí. Především tvorba první poloviny 18. století dokazuje, že nešlo o jednoduchý proces a že velkou roli sehrálo experimentování a pokusy organicky propojit tradice ruského umění s evropskou realistickou malbou. V ještě složitější pozici se

175 Srov. tamtéž, s. 354–355; srov. též *Dejiny ruského umenia*, s. 165–166; http://www.oxfordartonline.com/subscriber/article/grove/art/T078432?q=shubin&search=quick&pos=1&_start=1#T078432

176 Srov. tamtéž, s. 355; dále srov. *Dejiny ruského umenia*, s. 165–167.

177 Srov. G. H. HAMILTON, *The art and architecture of Russia*, s. 356.

nacházelo sochařství, které na nějaké specificky ruské tradice nemohlo navazovat a muselo rovnou přijmout aktuální (klasicistní) tendence. Na konci století už vznikala vynikající malířská i sochařská díla, která sice odpovídala základním formálním a technickým rysům evropského umění, přesto si však dokázala uchovat svůj osobitý ruský ráz.¹⁷⁸

12. Věda v ruském impériu 18. století

Rozvoj moderní vědy je spjat s myšlenkovým proudem osvícenství. Jím zformulované představy o člověku a společnosti měly hlavní podíl na formování encyklopedistů a vzniku akademie věd. Francouzská akademie věd byla založena roku 1635, obdobná Britská královská společnost v roce 1663, berlínská akademie roku 1711 [berlínská na návrh filozofa a matematika Gottfrieda Wilhelma Leibnitze (1646–1716), který se pak stal jejím prvním prezidentem a radil také Petru Velikému].

Petr I. nechal v Moskvě a Petrohradě zřídit řadu škol a učilišť, která měla prakticistní charakter. Měla především sloužit zdokonalení ruské armády a námořnictva v době války Ruska se Švédskem. Např. v Moskvě v roce 1701 zřídil školu matematických a navigačních věd, roku 1715 Námořní akademii, roku 1706 v Moskvě lékařskou školu, roku 1709 obdobnou lékařskou školu v Petrohradě.

Petr I. ovšem hleděl ve srovnání se svými předchůdci podstatně dále a kromě uvedených praktických věd vytvářel rovněž teoretické základy vědy. Projektem ruské akademie se poprvé začal zabývat po poltavském vítězství roku 1708. Během svých cest do německých zemí v letech 1711, 1712 a 1716 se opakovaně scházel s Leibnitzem a besedoval s ním o šíření věd v Rusku, resp. o osvícenství. Během své cesty do Francie v roce 1717 se zúčastnil zasedání francouzské akademie a byl zvolen za jejího člena. Hlavním Petrovým rádcem při konkretizaci myšlenky zřídit v Petrohradě Akademii byl německý lékař Lavrentij L. Blumentrost, jehož otec, známý lékař Lavrentij Blumentrost přicestoval do Moskvy i s rodinou již roku 1668 (zemřel tam roku 1705). Petr se radil rovněž se známým německým filozofem Christianem Wolfem. Ten sice do Ruska nepřišel, ale Petrovi v lecčems poradil.

Dne 18. ledna 1724 Petr Veliký podepsal zakladatelský statut („ustav“) Sankt Petěr-burské Akademie věd. První organizační zasedání Akademie se uskutečnilo až po Petrově smrti 12. listopadu 1725 a slavnostní zahajovací zasedání 27. prosince 1725. Prezidentem byl jmenován Blumentrost. Roku 1733 byl Blumentrost odvolán do Moskvy (roku 1754 byl jmenován kurátorem moskevské univerzity, která byla oficiálně zřízena o rok později, roku 1755) a řízení Akademie se ujal její dosavadní sekretář Ivan Danilovič Šumacher (1690–1761). Ten pak stál v čele Akademie až do roku 1746, kdy jej vystřídal hrabě Kiril G. Razumovskij. Tento vysoce postavený politický činitel však na prak-

178 Srov. tamtéž, s. 343.

tické vedení neměl čas, a tak ji fakticky vedl historik a knihovník Ivan I. Taubert (1717–1771).

Akademie věd byla založena v Sankt Petěrburku podle návrhu Petra I. potvrzeného Vládnoucím senátem pod oficiálním názvem Akademie věd a umění. Pro umění však v ní mnoho prostoru nebylo, a proto se opakovaně uvažovalo o založení samostatné akademie umění. Jak jsme již viděli, to se stalo v roce 1757 zásluhou Ivana I. Šuvalova. To již na základě carského nařízení z roku 1747 byla původní petrohradská akademie věd a umění přejmenována na Imperátorskou akademii věd a umění. Umění oficiálně z názvu vymizelo až v jejím novém statutu z roku 1803. Pak již šlo „jen“ o Imperátorskou akademii věd, od roku 1836 o Imperátorskou Sankt Petěrburgskou akademii věd, od května 1917 do roku 1925 Ruskou („Rossijskiju“) akademii věd, v letech 1925–1991 Akademií věd SSSR a od roku 1991 znovu Ruskou („Rossijskiju“) akademii věd.

Oficiální otevření Akademie věd se uskutečnilo v Sankt Petěrburku 27. prosince 1725 velkým shromážděním. Původně petrohradskou akademii tvořila tři oddělení (třídy): matematika, astronomie, geografie, navigace a mechanika první třídu; fyzika, anatomie, chemie a botanika druhou třídu a rétorika, starožitnosti, historie a právo třetí třídu. Postupně byly při Akademii věd vybudovány knihovna, muzeum, observatoř, fyzikální kabinet, chemická laboratoř (založená v roce 1748 Lomonosovem), anatomická laboratoř, uměnovědné třídy, dílny a tiskárna. Protože původně byla akademie projektována šířeji než jen badatelská organizace, byly při akademii založeny Akademická univerzita a Akademické gymnázium. Akademická univerzita však nedosáhla úrovně vysoké školy, byla to víceméně příprava pro výuku ruštiny pro ty, kteří v akademii působili a byli neruského původu. Po vzniku skutečné vysoké školy v Moskvě byla její činnost postupně utlumována, až byla roku 1767 zcela zastavena. Přesto nelze její význam podceňovat. Měla praktický význam pro přípravu prvních členů Petrohradské akademie z řad Rusů.

Prvním předsedou Petrohradské akademie věd byl jmenován lékař Lavrentij L. Bljumentrost (1692–1755). Prvními akademiky byli jmenováni roku 1725 členové jiných akademií, zejména berlínské, boloňské a pařížské, kteří byli do Ruska pozváni Petrem Velikým. Např. švýcarský matematik a konstruktér Jakov German (1678–1733) nebo švýcarský fyzik, mechanik a matematik Daniil Bernoulli (1700–1782). Prvním domácím akademikem se stal Lomonosov. V průběhu 18. století Petrohradská akademie přijala za svoje členy 160 zahraničních badatelů. Mezi nimi byli Francois Maria Arouet zvaný Voltaire, Denis Diderot, D’Alembert, Karel Linne (1707–1778) a Benjamin Franklin (1706–1790).

Petrohradská akademie věd nečerpala pouze ze zahraničních zdrojů. Ve druhé polovině 17. století totiž existovala v Kyjevě duchovní akademie, která připravovala svoje absolventy s výtečnými znalostmi latiny, logiky, fyziky a filozofie. Roku 1687 byla v Moskvě zřízena Slovansko-řecko-latinská akademie, která se orientovala na společen-

ské vědy. V průběhu 18. století se stal v ní zřejmý vliv osvícenství. Na této škole mj. od roku 1731 studoval Lomonosov.

Negativní vliv na Akademii měl v letech 1730–1741 Biron a další „vremenščiki“. Klešala dotace a někteří odborníci museli dokonce z Ruska odejít. Jiní zahraniční akademici do té doby působící v Sankt Petěrburku raději dobrovolně přijali nabídku působit v Prusku. Jistou kompenzací byla skutečnost, že i nadále udržovali s Petrohradskou akademií kontakty a že někteří ruští studenti za nimi jezdili na dostudování právě do Pruska.

Od samotného počátku vzniku Akademie věd existoval projekt, jak zaplnit Akademii ruskými studenty. Kromě toho, že to byla vědecká instituce, u ní totiž od počátku existovalo učiliště nahrazující absentující univerzitu. Členové akademie proto současně vyučovali. Většina studentů ovšem přicházela ze Slovansko-řecko-latinské akademie. Mezi ně patřil i Štěpan P. Krašeninnikov (1711–1755), který přišel do Petrohradské akademie v roce 1732. Krašeninnikov se proslavil jako účastník expedice na Sibiř, kterou v roce 1733 vedli německý přírodovědec Iogann G. Gmelin (1709–1755) a německý historik Fjodor I. Miller (1705–1783). Oba v ruských službách pak pobýli na Sibiři deset let, přičemž shromažďovali zeměpisné, historické, přírodovědné i etnografické materiály. Miller v letech 1750–1755 napsal práci „*Opisanije zemli Kamčatki*“ – zásadní práci pro poznání přírodopisu ale i národopisu a historie Kamčatki.

Zásluhou Akademie věd začaly ve druhé polovině 18. století vycházet i popularizující práce a časopisy, od roku 1785 Akademie pořádala i popularizační přednášky. Oproti publikacím, které stále vycházely v cizích jazycích, se přednášky konaly v ruštině.

Nedílnou součástí rozvoje ruské vědy 18. století bylo založení moskevské univerzity. Stalo se tak roku 1755. Současně bylo při univerzitě zřízeno gymnázium, které připravovalo ke vstupu na univerzitu. Od počátku měla univerzita tři fakulty. Filozofická fakulta byla povinná pro všechny studenty, studovala se tři roky. Měla čtyři katedry – filozofie, fyziky, historie a básnictví. Vyučovala se však na ní rovněž matematika, ekonomie a tzv. slovanské vědy. Po absolvování filozofické fakulty bylo možné studovat právo nebo lékařství. Roku 1755 začal vycházet v Petrohradské akademii věd první ruský historický časopis – měsíčník – „*Ježemesjačnyje sočiněnija, k pol'ze i uveseleniju služšačeje*“. Vycházel ale jen do roku 1764. Později jej nahradily *Akademické zprávy* („*Akademičeskije izvestija*“), jejich tematický záběr však byl širší. V sedmdesátých letech 18. století se začala při moskevské univerzitě organizovat Svobodná ruská shromáždění („*Volnoje Rossijskoje sobranije*“). Ta v letech 1774–1783 vydávala dokumenty k ruským dějinám, tzv. „*Opyty trudov*“. Vyšlo jich však pouze šest svazků.

Hlavním vědeckým směřováním Petrohradské akademie byly v 18. století fyzikálně matematické a přírodovědné vědy, do jejichž rozvoje vnesli výrazný vklad M. V. Lomonosov, Ž. N. Děčil, L. Ejler, S. P. Krašeninnikov a I. I. Lepjochin. Stranou pozornosti ovšem, tak jak to odpovídalo obecně světovému zaměření, nestály ani společenské vědy. A v jejich čele historie. Nejvýznamnějšími historiky byli výše zmínění Bajer a Miller.

Zásluhou Akademie se ale v této době zorganizovala i řada vědeckých expedicí studujících území ruského impéria. Významná byla i příprava Atlasu ruského impéria. Akademie vydávala vědeckou, vědecko-populární i uměnovědnou literaturu, udržovala vztahy se zahraničními vědeckými centry.

Na přelomu 18. a 19. století se v souvislosti se vznikem sítě vysokých škol funkce Akademie proměnily. Její činnost se prakticky omezila na bádání. To byl hlavní důvod vzniku nového statutu Petrohradské akademie věd, který byl přijat v roce 1803: vymezil postavení akademie věd jako ústředního vědeckého orgánu země. Nově byla Akademie tvořena jen dvěma odděleními: fyzikálně-matematickým a historicko-filologickým. Akademická univerzita i gymnázium byly zrušeny. K další zásadní změně v chodu Petrohradské akademie došlo za cara – imperátora Mikuláše Prvního. Dle statutu, který schválil v roce 1836, byla vědecká bádání v Akademii podřízena potřebám rozvoje ruského průmyslu.

Ve druhé polovině 18. století ovšem vznikla v Rusku ještě jedna akademie – Ruská („Rossijskaja“) akademie. Byla založena v roce 1783 carevnou Kateřinou II. a její přítelkyní kněžnou Jekaterinou R. Daškovovou. Jejím sídlem byl opět Sankt Petěrburg. Nebyla to ale konkurence Petrohradské akademie, ale její specializační odnož. Byla vytvořena jako centrum pro výuku ruského jazyka a ruské slovesnosti. Opět podle vzoru francouzské akademie. Jejím hlavním dílem a současně i ústředním dílem celého ruského osvícenství se stalo vydávání ruského (rossijského) akademického slovníku.

První předsedkyní Ruské akademie se stala kněžna Daškovová, výkonným sekretářem se stal přírodovědec a lexikograf Ivan I. Lepjochin (1740—1802). První zasedání členů Ruské akademie se uskutečnilo v domě kněžny Daškovové. Tento dům byl o deset let později rozšířen podle projektu Vasilije P. Stasova (1769—1848). Akademie zde pak sídlila až do počátku 19. století. Teprve v letech 1802–1804 pro ni byla postavena samostatná budova na Vasiljevském ostrově. Akademii tvořilo v posledních desítiletích 18. století šedesát členů. Vědecká zasedání se konala každý týden. Roční rozpočet Akademie se pohyboval v rozmezí od šesti do šedesáti tisíců rublů. Ale s výjimkou doby Pavla I., kdy Akademie nebyla státem vůbec dotována.

Jedním z největších činů Ruské akademie bylo zavedení nového písmene – Ě – do azbuky. A to již měsíc a půl od zahájení činnosti akademie. Současně byly zahájeny práce na výše zmíněném slovníku. V letech 1786—1797 Akademie vydávala sborník *Ruské divadlo* („Rossijskij teatr ili Polnoje sobranije vsech rossijskich tetralnych sočinenij“). Jeho cílem bylo shromáždit do jednoho celku všechny dosavadní v Rusku vytvořené, tištěné i rukopisné divadelní hry. Vyšlo celkem 43 dílů. Výše zmíněný slovník Ruské akademie byl vydáván v letech 1789—1794. Vyšel v šesti svazcích. Obsahoval 43 257 slov. Práce nad slovníkem byly zahájeny v roce 1783 a trvaly plných jedenáct let. Francouzská akademie potřebovala pro podobný slovník šedesát let — od roku 1634 do roku 1694, kdy již slovník zastaral. Ruský slovník obsahoval elementy etymologického slovníku, slova byla řazena podle kořene, z něhož bylo možné určit, z čeho slovo

pocházelo. Současně byla do slovníku zařazena řada nových slov, např. slov, která do odborné terminologie zařadil Lomonosov. Na shromažďování slov se podílelo třicet pět akademiků a řada dalších významných osobností. Mezi členy Ruské akademie patřili D. I. Fonvizin, G. R. Děržavin, v 19. století pak např. Alexandr S. Puškin (1799–1837) či Alexandr P. Protasov (1724–1796).¹⁷⁹

Nejen zásluhou Akademie věd, ale i působením řady dalších odborných škol se v Rusku 18. století množily technické vynálezy. V letech 1763–1766 např. ruský vynálezce Ivan I. Polzunov (1728–1766) sestrojil v Rusku první parní stroj a první dvouválcový motor na světě. V téže době ruský mechanik a vynálezce Ivan P. Kulibin (1735–1818) postavil tři sta metrů dlouhý jedno obloukový most přes řeku Něvu.

Ve druhé polovině 18. století se profesionalizovala i historická věda. Kořeny profesionalizace ovšem byly starší. Jako její výsledek byla např. za účasti Petra I. vytvořena *Historie severní války* (vydaná ovšem až na konci 18. století) a ve stejné době vznikla práce *Úvaha o příčinách severní války* („*Rassužděnije o pričinach severnoj vojny*“) ruského státníka a diplomata dvora Petra I. Pjotra P. Šafirova (1669–1739). V letech 1720–1750 vydával dvorní historiograf Vasilij N. Tatiščev (1686–1750) pětidílné *Ruské dějiny od nejstarších dob do konce XVI. století* („*Istoriju Rossijskuju s drevnějšich vremen do konca XVI v.*“), polyhistor Michail V. Lomonosov napsal *Nejstarší ruské dějiny do roku 1054* („*Drevnjuju Rossijskuju istoriju do 1054 g.*“). Ve druhé polovině 18. století vydal historik kníže Michail M. Ščerbatov (1733–1790) sedmidílnou „*Istoriju Rossii s drevnějšich vremen*“, ve které byly vyloženy historické události do roku 1610. Na konci 18. století se objevilo třicet dílů historika a dvorního rady Ivana I. Golikova (1735–1801) *Dějanija Petra Velikogo*.

Aktivně se ve druhé polovině 18. století rozvíjela literatura a umění. Mezi nejvýznamnější představitele literatury náleželi Feofan Prokopovič, Dmitrij K. Kantěmir (1673–1723), (satiry), Vasilij K. Tredjakovskij (1703–1768), (teorie poezie, překlady), Michail V. Lomonosov, Alexandr P. Sumarokov (1717–1777), (dramaturgie). Dominujícím uměleckým směrem se i zde stal klasicismus. Jeho největším básníkem byl Gavrila R. Děržavin (1743–1816), opěvující věk Kateřiny II. a jeho velká vojenská vítězství a velkolepý šlechtický životní styl. Zapomenout ovšem nelze ani na básníka a překladatele Vasilije P. Petrova (1736–1799), překladatele Iliady Jermila I. Kostrova (1755–1796), velké dramaturgy Denise I. Fonvizina (1744–1792), Alexandra O. Ablesimova (1742–1783), Vasilije V. Kapnista (1757–1823), Jakova V. Knjažnina (1742–1791), Petra A. Plavilščikova (1760–1812) či Ivana A. Krylova (1769–1844). Na konci 18. století vystřídal v ruském prostředí klasicismus sentimentalismus. Jeho významnými představiteli byli historik Nikolaj M. Karamzin (1766–1826), básník Ivan I. Dmitrijevič (1760–1837) a spisovatel Alexandr N. Radiščev.

¹⁷⁹ Činnost Ruské akademie byla ukončena v roce 1841, kdy část jejich členů přešla do Akademie věd, do jejího oddělení ruského jazyka a slovesnosti.

V. Závěr

Petr Veliký se stal tvůrcem imperiálního Ruska. Ruska, jehož kořenem nebyla pouze rusko-pravoslavná Moskevská Rus, předchůdkyně petrovského imperiálního Ruska, ale i řada dalších kořenů tkvících v minulosti různých národů a národností odlišných kulturních a náboženských orientací, které se řízením osudu (velmocenským úsilím) staly součástí ruského imperiálního celku. Tyto orientace se vzájemně ovlivňovaly a prolínaly, aby vytvořily specifický charakter imperiálního kulturně civilizačního celku, který se proměňoval v závislosti na dalším společenském a historickém vývoji zmíněného státního celku.

Moskevská Rus spatřovala smysl své existence v rozvinutí odkazu Byzance. Pro Petrovské Rusko to bylo nedostatečné. Petr zahájil zásadní modernizaci s cílem přiblížit, ale současně i oddálit ruské impérium od ostatní Evropy. Přiblížit proto, aby se nové Rusko stalo ostatní Evropě konkurenceschopné: politicky, ekonomicky a především vojensky. Vzdálit proto, aby Rusko zůstalo výjimečným, zvláštním, mimořádným celkem vynikajícím nad ostatní státy svojí velikostí, mentalitou i cítěním. Petrovu zásadní modernizaci rozvíjeli všichni jeho následovníci (následovnice) 18. století. Někteří méně výrazně, jiní více. Činili tak zejména proto, že Petrovy reformy byly pouze prvním krokem ke konkurenceschopnosti a výjimečnosti ruského státu. Leccos z toho, co Petr učil, bylo navíc nutné poopravit, jít poněkud jinou cestou. Neměnila se přece jen některá část: politický systém, ekonomika, právo, ale i celek. Proměňovala se celá společnost. A to ve své mnohokulturnosti a multikonfesionalitě: rodila se nová civilizace řídicí se imperiálními zásadami a kulturně civilizačními hodnotami. Sebevědomí, které se díky modernizačním krokům 18. století v ruské společnosti prohlubovalo, se šířilo celou společností. Na jeho počátku byla změna identity z přináležitosti k moskevskému carovi k přináležitosti k imperátorovi, osobnosti nejen ochraňující státní celek, ale také z něj vytvářející všestranně konkurenceschopný mohutný kulturně civilizační multinacionální svérázný konglomerát.

18. století svou modernizací vytvořilo základy nového ruského imperiálního myšlení i řízení státního celku – ruského impéria. Z odkazu Petra Velikého i dalších ruských panovníků 18. století těžili nejen ruští carové 19. století, ale i jejich následovníci stojící v čele ruského / sovětského státního celku ve 20. století. Srovnání a identifikace odlišností ruského 18. století se sovětským 20. stoletím však překračuje rámce této publikace.

Na konci 18. století se tak dotvořila zčásti evropeizovaná „Rossijskaja imperia“ jako autoritativní byrokratický stát upevňující sám sobě vizi o své velikosti a moci. Autoritativní vláda byla silným nástrojem pro udržení jednoty ohromného ruského území, nerovnoměrně rozvinutých oblastí, více než stovky nesourodých národností. Samotná Kateřina II. konstatovala, že dojde-li k rozbití autoritativní samoděržavné moci v Rusku

a zavládne-li jiná forma, Rusko se rozpadne. K podobnému závěru dospěl i Karamzin, kladoucí si řečnickou otázku, na níž předem odpovídal – Rusku nemůže vládnout nic jiného než neomezená moc.

Obraz Ruska se od 18. století výrazně proměnil. Byl postaven na mytologizaci Petra Velikého a jeho údajně zásadně novátorských reforem vytvářejících nové moderní Rusko. Z toho také vyplynul pro 19. století typický diskurs – slavjanofilové obhajující předpetrovské Rusko pro jeho sobornost a tradice – a zapadníci velebící změny, které do ruského prostředí vnesl, aniž by zásadně změnil ruské tradice, Petr Veliký. Stavění Ruska předpetrovského a popetrovského do příkrého rozporu se dokonce projevilo i v umění. Ruské umění 18. století kladlo důraz na člověka jako článek společnosti. Stěžejním reformním prvkem pro umění byla církevní Nikonova reforma. Po ní následující církevní rozkol byl znakem společenského rozkolu a slabosti tradicionalistické státní ideologie. Vzpouře (bunty) 17. století tuto krizi jen podtrhly.

Jelizavetina politika byla politikou restaurace. Carevna Jelizaveta např. obnovila Senát včetně jeho titulu Vládnoucí. Její politika na jedné straně rozšiřovala šlechtická práva, na druhé straně posilovala rolnickou závislost. Za Anny Ivanovny byla doba šlechtické služby omezena na dvacet pět let. Jestliže v roce 1730 bylo v Rusku třicet metalurgických podniků, pak v roce 1750 jich bylo okolo sta. Na počátku šedesátých let 18. století se počet obyvatel ruského impéria odhadoval na dvacet tři milionů, z toho devadesát čtyři procent tvořili rolníci. Ve městech žilo méně než sedm set tisíc lidí, tj. ne více než pět procent.

Za vlády Jelizavety Petrovny se Rusko přeměnilo ve šlechtickou monarchii. Vnitřní politika se plně zaměřovala na zájmy šlechty, zahraniční pak na posílení impéria mezi ostatními předními evropskými mocnostmi. V této politice zcela pokračovala i Kateřina II., za níž vstoupilo ruské samoděržaví do svého zlatého věku. Za Kateřiny II. rovněž dosáhlo svého apogea nevolnictví. Následkem Pugačovova povstání byla likvidace Záporožské Seči, zrušení kozácké samosprávy na Donu a přesídlení kozáků z Ukrajiny na Kubáň, tehdejší ruskou okrajinu. Jajické kozáky Kateřina přejmenovala na uralské a ustanovila nad nimi policejní dozor. Pavel I. vydal v roce 1797 nařízení, kterým zakazoval nevolníkům pracovat na panském více než tři dny týdnů a v neděli či o svátcích.

Od petrovské doby se posunula idea Moskvy jako Třetího Říma do kvalitativně odlišné podoby – primární už nebyla církev a pravoslavná víra, ale stát podporovaný církví a pravoslavnou vírou. Idea Svaté Rusi byla stále zřetelněji zaměňována za celospolečenský ideál Velké Rusi (Rossii) jako státu. Stát se stal celospolečenskou záležitostí. Už nešlo jen o to v něj věřit, ale jej i vskutku prožívat a využívat. Důkazem toho se stala kultura, která šla v bezprostředním závěsu za politickými změnami. Na přelomu 18. a 19. století vznikl srozumitelný jazyk – graždanka, vznikala ale také literární jazyk Puškina. Naproti tomu vymizel elitářský církevně slovanský jazyk. Roku 1725 vznikla petrohradská akademie věd, roku 1755 moskevská univerzita, roku 1775 Bolšoj teatr.

Rejstřík

Abbás I., zvaný Veliký, 1571–1629, perský šáh 1587–1629	95
Abdul Hamid I., 1725–1789, osmanský sultán 1774–1789	151
Ablesimov, Alexandr O., 1742–1783, ruský spisovatel a dramaturg.	183
Adrian, světským jménem Andrej, 1627–1700, patriarcha moskevský a vši Rusi 1690–1700	53, 80
Alexandr I. Pavlovič, 1777–1825, ruský car-imperátor 1801–1825	6, 41, 74, 90, 113, 119, 129, 143, 145, 154, 159, 161, 164, 165, 172, 178
Alexandr II. Nikolajevič, 1818–1881, ruský car-imperátor 1855–1881.	56, 94, 95
Alexandr III. Alexandrovič, 1845–1894, ruský car-imperátor 1881–1894.	94
Alexandra Fjodorovna, rozená Alice, ?, princezna Hesensko-Darmstadtská, 1872–1918, manželka posledního ruského cara-imperátora Mikuláše II.	95
Alexej I. Michajlovič, 1629–1676, ruský car 1645–1676	23–38, 72, 92, 94, 95
Alexej Petrovič, 1690–1718, syn Petra I., následník trůnu.	84, 86, 90, 160
Alexejev, Fjodor Ja., 1753/4–1824, ruský výtvarník	173
Amvrosij, světským jménem Andrej Stěpanovič Zertis-Kamenskij, 1708–1771, moskevský metropolita 1768–1771.	134
Anastásie Romanovna, 1530/1532–1560, první žena cara Ivana IV.	18, 19
Anna I. Ivanovna, 1693–1740, ruská carevna 1730–1740	52, 62, 79, 85, 91, 94, 96, 98–105, 107, 109, 142, 185
Anna I. Miloslavská, ?, manželka Borise I. Morozova	24
Anna Leopoldovna, rozená Elisabeth Katarina Christine, 1718–1746, meklenburská kněžna, regentka ruského trůnu 1740–1741	105, 106, 128
Anna Petrovna, 1708–1728, dcera Petra I. Velikého	18, 85, 86, 99, 118, 124
Antonín Ulrich, ?, brunšvický vévoda, manžel Anny Leopoldovny	105, 106
Apraksin, Fjodor M., 1661–1728, ruský vojenský činitel, admirál	96
Apraksin, Stěpan F., 1702–1760, kníže, ruský vojenský činitel, generál	107, 117
August II., zvaný Silný, 1670–1733, polský král 1697–1733, saský kurfiřt (Friedrich August I.) 1694–1733	60, 63, 103, 115
August III., 1696–1763, polský král 1733–1763, saský kurfiřt (Friedrich August II.) 1733–1763	115, 150
Avvakum, světským jménem Avvakum Petrovič Kontratjev, 1621–1682, ruský duchovní, protopop (přibližně hodnost vikáře), zakladatel sekty starověrců	30
Bacon, Francis, 1561–1626, anglický filozof, historik a politik	78
Bajer (Bayer), Gottlieb S., 1694–1738, německý historik v ruských službách	119, 120, 147, 181
Basileos II., Bulgaroktonos (Bulharobijec), 958–1025, byzantský císař 976–1025	93
Bataševové, významný ruský rod, v 18. století známý především výrobou zbraní.	47
Beklešov, Alexandr A., 1743–1808, ruský vojenský činitel, generál, vrchní prokurátor Nejsvětějšího synodu	161

Béla IV. (1206–1270), uherský král 1235–1270	18
Bělskij, Andrej F., polovina 17. stol. – po 1692, ruský šlechtic, okolnič, bojar.	36
Benkendorf, Alexandr Ch., 1782–1844, kníže, předseda III. oddělení kanceláře carského veličenstva (tajné policie) 1826–1844.	108
Benningsen, Leontij L., 1745–1826, hrabě, ruský vojenský činitel, generál.	165
Bering, Vitus Jonassen, 1680–1741, ruský mořeplavec.	57, 97, 98
Bernoulli, Daniil, 1700–1782, švýcarský fyzik, mechanik a matematik, zakladatel hydrodynamiky, v letech 1725–1733 působící v Rusku	180
Bestužev-Rjumin, Alexej P., (Bestjužev-Rjumin), 1693–1766, ruský politický činitel a diplomat, kancléř 1744–1758, předseda zahraničního kolegia 1758	107, 115–117, 141
Bezborodko, Alexandr A., 1747–1799, ruský politický činitel, kancléř impéria 1797–1799.	10, 113, 138, 147, 158
Bibikov, Alexandr I., 1729–1774, ruský politický činitel, senátor, generál.	132, 135, 136
Bidlo, Jaroslav, 1868–1937, český historik.	8, 9
Biron, Ernst Johann, 1690–1772, ruský šlechtic, hrabě, kuronský vévoda 1737–1741 a 1763–1769, rádce ruské carevny Anny Ivanovny, regent ruského impéria 1740	100–107, 127, 181
Blumentrost, (Bljumentrost) Lavrentij L., 1692–1755, německý lékař v ruských službách, předseda Petrohradské akademie věd 1725–1733	119, 120, 179, 180
Le Blond, Jean-Baptiste Alexandre, 1679–1719, francouzský architekt v ruských službách, vrchní stavitel Sankt Petěrburku	170
Boltin, Ivan N., 1735–1792, ruský historik.	120
Boltin, Ivan V., ?, ruský vojenský činitel a politik první poloviny 18. století, zastupující sibiřský gubernátor 1728–1731	54
Boris, ? – 1015, kníže Kyjevské Rusi, svatý, patron ruských zemí.	168
Gleb, ? – 1015, kníže Kyjevské Rusi, svatý, patron ruských zemí	168
Boris Godunov, 1552–1605, švagr cara Fjodora I., ruský šlechtic, bojar, regent moskevského trůnu 1585–1598, ruský car 1598–1605	19, 20, 22, 37, 45, 48, 51, 94, 95
Borovikovskij, Vladimir L., 1757–1825, ruský výtvarník	172
Brjus, Jakov V., 1670–1735, skotský politický a vojenský činitel v ruských službách, generál, polní maršál, ruský diplomat, významný přírodovědec a astronom	56
Bulavin, Kondratij A., 1660–1708, ataman bachmutských kozáků, vůdce rolnického povstání 1706–1708	71, 72
Buturlin, Andrej V., ? – 1672, ruský státní činitel, okolnič, bojar, vévoda	30
Buturlin, Ivan I., 1661–1738, ruský vojenský činitel, generál	43
Canal, Giovanni, vaný Canaletto, 1697–1768, italský malíř, grafik a rytec.	173
Caravaque, Louis, ? – 1752, francouzský portrétista v ruských službách.	170

Catullus, Gaius Valerius, 84 př. n. l. – 54 př. n. l., římský básník	77
Čerkasov, Ivan A., 1692–1758, baron, ruský státní činitel	108
Čerkasskij, Alexej M., 1680–1742, okolnič, bojar, senátor, tajný rada, kancléř ruské říše 1741–1742, sibiřský gubernátor 1719–1726	101
Čirikov, Alexej I. 1703–1748, ruský šlechtic a cestovatel	57, 98
Čuprov, I., ?, rolník z Archangelska.	132
D'Alembert, Jean Baptista le Rond, 1717–1783, francouzský osvěcenský filozof a matematik	112, 180
Danhauer, Gottfried, 1680–1737, německý portrétista v ruských službách	174
Daniil Romanovič Haličský, 1201–1264, veliký kníže kyjevský 1240, papežem korunovaný král Rusi 1254–1264	18, 19
Daškovová, Jekaterina D., 1743–1810, za svobodna Voroncová, ruská kněžna, zakladatelka a první předsedkyně Ruské akademie 1783–1810	125, 147, 182
David, ?, biblická postava, údajný třetí izraelský král 1013–973 př. n. l.	94
Děmidov, Nikita D., 1656–1725, ruský průmyslník	32
Děmidov, Prokopij A., 1710–1786, ruský průmyslník, mecenáš moskevské univerzity	147
Děržavin, Gavrila R., 1743–1816, ruský osvícenský básník a dramatik, senátor a tajný rada	92, 112, 183
Descartes, René, 1596–1650, francouzský filozof, matematik a fyzik	78
Diderot, Denis, 1713–1784, francouzský osvícenský filozof a spisovatel	129, 171, 172, 180
Dmitrij I. Donský, 1350–1389, kníže moskevský 1359–1389, velký kníže vladimírský 1363–1389	17
Dmitrij Ivanovič, zvaný Ugličský, 1581–1591, syn ruského cara Ivana IV., následník carského trůnu	18
Dmitrijev, Ivan I., 1760–1837, ruský básník	183
Dobrovský, Josef, 1753–1829, kněz, český lingvista a historik, zakladatel české slavistiky	8
Dolgorucí, významný ruský rod	88, 98, 100, 167
Dolgorukij, (Dolgorukov), Grigorij F., 1656–1723, ruský politický činitel, diplomat.	88
Dolgorukij, Jakov F., 1659–1720, ruský šlechtic, bojar, kníže	88
Dolgorukij, (Dolgorukov), Vasilij V., 1667–1746, ruský vojenský činitel, generál polní maršál, člen Nejvyšší tajné rady 1727–1730, předseda Vojenského kolegia 1730–1731 a 1741–1746.	72, 88
Dolgorukov, Jurij B. 1664–1707, ruský šlechtic, kníže	71
Dolgorukov, Lukič, Vasilij, 1670–1732, ruský diplomat, člen Nejvyšší tajné rady 1727–1730.	88
Dolgorukov, Michail Ju., 1632–1682, ruský kníže.	40
van Dyck, Anthonis, 1599–1641, vlámský malíř.	171
Ejdelman, Natan Ja., 1930–1989, ruský historik	163

Ferdinand III., 1608–1657, císař Svaté říše římské národa německého 1637–1657	31
Fermor, Viliam V., 1702–1771, hrabě, ruský vojenský činitel	117
Filaret, 1554–1633, světským jménem Fjodor Nikitič Romanov, bratranec cara Ivana IV., ruský politický a duchovní činitel, mnich, patriarcha moskevský a vši Rusi 1619–1633.	20
Filofej, 1465–1542, mnich pskovského kláštera, starec, pravděpodobný autor teorie Moskva – Třetí Řím.	14, 61
Fjodor I. Ivanovič, zvaný Blažený, 1557–1598, ruský car 1584–1598	18, 19, 37, 51, 94
Fjodor III. Alexejevič, 1661–1682, ruský car 1676–1682.	29, 36–40
Florovskij, Antonij V., 1884–1968, ruský historik.	9
Fonvizin, Denis I., 1745–1792, ruský prozaik, básník a dramaturg epochy klasicismu	141, 143–145, 183
Fonvizin, Michail A., 1788–1854, člen děkabristického spiknutí	144
Franklin, Benjamin, 1706–1790, americký státník, diplomat, přírodovědec a spisovatel	122, 180
Friedrich I., 1657–1713, první pruský král 1701–1713.	113
Friedrich II. zvaný Veliký, 1712–1786, pruský král 1740–1786	117, 127, 128
Friedrich Vilém, ?, kuronský vévoda 1698–1711	100
Friedrich Vilém I., 1688–1740, pruský král 1713–1740.	113
Gagarin, Vasilij A., ?–1791, ruský kníže, mecenáš umění	112
Gercen, Alexandr I., 1812–1870, ruský revoluční demokrat	44
German, Jakov, (Hermann, Jakub), 1678–1733, švýcarský matematik a konstruktér	180
Gillet, Nicolas-Francois, 1712–1791, francouzský sochař epochy klasicismu	174, 177, 178
Gmelin, Iogann G., 1709–1755, německý přírodovědec v ruských službách	181
Golicyn, Dmitrij A., 1734–1803, ruský vojenský činitel, generál	143
Golicyn, Dmitrij M., 1721–1793, kníže, ruský diplomat, ruský vyslanec ve Vídni 1760–1792	147
Golicyn, Dmitrij M., 1665–1737, kníže, ruský politik	86, 88, 90, 96–101
Golicyn, Vasilij V., 1643–1714, ruský politik, bojar	38, 40, 42
Golicynové, významný ruský rod	98, 167
Golikov, Ivan I., 1735–1801, ruský politický činitel a historik.	183
Goll, Jaroslav, 1846–1929, český historik	8
Golovin, Fjodor A., 1650–1706, generál, polní maršál, předseda vyslanceckého prikazu 1700–1706	50, 70
Golovkin, Gavril I., 1660–1734, ruský politik, předseda vyslanceckého prikazu a kolegia zahraničních věcí 1706–1734, kancléř ruské říše 1709–1734.	64, 91, 96, 106, 170
Gončarovové, významný ruský rod	47
Gordon, Patrick L., 1635–1699, skotský generál v ruských službách	56
Gumiljov, Lev N., 1912–1992, ruský historik.	10

Gustav III., 1746–1792, švédský král 1771–1792	155
Gustav IV., 1778–1837, švédský král 1792–1809	155
Haupt, Adam Ludwig Loewe, 1659–1719, švédský generál	63
Helvétius, Claude-Adrien, 1715–1771, francouzský osvícenský filozof	112
Heraklij II., 1720–1798, gruzínský král 1762–1798	158
Herman, Karel, *1921, český historik	10
Homér, řecký básník	77
Horácius, 65 př. n. l. – 8 př. n. l., římský básník	77
Houdon, Jean Antoine, 1741–1828, francouzský sochař epochy klasicismu	78
Charlotta Brunšvicko-Wolfenbüttelská, ?, manželka následníka ruského trůnu Alexeje Petroviče	86
Chmelnycky, Bohdan, (Cmelnickij, Bogdan), 1595–1657, donský kozák, vůdce povstání	30, 68
Chovanskij, Andrej I., poč. 17. stol. – 1682, ruský vojenský činitel, stolník, bojar, od května 1682 předseda Soudního prikazu	41
Chovanskij, Ivan A., poč. 17. stol. – 1682, ruský šlechtic, stolník, bojar, vévoda, předseda Sysknogo prikazu 1681–1682, předseda Streleckého prikazu 1682	40, 41
Inocenc IV., světským jménem Sinibaldo de Fieschi, 1195–1254, římský papež 1243–1254	19
Inocenc XI., světským jménem Benedetto Odescalchi, 1611–1689, římský papež 1676–1689	42
Ivan I. Daniilovič, zvaný Kalita, 1288–1341, kníže moskevský 1325–1341, veliký kníže vladimírský 1328–1341	92, 93
Ivan III., 1440–1505, veliký kníže moskevský 1462–1505	14, 17, 22, 32, 92
Ivan IV., zvaný Hrozný, 1533–1584, ruský car 1547–1584	14, 15, 18, 19, 21, 22, 31, 37, 45, 50, 51, 66, 80, 93–95, 114, 166
Ivan V., Alexejevič, 1666–1696, ruský car 1682–1696	36, 38, 40, 56, 93, 95, 99, 100, 105, 120
Ivan VI., Antonovič, 1740–1764, ruský car 1740–1741	91, 105–107, 128, 129
Jagužinskij, Pavel I., 1683–1736, ruský státní činitel, diplomat, vrchní prokurátor Vládnoucího senátu 1722–1726 a 1730–1735	52, 99, 100, 101
Jan II. Kazimír, 1609–1672, polský král 1648–1668, švédský král 1648–1660	30, 31
Jan III. Sobieski, 1629–1696, polský král 1674–1696	31
Jankovič, Theodor (Fjodor) Ju., de Mirijevo, 1741–1814, rakouský pedagog srbského původu	139, 146
Javorskij, Stefan, 1658–1722, církevním jménem Simeon I. Javorskij, správce (městobljustitel) patriaršního stolce 1701–1721	53, 54, 78
Jazykov, Ivan M., poč. 17. stol. – 1682, ruský šlechtic, stolník, okolničí, postelníčí, bojar	38, 40
Jekaterina (Kateřina) R. Daškovová, 1743–1810, ruská šlechtična, dvorní dáma carevny-imperátorky Kateřiny II.	125, 147

Jekatěrina Ivanovna, rozená Anna Leopoldovna, meklenburská kněžna, 1691–1733, matka Anny Leopoldovny, regentky ruského trůnu 1740–1741.	120
Jelagin, Ivan P., 1725–1794, ruský státní činitel, historik a básník, ředitel carských divadel 1766–1779.	147
Jelena Pavlovna, 1783–1803, ruská velkokněžna, dcera cara-imperátora Pavla I.	172
Jelizaveta I. Petrovna (Alžběta I.), 1709–1762, ruská carevna-imperátorka 1741–1762 69, 73, 86, 91, 94, 96, 99, 105–118, 122–126, 128, 130, 131, 142, 147, 151, 159, 173, 174, 177, 185	
Jeremiáš II. Tranos, konstantinopolský patriarcha 1572–1579, 1580–1584 a 1587–1595	19
Jevdokija L. Strešnėvá, 1608–1645, druhá manželka cara Michaila III., matka cara Alexeje I.	23
Jevdokija F. Lopuchinová, 1669–1731, první manželka cara Petra I.	84, 86
Jiří I., 1660–1727, hanoverský kurfiřt, britský král 1714–1727	116
Jiří Ludvík, ?, vévoda holštýnský, vrchní velitel ruské armády 1762	127
Joachim (Joakim), světským jménem Ivan Petrovič Savoljov, 1621–1690, patriarcha moskevský a vši Rusi 1674–1690	37
Josef II., 1741–1790, císař Svaté říše římské národa německého 1765–1790, král uherský a český 1780–1790, arcivévoda rakouský 1780–1790	146, 154, 155
Job (Iov) zvaný Posvětitel, světským jménem Ivan, 1525–1607, moskevský metropolita a patriarcha vši Rusi 1589–1605	19, 33, 53
Jusupov, Nikolaj B., 1750–1831, ruský mecenáš a sběratel ruského umění, senátor, kníže	178
Kalita, Ivan viz Ivan I. Daniilovič	
Kalousek, Josef, 1838–1915, český historik.	8
Kantěmir, Antioch D., 1708–1744, ruský básník a satirik epochy osvícenství, diplomat	78, 79
Kantěmir, Dmitrij K., 1673–1723, moldavský politik a diplomat v ruských službách, historik a spisovatel	183
Kapnist, Vasilij V., 1757–1823, ruský básník a dramaturg epochy klasicismu	183
Kar, Vasilij A., 1730–1806, ruský vojenský činitel, generál	135
Karamzin, Nikolaj M., 1766–1826, ruský historik a spisovatel epochy sentimentalismu, státní rada	153, 183, 185, 202
Karazin, Vasilij N., 1773–1842, ruský politický činitel, vědec, iniciátor vzniku Charkovské univerzity, iniciátor vzniku Ministerstva lidové osvěty	147
Karel August, šlésvicko-holštýnsko-gottorpský král 1706–1727, snoubenec pozdější carevny Kateřiny I.	107
Karel Friedrich, 1700–1739, vévoda šlésvicko-holštýnský 1702–1739, otec cara Petra III.	18, 118, 124
Karel Leopold, 1678–1747, meklenbursko-zvěřinský vévoda 1713–1747	105
Karel X. Gustav, 1622–1660, švédský král 1654–1660.	31
Karel XII., 1682–1718, švédský král 1697–1718	58, 60, 63–65

- Kateřina (Jekaterina) I. Alexejevna, za svobodna Marta Skawronska, 1684–1727, druhá manželka Petra I., ruská carevna 1725–1727 22, 52, 84–98, 107, 108, 113
- Kateřina (Jekaterina) II. zvaná Veliká, za svobodna Sofie Frederika Augusta, 1729–1796, ruská carevna 1762–1796. 9, 10, 49, 53, 69, 73–75, 85, 91, 94, 95, 106, 111, 112, 113, 116, 118, 119, 124, 125–178, 182–185
- Kateřina (Jekaterina) Ivanovna, 1691–1733, dcera ruského cara Ivana V., starší sestra carevny Anny Ivanovny 85, 105
- Kizevetter, Alexandr A., 1866–1933, ruský historik od roku 1922 v emigraci v Praze 9
- Ključevskij, Vasilij O., 1841–1911, ruský historik 89, 99, 146
- Knjažnin, Jakov V., 1742–1791, ruský dramaturg 183
- Kočí, Josef, 1922–1986, český historik. 10
- Kokorinov, Alexandr F., 1726–1772, ruský architekt 171
- Konstantin VIII., 960–1028, formální byzantský spolicísař 976–1025, císař 1025–1028 93
- Konstantin IX. Monomachos, 1000–1055, byzantský císař 1042–1055 93
- Konstantin XI. Paleolog, 1405–1453, poslední byzantský císař 1449–1453. 14
- Konstantin Pavlovič, 1779–1831, ruský velkokníže 91, 129, 154, 159, 165
- Kostrov, Jermil I., 1755–1796, ruský překladatel 183
- Kotošichin, Grigorij K., 1630–1667, ruský spisovatel 29
- Kozlovskij, Michail I., 1753–1802, ruský sochař 178
- Kozlovskij, Osip A., 1757–1831, ruský hudební skladatel a varhaník. 92
- Krašeninnikov, Stěpan P., 1711–1755, ruský botanik, geograf a cestovatel 181
- Kristián V., 1646–1699, dánský král 1670–1699 60
- Krylov, Ivan A., 1769–1844, ruský dramaturg. 183
- Kulibin, Ivan P., 1735–1818, ruský vynálezce 183
- Kurakin, Alexandr B., 1752–1818, ruský politický činitel 143, 145
- Kuzma Minin, světským jménem Kuzma Minič Zacharijev Suchoruckij, kolem 1570–1616, ruský národní hrdina 19
- Kvarengi, Giacomo Antonio Domenico, 1744–1817, italský architekt v ruských službách 73
- Lassi, Petr P., 1678–1751, původním jménem Pierce Edmond de Lacy, ruský vojenský činitel, generál, polní maršál irského původu. 103, 104, 115
- Lefort, Franc Jakovlevič, 1656–1699, švýcarský generál v ruských službách 39, 50, 87
- Leibnitz, Gottfried Wilhelm, 1646–1716, německý filozof a matematik. 179
- Lenin, vlastním jménem Vladimír Iljič Uljanov, 1870–1924, ruský revolucionář, předseda Rady lidových komisařů 1917–1924 64, 73, 84, 177
- Leopold I., 1640–1705, císař Svaté říše římské národa německého 1658–1705. 92
- Lepjochin, Ivan I., 1740–1802, ruský přírodovědec a lexikograf 181, 182
- Lestok, Ivan Ivanovič, původně Johan German, 1692–1767, německý lékař v ruských službách, tajný rada. 127
- Leszczyński, Stanislav, 1677–1766, polský král 1704–1709 a 1733–1736. 63, 103, 115

Levenvolde, Karl Gustav, ?–1735, hrabě, livonský diplomat v ruských službách.	102
Levickij, Dimitrij G., 1735–1822, ruský výtvarník ukrajinského původu epochy klasicismu	171, 172
Lichačov, Alexej T., ?–1729, ruský šlechtic, klíčník, postelnič, okolnič	38
Lichudov, Ioakim, 1633–1717, řecký učený mnich, učitel Slovansko-řecko-latinské akademie v Moskvě.	48
Lichudov, Sofronij, 1652–1730, řecký učený mnich, učitel Slovansko-řecko-latinské akademie v Moskvě.	48
Linné, Carl von, 1707–1778, švédský přírodovědec a lékař	180
Lomonosov, Michail V., 1711–1765, ruský vědec, polyhistor	49, 75, 77, 88, 112, 119–124, 175, 180, 181, 183
Lopuchin, Vladimir I., 1703–1797, ruský filozof, zednář.	147
Lopuchinová, Jevdokija Fjodorovna viz Jevdokija F. Lopuchinová	
Lopuchinové, významný ruský rod	56
Lorrain, Claud, 1600–1682, francouzský malíř a grafik	173
Losenko, Anton P., 1737–1773, ruský výtvarník ukrajinského původu epochy klasicismu, zakladatel ruského historického portrétu.	172, 173
Lubjanovskij, Fjodor P., 1777–1869, ruský politik, senátor a literát.	163
Ludvík XIV., 1638–1715, francouzský král 1643–1715.	53
Ludvík XV., 1710–1774, francouzský král 1715–1774.	116
Ludvík XVI., 1754–1793, francouzský král 1765–1792.	148, 155
Macůrek, Josef, 1901–1992, český historik.	8, 9
Makarij, světským jménem Michail, 1482–1563, moskevský metropolita 1542–1563.	55
Maksimov, Lukjan, ?, ataman donských kozáků.	71
Malia, Martin, 1924–2004, americký historik.	133
Malinovskij, Vasilij F., 1765–1814, ruský publicista a diplomat	164
Marie Alexandrovna, za svobodna Maxmiliaana Wilhelmina von Hessen, 1824–1880, manželka ruského cara-imperátora Alexandra II.	94
Marie Fjodorovna, za svobodna Marie Sofie, princezna dánská, 1847–1928, manželka ruského cara-imperátora Alexandra III.	94
Marie I. Miloslavská, 1624–1669, první manželka cara Alexeje I.	24, 37, 38
Marie Terezie, 1717–1780, arcivévodkyně rakouská a královna uherská 1740–1780, královna česká 1743–1780.	114, 116, 117
Masaryk, Tomáš G., 1850–1937, český filozof, prezident Československa 1918–1935.	9
Maslovové, významný ruský rod.	47
Massie, Robert K., * 1929, americký historik.	119, 128, 130
Matvejev, Andrej M., 1701–1739, ruský výtvarník, jeden ze zakladatelů portrétního umění v Rusku.	170, 171
Matvejev, Artemon S., 1625–1682, ruský státník a diplomat.	29, 30, 37, 39, 40, 147
Matvejev, Fjodor M., 1758–1826, ruský výtvarník epochy klasicismu	173

- Mazepa, Ivan, 1639–1709, kozácký hejtman 59, 64
- Mengli-Geraj, 1445–1515, chán krymských Tatarů 1466–1475 a 1478–1515 17
- Menšíkov, Alexandr D., 1673–1729,
kníže, ruský politik 62, 77, 86–90, 96–98, 101, 176, 177
- Michail III. Fjodorovič Romanov, 1596–1645,
ruský car 1613–1645 18–23, 32, 33, 48, 51, 93–95
- Michelson, Ivan I., 1740–1807, ruský vojenský činitel, generál 136
- Mikuláš I. Pavlovič, 1796–1855, ruský car-imperátor 1825–1855,
polský král a finský velkokníže 74, 108, 182
- Mikuláš II. Alexandrovič, 1868–1918, ruský car-imperátor 1894–1917 95
- Miljukov, Pavel N., 1859–1943, ruský historik 58, 202
- Miller, Fjodor I., původně Müller, Gerhard F., 1705–1783,
německý historik v ruských službách 119, 120, 147, 181
- Miloslavskij, Ivan M., 1635–1685, ruský šlechtic, okolničí, bojar,
vévoda, předseda prikazu státní (Velké) poklady 1680–1685 40
- Mirovič, Vasil Jakovlevič, 1740–1764, ruský voják, podporučík 106
- Montesquie, Charles Louis, 1689–1755, francouzský osvícenský filozof 113, 132, 133
- Mordvinov, Nikolaj S., 1754–1845, ruský vojenský činitel,
velitel vojenského loďstva, ministr námořních sil 1802 143
- Morozov, Boris Ivanovič, 1590–1661, ruský šlechtic, bojar 23, 24
- Muněchin, Michail G., zvaný Misur, ? – 1528, ruský šlechtic, djak 14
- Münnich, Burkhardt Ch., 1683–1767, ruský politický a vojenský
činitel německého původu 103–106, 115, 127
- Muravjov, Nikita M., 1796–1844, ruský důstojník, člen děkabristického spiknutí 144
- Musin-Puškin, Ivan A., ruský šlechtic, bojar, 1659–1729, od roku 1711
senátor, od roku 1718 řádný tajný rada, od roku 1710 hrabě, 1701–1721 předseda
Monastyrského prikazu, předseda několika kolegií 53
- Mustafa III., 1717–1774, osmanský sultán 1757–1774 151
- Napoleon Bonaparte 1769–1821, císař Francouzů 1804–1814 156, 157, 167
- Naryškin, Afanasij K., ? – 1682, ruský šlechtic, bojar, bratr carevny
Natálie K. Naryškinové 40
- Naryškin, Ivan K., 1658–1682, ruský šlechtic, bojar, bratr carevny
Natálie K. Naryškinové 40
- Naryškinová, Natálie K., 1651–1694, druhá manželka ruského
cara Alexeje I., matka cara Petra I. 29, 37, 38
- Nikita R. Romanov, vlastním jménem Zacharin-Jurjev, 1522–1586, ruský
státní činitel, okolničí, bojar, dvořan, zakladatel rodu Romanovců 18, 20
- Nikitin, Ivan N., 1680–1742, ruský výtvarník epochy realismu 170, 171
- Nikon, světským jménem Nikita Minin, 1605–1681, patriarcha moskevský
a vši Rusi 1652–1666 24, 29, 33–35, 48, 169, 175, 185
- Nordenskjöld, Nils Gustav, 1792–1866, švédský cestovatel 98

- Nostic, František A., 1725–1794, hrabě, český šlechtic a mecenáš,
nejvyšší purkrabí pražský 1782–1787 147
- Novikov, Nikolaj I., 1744–1818, ruský osvícenský spisovatel
a novinář, zednář 147, 148
- Ordin-Naščokin, Afanasij L., 1605–1680, ruský politik a diplomat 29, 67
- Orlov, Alexej G., (Orlov-Česmskij), 1737–1808, ruský politický
a vojenský činitel, generál 127, 128
- Orlov, Grigorij G., 1734–1783, ruský šlechtic, generál,
polní maršál 127, 130, 135, 141
- Ostermann, Andrej I., původním jménem Ostermann, Heinrich,
Johann Friedrich, 1686–1747, ruský politický činitel, vicekancléř
a člen Nejvyšší tajné rady 96, 103, 106
- Ovidius, Publius Naso, 43 př. n. l. – 17 n. l., římský básník 77
- Palen, von, Petr A., vlastním jménem Petr Ludvik von der Palen,
1778–1864, sankt petěrburský vrchní gubernátor, 1798–1801 165
- Paleologovna, Sofie (Zoja), 1455–1503, neter posledního byzantského císaře 14
- Panin, Nikita I., 1718–1783, hrabě, ruský diplomat
a státní činitel 127, 141–145, 157, 159, 165
- Panin, Petr I., 1721–1789, ruský politický a vojenský činitel 141, 143
- Pavel I. Petrovič, 1754–1796–1801, ruský car 1796–1801
. 6, 63, 90–95, 106, 118, 124, 142, 143, 149, 156–165, 185
- Pavlenko, Nikolaj I., *1916, ruský historik 124, 131, 132, 133, 149,
- Pavlov-Sil'vanskij, Nikolaj P., 1869–1908, ruský historik 74
- Petr I. Alexejevič, zvaný Veliký, 1672–1725, ruský car 1689–1725,
ruský car-imperátor 1721–1725 passim
- Petr I. Oldenburský, 1755–1829, oldenburský vévoda 1823–1829 127
- Petr II., Alexejevič, 1715–1730, ruský car-imperátor 1727–1730 22, 86, 91, 96, 97, 98
- Petr III. Fjodorovič, 1728–1762, ruský car-imperátor 1762
. 18, 91, 106, 111, 117, 118, 119, 124–130, 134–136, 142, 150, 153, 159–161
- Petr Petrovič, 1715–1719, první syn cara Petr I. a jeho druhé manželky
Kateřiny Alexejevny 86
- Petrov, Vasilij P., 1736–1799, ruský básník a překladatel 183
- Pineau, Nicolas, 1684–1754, francouzský dekoratér 177
- Pitt, Wiliam, mladší, 1759–1806, britský ministerský
předseda 1783–1801 a 1804–1806 6
- Platón, 427 př. n. l. – 347 př. n. l., řecký filozof a matematik 77
- Plavilščikov, Petr A., 1760–1812, ruský spisovatel a dramaturg 183
- Polenov, Alexej Ja., 1738–1816, ruský historik 134
- Polockij, Simeon Je. viz Simeon Polockij
- Polzunov, Ivan I., 1728–1766, ruský vynálezce 183
- Posoškov, Ivan T., 1652–1726, ruský publicista a ekonom-teoretik 74–76

- Potěmkin-Tauridský, Grigorij A., 1739–1791, nejsvětější ruský kníže,
ruský politický a vojenský činitel, generál polní maršál 154, 177
- Poussin, Nicolas, 1594–1665, francouzský malíř 172
- Prozorovskij, Ivan S., 1618–1670, ruský šlechtic, kníže 29
- Požarskij, Dmitrij M., 1578–1642, ruský šlechtic, kníže 19
- Procházka, Jiří, * 1951, český historik 10
- Prokopovič, Feofan, 1681–1736, novgorodský
arcibiskup, ruský spisovatel 54, 64, 76–79, 83, 91, 100, 101, 183
- Protasov, Alexandr P., 1724–1796, ruský lékař, anatom 183
- Pugačov, Jemeljan I., 1742–1775, donský kozák vydávající se zavražděného cara
Petra III., vůdce selského povstání 1773–1775 90, 135, 136, 148, 160, 185
- Puškin, Alexandr S., 1799–1837, ruský spisovatel a básník 131, 153, 183, 185
- Radiščev, Alexandr N., 1749–1802, ruský spisovatel a básník 148, 149, 161, 183
- Raffaello Santi, 1483–1520, italský malíř a architekt 172
- Rastrelli, Carlo Bartolomeo, 1675–1744, italský sochař v ruských službách 176, 177
- Rastrelli, Francesco Bartolomeo 1700–1771, italský architekt v ruských službách 177
- Razin, Stěpan T., 1630–1671, donský kozák, vůdce povstání 26, 28, 29
- Razumovskij, Alexej G., 1709–1771, ruský státní a vojenský činitel, donský kozák,
generál, polní maršál, údajný manžel ruské carevny Jelizavety I. 106, 107
- Razumovskij, Kirill G., 1728–1803, ruský politický a vojenský činitel,
poslední hetman záporožského vojska 1750–1764, generál, polní maršál,
předseda Ruské akademie věd 1746–1798 127, 128, 141, 145, 153, 179
- Rembrant van Rijn, 1606–1669, nizozemský malíř epochy baroka 168
- Repnin, Nikolaj V., 1734–1801, ruský politický činitel, diplomat, generál 143, 150
- Richmann, Georg Wilhelm, 1711–1753, ruský fyzik estonského původu 122
- Rimskij-Korsakov, Alexandr, 1753–1840, ruský vojenský činitel, generál 157
- Roberts, Michael, ?, britský historik 13
- Rokotov, Fjodor, 1735–1808, ruský výtvarník 172
- Romodanovskij, Fjodor Ju., 1640–1717, kníže, ruský státní činitel,
generalissimus, předseda Preobraženského prikazu 1686–1717 43, 90
- Romodanovskij, Ivan F., 1670–1730, kníže, moskevský vrchní gubernátor,
senátor, předseda Preobraženského prikazu 1718–1724 90
- Rostopčin, Fjodor V., 1763–1826, ruský vojenský činitel, generál,
předseda kolegia zahraničních věcí 1798–1800 159, 163
- Rotari, Pietro Antonio, 1707–1762, italský barokní malíř v ruských službách 174
- Rtiščev, Fjodor M., 1626–1673, rádce cara Alexeje I. 26
- Rudolf II., 1552–1612, císař svatě říše římské národa německého
a český král 1576–1611 94
- Rumjancev, Nikolaj P., 1754–1826, ruský státní činitel, předseda výboru
ministrů 1810–1812, ministr zahraničí 1808–1814. 147
- Rumjancev-Zadunajskij, Petr A., 1725–1796, ruský politický činitel,
předseda maloruského kolegia 137, 145, 151, 153, 154

- Rurik, 830–878/879, kníže, legendární zakladatel Kyjevské Rusi. 17, 51, 120
- Ruysche, Frederik, 1638–1731, holandský anatom a botanik 119
- Rževskij, Alexej I., 1638–1705, dumný djak, astrachaňský vévoda. 71
- Saltykov, Fjodor P., ? – 1682, ruský šlechtic, stolník, bojar 40
- Saltykov, Petr S., 1698–1772, ruský vojenský činitel, generál polní maršál. 117, 134
- Saltykovové, významný rusý šlechtický rod 101
- Samojlovič, Ivan, kolem 1642–1687, kozácký hetman 1672–1687. 68
- Seidan, Tomáš, 1830–1890, pražský sochař 65
- Seneka, Lucius Aeneas, 4 př. n. l. – 65 n. l., římský filozof, politik a básník 77
- Schlötzer, August L., 1735–1809, německý historik pracující v ruských službách 147
- Silvestr (? – kol. 1566), novgorodský mnich, protopop Blagověščenského chrámu v moskevském Kremlu, mecenáš ruského umění, autor literární památky *Domostroj* 55
- Silvestr, světským jménem Simeon Agafonovič Medveděv, 1641–1691, ruský pravoslavný duchovní, spisovatel a knihovník 48
- Simeon Polockij, světským jménem Samuil Gavrilovič Petrovskij-Sitnjanovič Polockij, 1629–1680, pravoslavný bohoslovec, církevní spisovatel a básník, carský dvorní astrolog 29, 38, 48
- Slavineckij, Jepifanij, poč. 17. stol. – 1675, ruský spisovatel. 29
- Sofie Alexejevna, 1657–1704, dcera ruského cara Alexeje I., sestra ruského cara Petra I., regentka ruského trůnu 1682–1689. 40–42, 70, 89
- Speranskij, Michail M., 1772–1839, ruský politický činitel, reformátor. 113, 138, 140, 145
- Stanisław Leszczyński viz Leszczyński, Stanislav
- Stasov, Vasilij P., 1769–1848, ruský architekt. 182
- Stellner, František, *1966, český historik 10
- Stroganov, Alexandr G., 1698–1754, ruský politický a vojenský činitel, generál, státní rada 21
- Stroganov, Alexandr S., 1733–1811, hrabě, ruský politický činitel, diplomat. 22, 148
- Stroganov, Grigorij D., 1656–1715, ruský průmyslník, velkostatkář, politický činitel 21, 22, 32
- Stroganovové, významný ruský šlechtický rod. 21, 22, 47
- Strujská, Alexandra P., 1754–1840, manželka básníka a kritika Nikolaje Je. Strujského 172
- Strujskij, Nikolaj Je., 1749–1796, ruský básník, kritik a vydavatel 172
- Sumarokov, Alexandr P., 1717–1777, ruský spisovatel a dramaturg. 183
- Suttý, Miroslav, *1920, český historik 9
- Suvorov, Alexandr V., 1729–1800, ruský vojenský činitel, generál polní maršál 153, 156, 157, 178
- Šafirov, Petr P., 1669–1739, ruský státník a diplomat, vicekancléř 1709–1717, místopředseda kolegia zahraničních věcí 1717–1717. 64, 183
- Ščedrin, Silvestr F., 1791–1830, ruský výtvarník. 173

- Ščerbatov, Michail M., 1733–1790, kníže, ruský historik. 120, 133, 183
- Šein, Alexej S., 1662–1700, ruský vojenský činitel německého původu, generál 59
- Šepelevová, Mavra, ?, dvorní dáma carevny-imperátorky Jelizavety I. 107
- Šeremetěv, Boris P., 1652–1719, ruský vojenský činitel,
generál, polní maršál 59, 60, 71
- Šeremetěv, Nikolaj P., 1751–1809, senátor a tajný rada,
mecenáš ruské vědy a ruského umění 178
- Špork, František A., 1662–1737, hrabě, významný český mecenáš umění 147
- Šternberkové, významný český šlechtický rod 147
- Šubin, Fedot I., 1740–1805, ruský sochař 177, 178
- Šumacher (Schumacher), Ivan D., 1690–1761, ruský vědec německého původu, sekretář
Petrohradské akademie věd 1725–1742 a správce její pokladny,
od roku 1742 vedoucí kanceláře medicínského oddělení Petrohradské
akademie věd a ředitel knihovny Petrohradské akademie věd 122, 179
- Šuvalov, Alexandr I., 1710–1771, ruský šlechtic, hrabě, důvěrník
carevny-imperátorky Jelizavety I. a cara-imperátora Petra III.,
náčelník kanceláře „razysknych děl“ (tajné policie) 1746–1761 107, 117
- Šuvalov, Ivan I., 1727–1797, ruský státní a vojenský činitel, generál,
favorit carevny-imperátorky Jelizavety I., mecenáš ruské vědy
a umění, zakladatel Moskevské univerzity a Petrohradské
akademie umění 106, 107, 112, 116, 174, 180
- Šuvalov, Petr I., 1711–1762, ruský politický a vojenský činitel,
generál polní maršál, senátor 107, 110, 111, 113, 131
- Šuvalovové, významný ruský šlechtický rod 110, 117
- Švankmajer, Milan, 1928–2003, český historik 9, 10, 125, 128
- Tatiščev, Vasilij N., 1686–1750, ruský historik a politik 79, 120, 183
- Taubert, Ivan I., 1717–1771, ruský historik, knihovník a tiskař
německého původu, člen Petrohradské akademie věd 180
- Tichon, světským jménem Vasilij I. Bellavin 1865–1925, ruský duchovní,
metropolita moskevský 1917, patriarcha moskevský a vši Rusi 1917–1925. 54
- Timmerman, Franz, + 1702, holandský kupec 39
- Tolstoj, Petr A., 1645–1729, ruský politický a vojenský činitel, diplomat a generál. 96
- Torelli, Stefano, 1712–1784, italský barokní malíř v ruských službách 174
- Tredjakovskij, Vasilij K., 1703–1768, ruský literární teoretik a překladatel 183
- Trezzini, Domenico, 1670–1734, italský architekt v ruských službách 176
- Trubeckoj, Nikita Ju., 1699–1767, ruský politický činitel,
vrchní prokurátor Vládnoucího senátu 1740–1760 107, 130
- Trubečtí, významný ruský šlechtický rod 167
- Turgeněv, Jakov F., ?, významný ruský výtvarník konce 17. století 169
- Ukrajincev, Jemeljan I., 1641–1708, ruský diplomat 50, 60, 65, 67–70
- Us, Vasilij, ? – 1671, kozácký ataman 27
- Ušakov, Andrej I., 1672–1747, ruský vojenský činitel, admirál 101, 102

- Ušakov, Fjodor F., 1743–1817, ruský vojenský činitel, admirál 155, 156
- Ušakov, Simon F., 1620–1686, ruský ikonopisec 16
- Uvarov, Sergej S., 1786–1855, ruský politický činitel, ministr
osvěty 1832–1855, předseda Ruské akademie věd 1818–1855 15
- Uzbek, 1282–1342, mongolský chán 1312–1342 93
- Valeriani, Giuseppe, 1708–1762, italský dekoratér v ruských službách 112
- Vasilij III. Ivanovič, 1479–1533, veliký kníže moskevský 1505–1533 14
- Vergilius, Publius Maro, 70 př. n. l. – 19 př. n. l., římský básník 77
- Villon, François, 1429/1431–1463, francouzský básník 168
- Viskovatij, Ivan M., ?, významný moskevský diplomat druhé
poloviny 16. století, dumnyj djak 66
- Vjazemskij, Alexandr A., 1727–1796, ruský politický činitel,
vrchní prokurátor Vládnoucího senátu 1764–1793 133
- Vladimír I. Svjatoslavič, 958/960–1015, veliký kníže kyjevský 980–1015 93
- Vladimír II. Vsevolodovič, zvaný Monomach, 1053–1125,
kyjevský veliký kníže 1113–1125 93
- Vlček, Radomír, *1957, český historik 7, 8, 10, 11, 54, 113
- Voltaire, vlastním jménem Françoise Maria Arouet , 1694–1778, francouzský
osvěcenský filozof, spisovatel a básník 111, 112, 129, 143, 148, 180
- Volynskij, Artemij P., 1689–1740, ruský státní činitel a diplomat, manžel sestřence
Petra I., jeden ze tří členů Kabinetu ministrů 1738–1740 101, 102
- Voroncov, Ivan I., 1719–1786, ruský politický činitel, senátor 107
- Voroncov, Michail I., 1714–1767, ruský státní činitel, diplomat,
kancléř ruského impéria 1758–1765 107, 141
- Voroncovová, Jelizaveta R., 1739–1792, ruská šlechtična,
dvorní dáma carevny Kateřiny II. 125
- Voznicyn, Prokopij B., ?, významný ruský diplomat doby
panování cara-imperátora Petra I. 50
- Waxella, Sven, 1701–1762, ruský námořní důstojník švédského původu 98
- Wolf, Christian, 1679–1754, německý osvícenský filozof 121, 179
- Zacharin, Roman Ju., (?–1543), zakladatel dynastie Romanovců, okolničí, vévoda . . 18
- Zarudnyj, Ivan P., 1670–1727, ruský architekt 176
- Zikmund III. Vasa, 1566–1632, polský král 1587–1632,
švédský král 1592–1599 20
- Zotov, Nikita M., 1644–1718, ruský šlechtic, dumnyj djak, hrabě 51, 53
- Zubov, Alexej F., 1682–1741, ruský umělecký rytec 175
- Zubov, Dmitrij A., 1764–1836, hrabě, ruský vojenský činitel, generál. 165
- Zubov, Nikolaj A., 1763–1805, hrabě, ruský vojenský a politický činitel. 165
- Žukovskij, Vasilij A., 1783–1852, ruský romantický básník,
překladač a kritik, člen Imperátorské Akademie věd, tajný rada 92

Literatura

1. Základní literatura

- Massie, Robert K., Kateřina Veliká. Praha, Plejáda – Deus 2013
- Massie, Robert K., Petr Veliký. Život a svět. Praha, Pavel Dobrovský – BETA 2006
- Švankmajer, Milan – Veber, Václav – Sládek, Zdeněk – Moulis, Vladislav, Dějiny Ruska. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1995 1, Praha 1996 2, Praha 1999 3, Praha 2004 4, Praha 2008 5, Praha 2010 6
- Švankmajer, Milan, Kateřina II. Lesk a bída impéria. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2001
- Švankmajer, Milan, Petr I. Zrození impéria. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1999.

2. Doporučená literatura

- Andrejev, Daniil, Růže světa. Červený Kostelec, Pavel Mervart 2011
- Gumil'jov, Lev N., Od Rusi k Rusku. Praha, Dauphin 2012
- Englund, Peter, Nepřemožitelný. Historie první severní války. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2003
- Istorija Rossii. S dřevnějších vremen do našich dnej. Učebnik v dvouh tomach. 1. Pod red. Andreja N. Sacharova. Moskva, Prospekt 2013
- Istorija Rossii XVIII – XIX vekov. Pod red. Leonida V. Milova. Moskva, EKSMO 2010
- Kamenskij, Aleksandr B. Ot Petra I do Pavla I: Reformy Rossii XVIII veka. Opyt celostnogo analiza. Moskva, RGGU 1999
- Ključevskij, Vasilij O., Ruské dějiny IV a V, Praha, Stanislav Minařík 1929
- Longworth, Philip, Dějiny impéria. Sláva a pád ruských říší. Praha – Plzeň, BETA – Dobrovský 2008
- Macůrek, Josef, Dějiny východních Slovanů. I. (Do doby Petra Velikého), II. (Od Petra Velikého do pol. XIX. stol.). Praha, Melantrich 1947
- Michajlov, Oleg, Suvorov. Praha, Naše vojsko 1986
- Paměti carevny Kateřiny II. Praha, Mladá fronta 1993
- Pančenko, Alexandr M., Metamorfózy ruské kultury. Sborník statí a esejů. Červený Kostelec, Pavel Mervart 2012
- Pečenka, Marek – Litera, Bohuslav, dějiny Ruska v datech. Praha, Dokořán 2011
- Pipes, Richard, Rusko za starého režimu. Praha, Argo 2008
- Pipes, Richard, Vlastnictví a svoboda. Praha, Argo 2008
- Pyljajev, Michail I., Staryj Peterburg. Rasskazy iz byloj žizni stolicy. Sankt-Petěrburg, PARITET 2010
- Riasanovskij, Nicholas V., A History of Russia. New York – Oxford, Oxford University Press 2000 6
- Stellner, František, Rusko a střední Evropa v 18. století. I a II. Praha, SOTOUTBOOKS.CZ 2009 a 2012
- Špidlík, Tomáš, Ruská idea. Jiný pohled na člověka. Velehrad 1996
- Troyat, Henry, Kateřina Veliká. Praha, Pavel Dobrovský – BETA 2008
- Voltaire, Karel XII. Král švédský. I–II, Praha, Vesmír 1925–1926
- Zajączkowski, Wojciech, Rusko a národy. Osmý kontinent. Náčrt dějin Eurasie. Praha, Misgurnus 2011.

Resumé

Dějiny 18. století představují relativně samostatnou kapitolu ruských dějin. Jedná se totiž o dobu, ve které se odehrával proces dotváření skutečného moderního státu s jeho byrokratickými institucemi a oporami stavěnými na světském a duchovním pilíři. Základem byly reformy, které do praxe uvedl car-imperátor Petr I., zvaný Veliký, a jeho kroky, které od počátku 18. století vedly ruskou pravoslavnou církev k přeměně ve skutečnou oporu sekularizující se státní mašinérie. Petr I. nebyl sice v ruském prostředí prvním, kdo se o sekularizaci snažil, např. skutečnost, že ruský stát může bez obav z příchodu soudného dne fungovat bez úřadujícího patriarchy, prokázal již Petrův předchůdce car Alexej Michajlovič, ale Petr nepochybně učinil nejdůležitější krok: zrušil instituci ruského pravoslavného patriarchátu a po několika letech postupných změn v řízení hierarchie ruské pravoslavné církve ji nahradil výrazně posvětštěným Posvátým synodem.

Petr Veliký byl nezpochybnitelným tvůrcem moderního imperiálního Ruska. Ruska, jehož kořenem nebyla pouze rusko-pravoslavná Moskevská Rus, bezprostřední předchůdkyně petrovského Ruska, ale i řada dalších zdrojů spočívajících v minulosti různých národů a národností do značné míry vzájemně odlišných kulturních a náboženských orientací, které se řízením osudu (především ruským velmocenským úsilím) staly součástí ruského imperiálního celku. Tyto orientace se pak následně vzájemně ovlivňovaly a prolínaly, aby vytvořily specifický charakter imperiálního kulturně civilizačního jen málo homogenního celku, který se v dalších staletích vyvíjel a proměňoval v závislosti na dějinném společenském a historickém ruském i světovém vývoji.

Moskevská Rus spatřovala smysl své existence v rozvinutí odkazu pravoslavné Byzance. Pro Petrovské Rusko to již bylo nedostatečné. Petr potřeboval v duchu dobového hodnotového kodexu expandovat za hranice pravoslavného, do značné míry se slovanským prostředím identického světa. Opět v tom ovšem nebyl v ruském prostředí první, zakončení procesu tzv. sbírání ruských zemí a zahájení kolonizace etnicky neruských oblastí zahájil již Ivan IV. zvaný Hrozný. Petr se však nespokojil s pouhou expanzí a kolonizací. Petr chtěl nové území zcela ovládat a s jejich pomocí stát na vrcholu světové imperiální pyramidy. Aby toho dosáhl, zahájil zásadní modernizaci celého ruského světa. Všechny jeho reformní kroky, které Petr činil, měly za cíl vybudovat mohutné a silné impérium. V duchu doby, aby toho dosáhl, soustředil se na vybudování silné a akceschopné armády. K tomu Petr potřeboval finance, skutečné odborníky, ale i oddané poddané. Cílem modernizace bylo přiblížit, ale současně i oddálit ruské impérium od ostatní Evropy. Přiblížit proto, aby se nové Rusko stalo ostatní Evropě konkurenceschopné: politicky, ekonomicky a především vojensky. Vzdálit proto, aby Rusko zůstalo výjimečným, zvláštním, mimořádným celkem vynikajícím nad ostatní státy svoji velikostí, mentalitou i citěním. Petrovu modernizaci složenou

z ohromného množství konkrétních reformních kroků, často je prolínajících ale i postupně proměňujících, rozvíjeli všichni jeho následovníci (následovnice), kteří vládli ruskému impériu v 18. století. Někteří méně výrazně, jiní více. Činili tak zejména proto, že Petrovy reformy byly pouze prvním krokem k dosažení konkurenceschopnosti a výjimečnosti ruského státu. Leccos z toho, co Petr učinil, bylo nutné poopravit, jít poněkud jinou cestou. Jeden z nejvýznamnějších ruských historiků Pavel N. Miljukov byl přesvědčen, že reformy neměly ucelený plán, ale vznikaly živelně s výše naznačeným cílem. Miljukov měl pravdu již proto, že Petrovými zásahy se neměnila jen některá část Ruska, politický systém, ekonomika či právo, ale skutečně celý státní a následně i společenský celek. Postupně se tedy proměňovala i celá ruská společnost. Nyní ve své mnohokulturnosti a multikonfesionalitě. Vlastně se v průběhu 18. století rodila nová ruská civilizace řídicí se imperiálními zásadami a od nich se odvíjejícími kulturně civilizačními hodnotami. S jejich zvýrazňováním rostlo sebevědomí ruské společnosti, a to včetně jejího tradičního tragického vymezování se vůči údajně věčně škodícímu zahraničí. Na jeho počátku byla změna identity z příslušnosti k moskevskému carovi k příslušnosti k imperátorovi, osobnosti nejen ochraňující státní celek, ale také z něj vytvářející všestranně konkurenceschopný mohutný kulturně civilizační multinacionální svérázný konglomerát.

Konec 18. století skutečně přinesl dotvoření zčásti evropeizované „Rossijskoj imperii“ jako autoritativního byrokratického státu sevřeného vizí o své velikosti a moci. Autoritativní vláda byla jeho rozhodujícím nástrojem pro udržení jednoty jeho ohromného „ruského“ území, nerovnoměrně hospodářsky, kulturně i sociálně rozvinutých oblastí, více než stovky nesourodých národností. I „osvícenská“ panovnice Kateřina II. byla přesvědčena, že pokud by došlo k rozbití autoritativní samoděržavné moci v Rusku a k nastolení jiné formy politického systému, Rusko by se rozpadlo a zaniklo. K podobnému závěru dospěl i přední ruský historik počátku 19. století Karamzin, kladoucí si spíše jen řečnickou otázku, na níž si předem v celém svém opusu o ruských dějinách odpovídal – Rusku nemůže vládnout nic jiného než neomezená moc.

Změny, kterými prošlo Rusko v 18. století, se však netýkaly pouze politické roviny. Ohromné změny můžeme např. spatřovat v ruském umění, které v 18. století nově kladlo důraz na člověka jako článek společnosti. Nikoli ovšem prostého člověka, ale výjimečného jedince sloužícího Rusku. I v tomto směru byla stěžejním reformním impulzem Nikonova církevní reforma, která se uskutečnila na počátku druhé poloviny 17. století. Po ní následující církevní rozkol byl znakem společenského rozkolu a slabosti tradicionalistické státní ideologie. Vzpoury (bunty) 17. století tuto krizi jen podtrhly. Petr I. stál před úkolem situaci napravit. Cestu k tomu spatřoval v posílení státní moci a v nové orientaci identity ruské společnosti.

Ačkoli Petrovi nástupci v jeho krocích v mnohém pokračovali, leccos, zejména vlivem ruské i neruské šlechty také měnili. A tak se až politika ruské carevny imperátorky Jelizavety, jedné z nejvýznamnějších následovnic Petra I., stala politikou restaurace

k petrovskému modelu. Carevna Jelizaveta např. obnovila Senát včetně jeho titulu Vládnoucí. Její politika na jedné straně rozšiřovala šlechtická práva, na druhé straně posilovala rolnickou závislost. Za její předchůdkyně, Anny Ivanovy byla totiž doba šlechtické služby omezena na dvacet pět let. Za tím vším opět stál ekonomický profit. Jestliže v roce 1730 bylo v Rusku třicet metalurgických podniků, pak v roce 1750 jich bylo okolo sta. Na počátku šedesátých let 18. století se počet obyvatel ruského impéria oproti počátku století zvýšil o třetinu – odhadoval se na dvacet tři milionů. Z toho devadesát čtyři procent tvořili rolníci. Ve městech žilo méně než sedm set tisíc lidí, tj. ne více než pět procent.

Za vlády Jelizavety Petrovy se ovšem Rusko přeměnilo „jen“ ve šlechtickou monarchii. Vnitřní politika plně souzněla se zájmy ruské šlechty. Nikoli ovšem individuálních rodů, jak se o to pokoušeli Miloslavští, Naryškinci a další na počátku vlády Petra Prvního. Panovník zůstal nejvyšším, rozhodujícím, vševládnoucím. Tomu odpovídalo posílení Ruska i v rámci zahraničí.

V Jelizavetině politice zcela pokračovala i Kateřina II., za níž vstoupilo ruské samodržaví do svého zlatého věku. Za Kateřiny II. rovněž dosáhlo svého apogea nevolnictví. Následkem Pugačovova povstání byla likvidace Záporožské Seči, zrušení kozácké samosprávy na Donu a přesídlení kozáků z Ukrajiny na Kubáň, tehdejší ruskou okrajinu. Jajické kozáky Kateřina přejmenovala na uralské a ustanovila nad nimi policejní dozor.

Pavel I. začal s destrukcí nevolnictví: v roce 1797 vydal nařízení, kterým zakazoval nevolníkům pracovat na panském více než tři dny týdně a v neděli či o svátcích. Cesta ke zrušení nevolnictví byla v Rusku velmi dlouhá. Teprve za Alexandra I., v roce 1803 byl vydán carský manifest dovolující šlechticům propustit na svobodu nevolníka, pokud jej šlechtic hmotně zajistí. Je však zřejmé, že vrchol ruského znevolňování bezprostředně předznamenal jeho pád. Není to inspirace pro zamyšlení i nad jinými sférami působnosti ruského státu? Možná k dalšímu zamyšlení nad Ruskem přispěje i konstatování, že přes zdání konzervatismu se obraz Ruska v průběhu 18. století a 18. století v následujících dobách výrazně proměňoval. Byl ovšem postaven na pevných základech, na mytologizaci Petra Velikého a jeho údajně zásadně novátorských reformách vytvářejících nové moderní Rusko. Z toho pak vyplynul pro 19. století typický diskurs – slavjanofilové obhajující předpetrovské Rusko pro jeho sobornost a tradice – a zapadníci velebící změny, které do ruského prostředí vnesl, aniž by zásadně změnil ruské tradice, Petr Veliký. Stavění Ruska předpetrovského a popetrovského do příkrého rozporu se dokonce projevovalo i v umění.

Summary

The history of the 18th century represents a relatively discrete chapter in Russian history, for this is a period in which the process of forming a truly modern state whose bureaucratic institutions and supports were built upon both worldly and ecclesiastical pillars was finalizing. The basis for this process were reforms that were put into practice by the Tsar-Emperor Peter I., who has been named “the Great.” The steps Peter took, starting from the beginning of the 18th century, led the Russian Orthodox Church to transform into a real support for the secularizing state machinery. Peter I. was not the first Russian ruler to make attempts at secularization; for example, the reality that the Russian state could function without concern about the arrival of Judgment Day without a reigning patriarch had been previously demonstrated by Peter’s predecessor, Tsar Aleksey Mikhailovich. However, Peter undoubtedly took the most important step: he abolished the institution of the Russian Orthodox Patriarchate and after several years of effecting gradual changes in the administration of the Russian Orthodox Church’s hierarchy, he eventually replaced it with the establishment of the much more amenable Most Holy Governing Synod.

Peter the Great certainly deserves credit as the creator of modern Imperial Russia. His was a Russia whose roots were not only to be traced to the Orthodox Grand Duchy of Moscow, the immediate predecessor of Peter’s Russia, but also back to a number of other sources rooting deeper in the past of the various nations and nationalities which — to a significant extent — represented mutually-distinct cultural and religious identities that, through the workings of fate (primarily through Russian power ambitions) became a part of the Russian Imperial whole. These various identities then influenced one another and blended together in order to create the specific character of the imperial culture and civilization, an only somewhat homogenous aggregate that developed over the following centuries in connection with the historical and social changes taking place in Russia as well as the rest of the world.

The Grand Duchy of Moscow found the purpose of its existence in the further development of its legacy from Orthodox Byzantium. However, for Peter’s Russia that was already an insufficient mission. In the spirit of the period’s ethical code, Peter needed to expand beyond the borders of Orthodoxy and what was to a significant extent an identical world of Slavic cultures. Again, of course, he was not the first Russian ruler to do so; conclusion of the process of so-called collection of the Russian lands and commenced the colonization of the ethnically non-Russian territories had already been initiated by Ivan IV, who was called Ivan the Terrible. Peter, however, did not content himself with mere expansion and colonization. He wanted to have complete control over the new territories, and with their help, to stand on the pinnacle of the world’s imperial pyramid. In order to achieve this, he instituted measures to fundamentally modernize

the entire Russian dominion. All of the steps toward reform that Peter took were in service to his goal of building a vigorous and strong empire. In order to do this, and in the spirit of his times, he concentrated on raising a strong and battle-ready army. For this, Peter required finances, and real experts, but also loyal subordinates. The goal of the modernization effort was to draw closer toward, but at the same time also distance the Russian Empire from the rest of Europe. To draw closer so that the new Russia could become competitive with the rest of Europe: politically, economically, and, above all else, militarily. But to distance itself so that Russia remained a special, exceptional, extraordinary totality that excelled over other states in its greatness, its disposition and its feeling. All of Peter's successors who ruled the Russian Empire in the 18th century continued developing his modernization program, which was composed from a great many specific reform measures that were often overlapping, but also gradually transformative. Some of these steps were more bold, and others less so. The later monarchs principally carried on as they could because Peter's reforms were merely the first step toward the overarching goals of achieving competitiveness and proving the exceptionality of the Russian state. Sometimes it was necessary to adjust some of the things that Peter had done, or to come at a problem from another angle. One of the most prominent Russian historians, Pavel N. Milyukov, was convinced that the reforms did not stem from an integrated plan, but rather that they arose spontaneously from the ambitions described above. Milyukov was right that Peter's interventions did not only change some aspects of Russia, such as its political system, economy, and laws, but truly transformed the entire state and consequently also the society. That is to say, gradually the entire Russian society transformed itself until it achieved its present multicultural and multiconfessional form. Actually, during the 18th century a new Russian civilization was born, one that was guided by the imperial principles and the cultural and civilizational values that derived from them. With the strengthening of these principles, Russian society's self-confidence grew, even including its traditional tragic self-delimitation against the supposedly eternally-injurious foreign countries. At its beginning there was a transformation of the identity of belonging to the Muscovite Tsar to belonging to the Emperor, a personality who not only protecting the state whole, but also was also able to create out of it a distinctive, well-rounded, massive cultural-civilizational multinational manifold that was able to compete with the West.

The end of the 18th century truly saw the finishing touches applied to the partially-Europeanized "Rossiyskaya imperiya," which had become an authoritarian bureaucratic state with constricted visions of its greatness and power. The authoritarian government was Peter's decisive means for maintaining the unity of his immense "Russian" territory, which was unevenly developed economically, culturally and socially, and actually contained more than several hundred disparate nationalities. Even the "enlightened" ruler Catherine II. was convinced that so long as the breaking up of tsarist authoritarian power in Russia and establishment another form of political system did not take place, Russia

would fall to pieces and perish. Even Karmazin, the pre-eminent Russian historian from the beginning of the 19th century, came to a similar conclusion, which posed a rather only rhetorical question, which he answered in advance throughout his entire oeuvre on Russian history – Russia cannot be governed by anything other than unlimited power.

The transformations that Russia went through in the 18th century, however did not only take place at the political level. Tremendous changes could also be observed, for example, in Russian art, which in the 18th laid new emphasis on man as a member of his society. He would not be portrayed just as a simple person, but an extraordinary individual in the service of Russia. This was also driving impulse behind Patriarch Nikon's church reforms that had been brought to fruition in the beginning of the second half of the 17th century. The ensuing dissention within the church was indicative of the general social disunion and the weakness of traditionalist state ideology. The riots (bunty) of the 17th century only underscored this crisis. Peter I. stood before the task of rescuing the situation. He found the way in strengthening the state's power and creating a new identity for Russian society.

Even though Peter's successors followed in his footsteps in many ways, they also changed some things, particularly under the influence of the Russian and non-Russian aristocracies. And thus it was under the Russian Empress Elizaveta, one of Peter I.'s most noteworthy successors, that the political restoration of Peter's model was enacted. Tsarevna Elizaveta, for example, restored the Senate, including its title of "Governing." Her policies on the one hand expanded the rights of the nobility, but on the other, she also reinforced peasants' subjection. Under the regime of her predecessor, Anna Ivanovna, the period of nobles' service was limited to twenty-five years. The reason behind all of this was again pursuit of economic profit. Whereas in 1730 there were in Russia thirty metallurgical works, then in 1750 there were about one hundred of them. In the beginning of the 1860s the number of inhabitants of the Russian Empire, in comparison with the beginning of the century, had increased by one third – by estimate, twenty-three million. Of these, ninety-four percent were peasants. In the cities lived less than seven hundred thousand people; i.e.: not more than five percent of the population.

During the reign of Elizaveta Petrovna of course Russia "only" transformed into an aristocratic monarchy. Its internal politics were fully in concurrence with the interests of the Russian nobility. Not, of course, with the interests of individual families, which the Miloslavs, Naryshkins and others had attempted to assert at the beginning of Peter I.'s regime. Then, the monarch remained the omnipotent: the highest decision-maker. This corresponded with the strengthening of Russia's position abroad as well.

Catherine II also fully followed in Elizaveta's policies, and it was during her reign that Russian tsarist autocracy entered its golden age. However, during Catherine II.'s regime serfdom also reached its apogee. The aftermath of Pugachev's Cossack rebellion was the liquidation of the Zaporizhian Sich, and the abolishment of Cossack self-government on the Don and the resettlement of the Cossacks from Ukraine to Kuban, which

was the Russian frontier of that period. Catherine renamed the Yaik Cossacks as Ural Cossacks and established police supervision over them.

Paul I. began with the dismantlement of serfdom: in 1797 he issued a manifesto in which he forbade serfs to work for their landlords more than three days a week, on Sundays, or on holidays. However, the path to the abolition of serfdom in Russia was very long. It was only under Alexander I., in the year 1803, that a tsarist manifesto was issued that allowed noblemen to free their serfs if they provided for the serfs' material welfare. However, it's clear that this immediately presaged serfdom's downfall. Isn't this also inspiration for contemplating the Russian state's other spheres of action? Perhaps further contemplation of Russia will also be sparked by the finding that despite the appearance of conservatism the picture of Russia during the 18th century and the 18th century in the subsequent periods changed significantly. Of course, it was built upon the firm foundation of mythologization of Peter the Great and his reforms that had purportedly been so radically innovative and created the new, modern Russia. From this, then, ensued the discourse that was typical for the 19th century – Slavophiles who defended Russia's characteristics and traditions before Peter vs. pro-Westerners who celebrated the changes that Peter the Great had introduced to the Russian world, without having fundamentally changed Russian traditions. The differences in Russia before Peter's reign and after it were also even expressed in art.

Содержание

История России XVIII в. представляет собой относительно самостоятельную главу русского исторического процесса. Речь идет о периоде, в котором происходило завершение процесса формирования истинно модернизированного государства с его бюрократическими институтами и опорами, воздвигаемыми на светском и духовном основаниях. Основой этого процесса были реформы, введенные царем и впоследствии императором Петром I Великим, а также шаги, ведущие в начале XVIII в. русскую православную церковь к превращению ее в опору секуляризирующейся государственной машины. Петр не был в русской истории первым, кто стремился к секуляризации, так, например, факт, подтверждающий возможность существования русского государства без действующего патриарха — не опасаясь при этом наступления Судного дня — показал еще предшественник Петра царь Алексей Михайлович, однако Петр несомненно предпринял важнейший шаг: упразднил институт русского православного патриархата и после нескольких лет постепенных изменений в управлении иерархией русской православной церкви заменил ее намного более светским Священным синодом.

Петр Великий был неподвергающимся сомнениям создателем имперской России. России, чьими корнями не была лишь русско-православная Московская Русь, непосредственная предшественница петровской России, но и ряд иных источников, лежащих в прошлом различных народов и народностей в значительной мере взаимоисключающих культурных и религиозных ориентаций, ставших волей судьбы (прежде всего великодержавных устремлений) частью русского имперского целого. Эти ориентации впоследствии проплетались, оказывали друг на друга влияние, создавая специфический характер имперского культурно-цивилизационного лишь в малой мере однородного целого, развивавшегося в последующих столетиях в соответствии с историческим и общественным развитием как внутри России, так и в мире.

Московская Русь находила смысл своего существования в продолжении традиций православной Византии. Для Петровской России этого было уже недостаточно. В духе созвучного эпохе ценностного кодекса Петру необходимо было выходить за границы православного мира, в значительной степени идентифицирующегося со славянской средой.

В этом, конечно, Петр I снова не был первым в русской истории, завершение процесса так называемого собирания русских земель началось еще при Иване IV Грозном. Петр не ограничился лишь экспансией и колонизацией. Для него необходимо было владеть новыми землями и с их помощью встать на вершине мировой имперской пирамиды. Для достижения этого была начата принципиальная модернизация целого русского мира.

Все шаги реформы, предпринятые Петром I, были нацелены на построение мощной и сильной империи. В духе времени для реализации целей реформы сосредоточились в первую очередь на создании сильной боеспособной армии. Для этого Петру необходимы были финансы, специалисты, а также преданные подданные. Целью модернизации было приблизить, но одновременно с этим и отдалить Российскую империю от остальной Европы. Приблизить для того, чтобы сделать новую Россию конкурентноспособной Европе: политически, экономически и прежде всего воински. Отдалить — чтобы сохранить за Россией исключительность, особость и незаурядность, возвышающую ее над остальными государствами своими размерами, менталитетом и чувствованием. Петровскую модернизацию, сложенную из огромного количества конкретных реформных шагов, часто проплетающихся, а также постепенно изменяющихся, развивали все его последователи, царствующие в Российской империи в XVIII в. Некоторые менее выразительно, другие более. Они действовали так главным образом потому, что реформы Петра были всего лишь первым шагом к достижению конкурентоспособности и исключительности русского государства. Многие из того, что предпринял Петр, было необходимо исправить, выбрать несколько иной путь. Один из важнейших русских историков П.Н. Милюков был убежден, что реформы не имели единого законченного плана, а возникали стихийно с выше названными целями. Милюков был прав уже потому, что в результате преобразований Петра не менялась только определенная часть России: политическая система, экономика или право, но действительно все русское общество. Теперь в своей мультикультурности и многоконфессиональности. Собственно говоря в течение XVIII в. родилась новая русская цивилизация, руководствующаяся имперскими принципами и исходящими из них культурно-цивилизационными ценностями. По мере их более глубокого проявления росла самоуверенность русского общества, но в той же мере ее традиционное трагическое отмежевание от якобы вечно вредящей заграницы. В начале столетия произошло изменение идентичности от принадлежности московскому царю к принадлежности императору, личности, не только охраняющей государственное целое, но также и формирующей всесторонне конкурентноспособный мощный культурно-цивилизационный многонациональный своеобразный конгломерат.

Конец XVIII в. на самом деле принес завершение формирования отчасти европеизированной «Российской империи» как авторитарного бюрократического государства, скованного представлениями о своей великости и мощи. Авторитарное правительство было его решающим инструментом для поддержания целостности огромной «русской территории», неравномерно развитых экономически, культурно и социально областей, более, чем ста разнородных национальностей. И «просвещенная» монархиня Екатерина II была убеждена, что если бы произошло крушение авторитарной самодержавной монархии и установление

иной формы политической системы, Россия бы распалась и пришла в упадок. К той же точке зрения пришел и ведущий русский историк начала XIX в. Карамзин, задающий себе риторический вопрос, на который заранее в своем опусе о русской истории отвечает — Россией не может править никакая иная власть, чем неограниченная.

Изменения, происходившие в России в течение XVIII в. не касались лишь политической стороны вопроса. Огромные изменения мы можем найти, например, в русском искусстве, которое в XVIII в. в новом ключе воспринимало человека как звено общества. Ни в коем случае не простого, конечно, человека, а исключительную личность, служащую отечеству. И в этой области стержневым реформаторским импульсом послужила церковная реформа Никона, произошедшая в начале второй половины XVII в. Последовавший за нею церковный раскол был знаком общественного раскола и слабости традиционалистской идеологии. Бунты XVII в. этот кризис только подчеркнули. Петр I стоял перед задачей исправить ситуацию. Путь к этому он видел в усилении государственной власти и в новой ориентации идентичности русского общества.

Хотя последователи Петра во многом продолжали в выбранном им направлении, некоторые проявления реформ, главным образом под влиянием русской и нерусской аристократии, все же менялись. Реставрация петровской модели произошло только во время правления царицы императрицы Елизаветы Петровны, одной из значительных последовательниц Петра. Царевна Елизавета, например, возобновила Сенат, в том числе его титул Правительственный. С одной стороны ее политика расширяла права дворянства, с другой усиливала крепостную зависимость. Во времена правления ее предшественницы Анна Иоановны дворянская служба была ограничена двадцатью пятью годами. За всем это снова стояла экономическая выгода. Если в 1730 г. в России было тридцать металлургических заводов, в 1750 г. их было около ста. В начале 60–х гг. XVIII в. количество населения Российской империи по сравнению с началом века увеличилось на треть — примерный подсчет говорил о двадцати трех миллионах. Из этого девяносто четыре процента составляли крестьяне. В городах жило менее, чем семьсот тысяч жителей, т. е. не больше одного процента.

Во время правления Елизаветы Петровны Россия превратилась в «всего лишь» в дворянскую монархию. Внутренняя политика полностью совпадала с интересами русской аристократии. Конечно, ни в коей мере не индивидуальных родов, как это пытались воплотить Милославские, Нарышкины и другие в начале правления Петра Первого. Государь остался высшим, решающим и самодержавным. Этому отвечало усиление России и за границей.

Политику Елизаветы продолжала и Екатерина II, во времена царствования которой русское самодержавие вступило в свой золотой век. Во времена Екатерины достигло также своего апогея крепостное право. Последствиями

пугачевского восстания стали ликвидация Запорожской Сечи, упразднение казацкого самоуправления на Дону и переселение казаков с Украины на Кубань, в то время русскую окраину. Яицких казаков Екатерина переименовала в уральских и установила над ними полицейский надзор.

Павел I начал с деструкции крепостного права: в 1797 г. он выдал Манифест о трехдневной барщине, запрещающий крепостным работать на барщине более трех дней в неделю, а также в воскресенье и праздники. Путь к отмене крепостного права был в России очень долог. Только в правление Александра I, в 1803 г. был выдан царский манифест, разрешающий помещикам отпускать крепостного, если помещик обеспечит его материально. Однако очевидно, что вершина русского крепостничества непосредственно предзнаменовала его падение. Не является ли этот факт поводом задуматься и над иными сферами деятельности российского государства? Может быть, к дальнейшим раздумьям приведет и констатирование, что при кажущемся консерватизме образ России в течение XVIII в. и следующих за ним периодов значительно изменялся. Конечно, он был построен на прочных основаниях, на мифологизации Петра Великого и его, как утверждается, принципиально новаторских реформах, формирующих новую модернизированную Россию. Из этого вытекал типичный для XIX в. дискурс — славянофилы, отстаивающие допетровскую Россию за ее соборность и традиции, и западники, превозносившие изменения, принесенные в русскую среду без какого-либо принципиального изменения русских традиций Петром Великим. Восприятие допетровской и послепетровской России в резком их противопоставлении проявилось даже в искусстве.

Kapitoly z ruských dějin 18. století

Geneze a vývoj ruského impéria

Radomír Vlček

Vydala Masarykova univerzita v roce 2014

1. vydání, 2014

Sazba: ASTRON studio CZ, Veselská 699, 199 00 Praha

ISBN 978-80-210-6931-2